

Видавництво
Генеза

В.С. Власов

Вступ до історії

5

УДК 94(477)(075.3)
В-58

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 31.05.2018 № 551)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Власов В. С.

В-58 Вступ до історії : підруч. для 5-го кл. закл. заг. серед. освіти / В. С. Власов. – Київ : Генеза, 2018. – 208 с. : іл., карти.

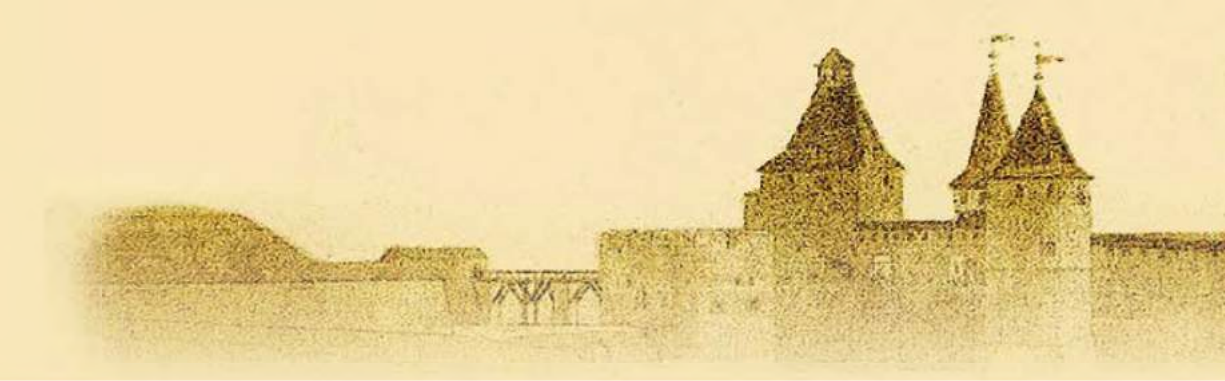
ISBN 978-966-11-0482-1.

Підручник створено відповідно до нової навчальної програми на українознавчих засадах. Запропонована методика сприяє реалізації змістових ліній навчального курсу. Текстові та позатекстові компоненти підручника спрямовано на формування історичного мислення та реалізацію засад компетентісно орієнтованого навчання шляхом використання інтерактивних методик.

УДК 94(477)(075.3)

ISBN 978-966-11-0482-1

© Власов В.С., 2018
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2018

ЗМІСТ

Вирушаючи в подорож у минуле	5
§ 1. Вступ. Що таке історія, або Мандрівка в минуле	7

РОЗДІЛ 1. ВІДЛІК ЧАСУ В ІСТОРІЇ

§ 2. Відлік часу в історії, або Його величність час	14
§ 3. Історико-культурні епохи, або Від миті до вічності	20
§ 4. Лічба років в історії, або Як розв'язувати хронологічні задачі. <i>Практичне заняття 1</i>	28
Гра-узагальнення «За брамою вічності»	32

РОЗДІЛ 2. ДЕ ВІДБУВАЄТЬСЯ ІСТОРІЯ

§ 5. Чи можна побачити минуле, або Історія на карті	34
§ 6. Від краю до краю, або Україна на картах упродовж історії	42
§ 7. Навчаймося роботи з картами, або Контурні карти на уроці історії. <i>Практичне заняття 2</i>	51
Гра-узагальнення «З усіх усюд»	56

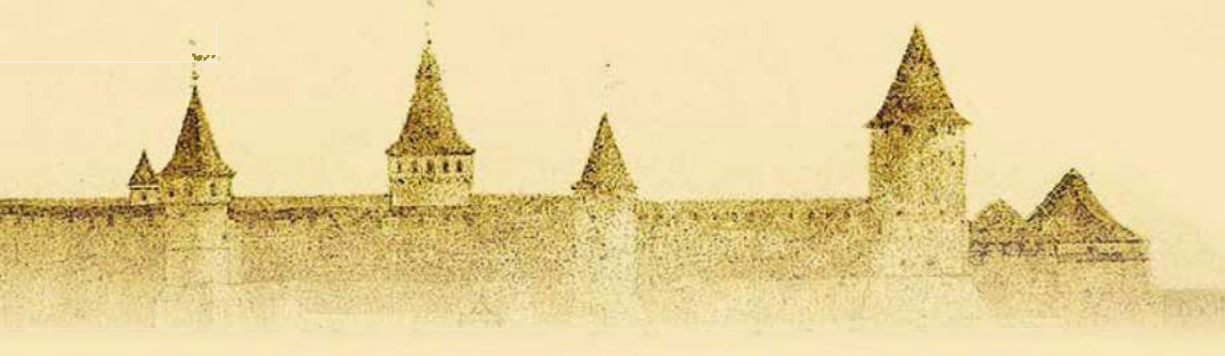
РОЗДІЛ 3. ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ

§ 8. Коли речі починають говорити, або Що таке археологія	58
§ 9. Провідники в минуле, або Писемні джерела історії	66
§ 10. На крилах пісні, або Усні джерела історії	73
§ 11. Довіряй, але перевіряй, або Як опрацьовувати історичне джерело. <i>Практичне заняття 3</i>	80
§ 12. Родинне дерево, або Про що можна довідатися із сімейного фотоальбому. <i>Практичне заняття 4</i>	85
Гра-узагальнення «Свідки минулого»	88

РОЗДІЛ 4. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ПАМ'ЯТКАХ

§ 13. Відома і чута в усіх кінцях землі, або Пам'ятники найвизначнішим діячам Київської Русі та Галицько-Волинської держави	90
§ 14. І слава, і воля, або Українське козацтво в народній пам'яті	99
§ 15. Буремні роки, або Українська революція 1917–1921 рр.	105

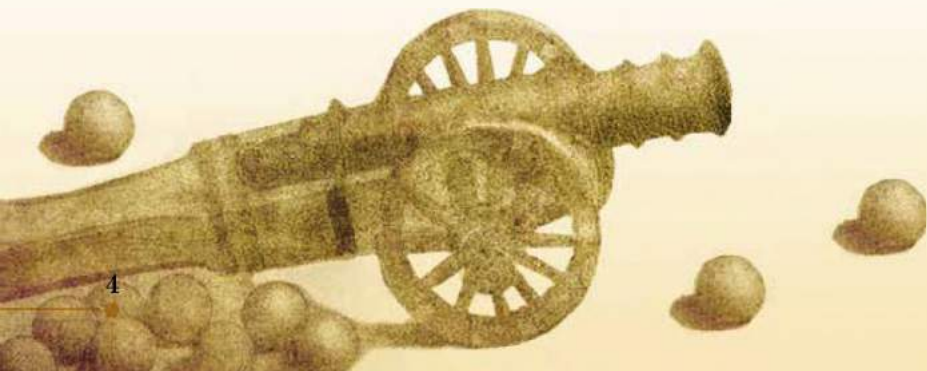
§ 16. Жнива скорботи, або Голодомор як геноцид українського народу	113
§ 17. Маки пам'яті, або Україна у Другій світовій війні	120
§ 18. Під високочолим небом, або Україна незалежна	128
§ 19. Крилатим ґрунту не треба, або Про що і про кого розповідає історія рідного краю. <i>Практичне заняття 5</i>	134
§ 20. На сторожі пам'яті, або Які історичні пам'ятки рідного краю розповідають про минуле. <i>Практичне заняття 6</i>	137
Гра-узагальнення «Жива пам'ять»	142

РОЗДІЛ 5. ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ

§ 21. За літописним рядком, або Як історики досліджують княжу добу	143
§ 22. Щоб козацька слава повік не пропала, або Як історики досліджують козацьку добу	151
§ 23. Сторіччя ідей, або Хто заклав підвалини української історичної науки	159
§ 24. І словом, і пензлем, або Чим відрізняється наукове й мистецьке осмислення минулого. <i>Практичне заняття 7</i>	166

РОЗДІЛ 6. УСЕ МАЄ МИНУЛЕ

§ 25. Садок вишневий коло хати, або Що визначало впродовж історії заняття мешканців українських сіл	172
§ 26. За міськими брамами, або Як упродовж історії змінилося життя в містах	180
§ 27. Усе має минуле, або Як винаходи змінюють буденне життя	187
§ 28. Світло науки та знання, або Якою впродовж історії була освіта і як наукові знання впливали на буденність	194
§ 29. Подорож триває, або Пригадаймо найважливіше. <i>Практичне заняття 8</i>	203

ВИРУШАЮЧИ В ПОДОРОЖ У МИНУЛЕ...

Споконвіку жили на нашій землі люди: вирощували хліб, плекали сади, виховували дітей, навчаючи їх, як бути завзятими й несхитними. Бо щиро хотіли, щоб рідна земля квітла й багатшала. Тисячолітній досвід, отриманий у спадок від попередніх поколінь, свідчив, що те омріяне бажання справдиться, якщо кожен день їхнього життя закарбується в пам'яті й стане надбанням нащадків. Отож заповідали вони своїм дітям народну мудрість: *«Майбутнє неможливе без минулого»*.

Призначення цього підручника – бути першим щаблем у вивченні минулого Батьківщини. Тому і називається курс **«Вступ до історії»**. Підручник знайомитиме з минулим України, навчатиме розуміти події давніх часів, бачити в їхньому вирі долі окремих людей. Маємо надію, що знайомство з історією України та її громадськими діячами, ученими, полководцями, поетами й художниками, сумлінними та щирими трудівниками не залишить вас байдужими й допоможе стати в майбутньому справжніми добротворцями на своїй землі.

Підручник побудовано так, щоб ви мали змогу не тільки дізнаватися про минулі часи на теренах України, а й відчувати себе дослідниками минувшини. Уже на перших уроках ви довідаєтесь, як саме вчені-історики досліджують події, що відбулися. Щоб не зійти на манівці, відтворюючи картини минулого, історики звіряють свої висновки з історичними джерелами – так називають різноманітні матеріали, що є свідками минулих подій. Без історичних джерел немає історії. Ось чому підручник навчатиме вас працювати з історичними джерелами – уривками з давніх книжок, спогадів, свідченнями очевидців, фотографіями.

Які саме завдання виконувати і як, вам також підкаже підручник: до історичних текстів, уривків із джерел, фотодокументів та ілюстрацій запропоновано завдання, що

їх можна виконувати самостійно або в парах чи групах. На це вказують малюнки-символи:

попрацюйте в парах;

попрацюйте в групах.

Знайдете в тексті підручника поради, у якій послідовності опрацьовувати матеріал на уроці. На початку кожного параграфа сформульовано настанови відповідно до навчальної програми, за якою й складено підручник. Вдумливо перечитуйте ці настанови двічі – на початку уроку та наприкінці, звіряючи з ними те, чого навчилися.

Перевірити, як засвоїли матеріал уроку, вам допоможуть завдання «Перевірте та оцініть себе» .

Свої враження від прочитаного та почутого на уроці, а також від власної роботи висловлюйте наприкінці кожного уроку, до чого спонукатимуть запитання, позначені малюнком .

Власні роздуми та роздуми однокласників допоможуть вам краще зрозуміти минуле, здобути з нього урок особисто для себе.

Переконані, що такі завдання не лишатимуть вас байдужими і вам обов'язково захочеться розгорнути підручник удома, поділитися враженнями зі своїми близькими. Тож не оминайте сторінок, позначених символами

«Виконайте вдома»

Щиро зичимо успіхів у пізнанні минулого!

§1 ШО ТАКЕ ІСТОРІЯ, або МАНДРІВКА В МИНУЛЕ

✓ Цікаво бути істориком...
✓ Чи те саме – «увійти в історію» і «влипнути в історію»?

✓ Історія – це...
✓ Передбачати майбутнє – ворожити чи прогнозувати?

Роздивіться фотографії. Як ви думаєте, коли жили зображені на них люди? Чому ви так вважаєте? Чи знаєте ви, яким було життя в Україні 100 років тому? Звідки про це можна довідатися? Чим зумовлені різні побутові умови, засвідчені на світлинах?

Чи цікаво вам дізнаватися про те, як жили люди колись?

◀ Родина Шептицьких біля маєтку в с. Прилбичі (нині Львівська обл.).
1911 р.

▶ Селяни с. Кирилівка (нині Черкаська обл.).
1912 р.

1. Що таке історія?

Шанобливе ставлення до минулого – прикметна риса кожного народу. Про минувшину в Україні завжди казали – *свята, добра*. І досі вживані в українській мові прислів'я: *Не за нас стало, не за нас і перестане; Не силою роби, а розумом, не серцем, а звичаєм*. За давніх часів пам'ять про минуле зберігалася в *міфах, легендах, переказах, піснях*. Згодом, з появою писемності, про події дня вчорашнього оповідали **літописи**. Саме з найдавніших літописів

Літописи – записи найважливіших подій з року в рік, «з літа в літо», як тоді казали.

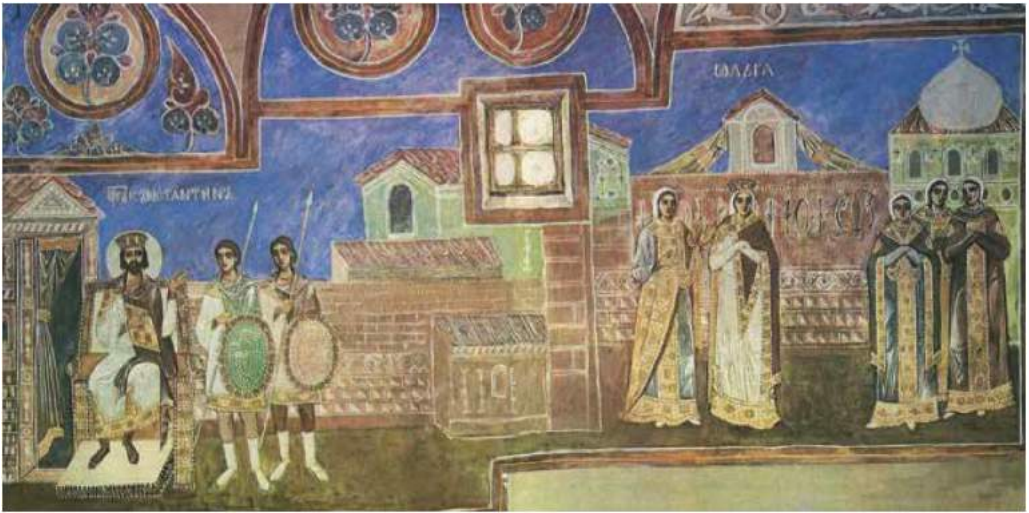

▲ **Перебування княгині Ольги в Константинополі.**
Сторінка з літопису.

Прочитайте уривок з твору візантійського імператора Константина Багрянородного про його зустріч із київською княгинею Ольгою та висловте припущення, чому автор залишив свідчення про цю подію.

«...Місяця вересня 9-го числа (957 р.) відбувся прийом, усім подібний до попереднього й з нагоди приїзду Ольги, княгині руської. Увійшла сама княгиня зі своїми родичками й вибраними служницями; вона йдучи поперед інших жінок, а ті в порядку йдучи одна за другою... Після них увійшли послы й представники князів руських... Сів імператор з імператрицею зі своїми дітьми, й покликано було княгиню із зали, й, за запрошенням імператора сівши, говорили з ним про що хотіла...».

▲ *Княгиня Ольга на прийомі в Константина Багрянородного. Реконструкція фрески Софійського собору в Києві.*

Імператора зображено ліворуч. Він сидить на троні в парадному одязі. Поруч – два охоронці, озброєні списами й щитами. Праворуч від вікна зображено княгиню Ольгу. Поруч із княгинею – жінки її почту.

Висловте припущення, звідки митець міг знати про подію, якій присвячено картину? (Зверніть увагу, що від події до створення фрески минуло 80 років). Що повинен був знати митець, щоб створити цю картину?

Роздивіться ілюстрації. Поміркуйте, чому історію називають скарбницею досвіду – знань, побутових навичок, винаходів і технічних удосконалень? Що може мати свою історію?

1. Які винаходи й технічні вдосконаленьня ілюструють фотографії? 2. Чи можливим був би сучасний рівень техніки без попередніх досягнень? Чому?
3. Як, на вашу думку, у давні часи зберігали досвід і знання?

Яку науку називають історією? Поясніть, як ви розумієте вжитий стосовно давньогрецького вченого Геродота вислів «батько історії». У яких інших значеннях уживають слово «історія»? Розіграйте діалоги, у яких слово «історія» означає «випадок», «розповідь», «минуле».

2. Що і навіщо вивчає історія?

Загальне твердження про те, що *історія як наука вивчає життя і діяльність людини*, має безліч конкретних виявів. Адже все в людському житті має свою історію: народи і їхні

▲ Обкладинка багатотомної «Енциклопедії історії України», у якій висвітлено основні події української минувшини, подано біографії відомих діячів культури та науки.

мови, великі міста і маленькі села. Мають свою історію ваші родини, вулиці, на яких ви мешкаєте, будинки... Можна з'ясувати історію й конкретних винаходів людини, наприклад книжки або дитячої іграшки. Доречно говорити про історію професій. Тож історія досліджує всі розмаїті вияви людського життя. Саме тому історія як наука має багато відгалужень: історія Європи та історія України, історія культури та історія окремих галузей науки, історія мистецтва та історія мови, історія повсякденності та історія господарства. (Спробуйте продовжити цей перелік!) Учених, які досліджують минуле, називають **істориками**.

За давніх часів людей, які знали про події минувшини, вважали мудрецями, а часом і чарівниками, бо були переконані: той, хто знає таємниці минулого, уміє передбачити майбутнє. Автор одного українського літопису 17 ст., ченець Густинського монастиря, що біля Прилук на Чернігівщині, Михайло Лосицький уважав, що знання минулого слугує людям дороговказом, аби вони не збилися на манівці дорогою в майбутнє. «Чому кожній людині читання історій дуже корисне? – звертався він до своїх майбутніх читачів. – Бо

коли б не описано й світу не подано, разом би з тілом безвісти все сходило б у землю, і люди, як у темряві будучи, не відали б, що за минулих віків діялося».

Складіть з поданими словосполученнями зі словом «історія» речення. Чи в тому самому значенні вжито в них слово «історія»?

Колесо історії; увійти в історію; влипнути в історію; вписати в історію золотими літерами.

Роздивіться малюнки, на яких герої одягнені в костюми різних епох. Що змінилося у вбранні мешканців України, а що лишилося незмінним?

3. Як історики дізнаються про минулі часи?

Сучасна історична наука сформувалася в 19 ст. Найвідомішими серед перших професійних істориків в Україні були професори Київського університету **Микола Костомаров** і **Володимир Антонович**, **Михайло Грушевський**, автор багатотомної «Історії України-Руси». Першою жінкою, авторкою популярної книжки з історії України, була **Олександра Єфименко**, якій Харківський університет 1910 р. присудив ступінь доктора історії.

Подані на перших сторінках підручника ілюстрації – це фотографії. Історики називають їх фотодокументами, бо вони є важливими джерелами знань про минулі часи. Крім фотографій, про події минулого свідчать і різноманітні витвори людських рук, сказане чи написане слово. Такі джерела інформації називають **історичними джерелами**. З-поміж історичних джерел вирізняють **речові, писемні й усні**.

До речових джерел належать давні монети, господарчі знаряддя, хатне начиння, залишки посуду, одяг, прикраси тощо. Хоч якими цінними вони є для історії, проте відтворення минулого тільки за ними не було б повним, бо вік речових пам'яток нетривалий. Тому історики послуговуються ще й словесними джерелами – писемними й усними. Завдяки вченим починають

Рештки минулого, за якими вивчають життя в попередні часи, називають **історичними джерелами**, або **історичними пам'ятками**.

Намалюйте приклад історичного джерела.

Складіть невеличку розповідь про те, як це джерело може прислужитися істориківі.

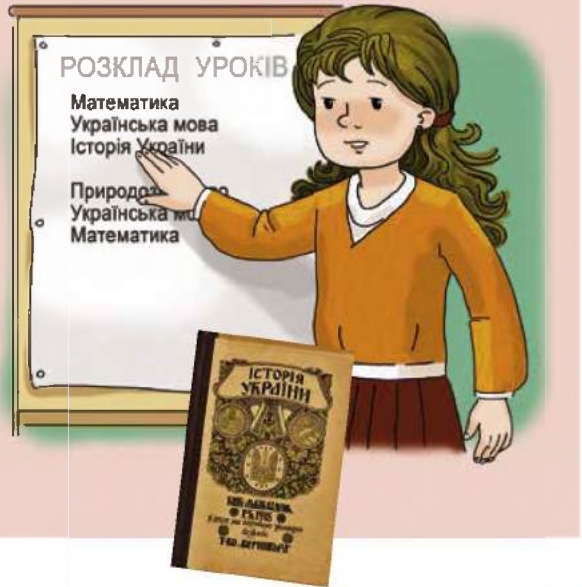
«промовляти» написи на каменях, кістках, металі, стають зрозумілими літописи, листи, щоденники, перетворюючись на писемні джерела історії.

В історії кожного народу була дописемна доба, коли всі знання передавалися з уст в уста. Отже, давні легенди, міфи, перекази, казки та обрядові пісні – то не лише витвір народної фантазії, а й скарбниця досвіду попередніх поколінь і тому – безцінне джерело для історика.

Предмет «Історія України» з'явився в розкладі шкільних занять 1918 р., коли розпочалася розбудова національної школи. Автором одного з перших підручників історії України для школярів був Михайло Грушевський.

Після поразки Української революції цей предмет не викладали аж до 1991 р. Із проголошенням незалежності історію України викладають в усіх класах середньої та старшої школи.

Проведіть гру «Спитаймо в підручника».

Погортайте сторінки підручника, роздивіться умовні позначення, перечитайте передмову. Упродовж хвилини зберіть у кошик (капелюх) запитання про те, що ви хотіли б дізнатися на уроках історії. Тягніть по одному запитанню. Хтось із учнів класу нехай навмання називає сторінку підручника й рядок, який містить відповідь на нього. Спробуйте з'ясувати прихований сенс у «підказках» книжки.

● Чи цікавим виявилось для вас знайомство з новим навчальним предметом – історією? ● Що сподобалося найбільше? ● Чи зацікавила вас наука історія? ● Як на вашу думку, чи потрібна ця наука для майбутнього? Чому? ● Чи кожен може стати істориком? ● Що для цього, по-вашому, потрібно?

Оберіть та виконайте одне із завдань, що зацікавило вас найбільше.

1. Великий український поет Тарас Шевченко записав у щоденнику: «Історія мого життя є частиною історії моєї Батьківщини». Доведіть, що на подібну думку має право кожен з нас.
2. З'ясуйте, які історичні джерела є у вас удома. Що це за джерела? Про що вони свідчать? Розпитайте в бабусі чи дідуся (або в інших дорослих) про їхнє дитинство. Знайдіть відповідні фотографії та підготуйте розповідь «Спогади дитинства моїх рідних».

3. Прокоментуйте висловлювання.

Історія недобра до тих, кого вона залишає, але так само недоброю може бути й до тих, хто її творить (Салман Рушді, сучасний британський письменник).

Історія – це оповідь країни про себе (Оксана Забужко, сучасна українська письменниця).

4. У п'ятому класі ви почали вивчати основи кількох наук: на уроках рідної мови отримуєте найелементарніші відомості з науки про мову (мовознавства, або лінгвістики), на уроках математики знайомитеся з математичними науками, уроки літератури вводять вас у світ літературознавства. Порівняйте, що спільного має із цими науками історія і чим відрізняється від них.
5. Дослідники минулого часто стають героями фантастичних літературних та кінематографічних творів. Митці наділяють їх здатністю бачити крізь мури або чути гомін минулих віків. Уявіть, про що могла б розповісти історикам найдавніша пам'ятка населеного пункту, де ви мешкаєте. (Складіть про це казку або оповідання).

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1. Як називається ваш новий навчальний предмет? Які розділи є в підручнику? Що означають умовні позначення в тексті?
2. Що таке історія? Назвіть нові «історичні» слова, поясніть, що вони означають.
3. Визначте, до якого різновиду історичних джерел належать зображені пам'ятки.

РОЗДІЛ 1

ВІДЛІК ЧАСУ В ІСТОРІЇ

✓ Що називають історичною хронологією?
✓ Календарний час – це...

✓ Які бувають календарі?
✓ Як співвіднести рік зі століттям і тисячоліттям і навіть це вміти робити?

§ 2 ВІДЛІК ЧАСУ В ІСТОРІЇ, АБО ЙОГО ВЕЛИЧНІСТЬ ЧАС

Роздивіться фотографії. Що святкують люди, зображені на них? Що означає це свято? Чи шануєте його ви? Поміркуйте, яку з фотографій зроблено раніше. Як ви гадаєте, чи завжди роки лічили так, як нині? Чому ви так думаєте? Скільки часу минуло від святкування Нового року? Скільки часу лишилося до наступного святкування? Від якого дня відраховують початок нового навчального року?

1. Що таке календар і який час називають календарним?

Хоч ви тільки нещодавно закінчили початкову школу, проте вже звикли жити за годинником. Складіть список щоденних обов'язкових справ, поряд зазначте час, на який вони випадають, і ви переконаєтеся, що ваш робочий день розплановано по

годинах. А в дорослих день подекуди буває розписаний по хвиликах. Недарма кажуть: з усіх речей час належить нам найменше, а бракує його – найбільше.

Цю властивість часу люди помітили давно, тож прагнули винайти чи вдосконалити способи його обліку. Цій меті, зокрема, слугували **календарі**.

Слово «календар» походить з латинської мови. У Давньому Римі так називали боргові книги, тому що боргові відсотки потрібно було сплачувати в перший день місяця. Сьогодні *календар* – це спосіб розрахунку великих відрізків часу – років, місяців, тижнів, днів, який ґрунтується на рухові видимих небесних тіл – Сонця і Місяця. Календар передбачає поділ тривалих проміжків часу на коротші.

Час, який відповідає календарю, називають **календарним**. На початку уроку ви записували *дату*, тобто котрийсь день місяця вересня певного року.

Поширені в наш час календарі було винайдено дуже давно. Розвиток науки сприяв їх удосконаленню. Навіть така звичайна сьогодні річ, як кількість днів у календарному році (а їх, як ви знаєте, 365, проте раз на чотири роки з'являється додатковий 366-й день), усталилася не одразу. За давнини в різних народів рік міг тривати від 300 до 400 днів і починатися будь-якої пори року або й узагалі з приводу якоїсь події (повені річки, заснування міста тощо). Тому визначити точний календарний час подій, що відбулися тисячі й тисячі років тому, дуже складно.

 Роздивіться зображення різноманітних годинників. Чому люди продовжують удосконалювати пристрої для вимірювання часу?

Дата – календарний час якої-небудь події.

 Оберіть один з крилатих висловів про час і витлумачте його.

- 1. Час і течія річки не чекають людину (*Англійське прислів'я*).
- 2. Час – чудовий учитель, що правда, він убиває своїх учнів (*Г. Берліоз, французький композитор 19 ст.*).
- 3. Час – це гроші (*Е. Бульвер-Літтон, англійський письменник 19 ст.*).
- 4. Для всього свій час, і година своя кожній справі під небом: час родитись і час померати... час руйнувати і час будувати (*Біблія*).

Записи в літописах свідчать, що календар, яким користувалися мешканці нашої землі тисячу років тому, ґрунтувався на фазах Місяця. А оскільки основним їхнім заняттям було рільництво, то життя було пов'язане зі змінами пір року. Це змушувало наших предків у своїх календарних обчисленнях не відставати від річного сонячного циклу з його рівноденнями і сонцестояннями, а отже, регулярно підправляти місячний календар, уставляючи час від часу 13-й місяць – у різних поселеннях по-різному. Це призводило до плутанини й ускладнень контактів між поселеннями. Тому, як припускають, і з'явилася нелюбов до числа 13, що збереглася як забобон до наших днів.

2. Що таке хронологія та історичний час?

Досліджуючи минувшину, історики раз по раз змушені відповідати на запитання, коли сталася та чи та подія. Через те що народи світу обраховували й обраховують час по-різному, зробити це не завжди просто. Визначити точний час певної події, тобто її дату, допомагає **історична хронологія** – наука, що вивчає способи обчислення часу. У хронології послуговуються поняттям «літочислення». Зверніть увагу, що **літочисленням** називають лічбу років від певної події. Тож історична хронологія визначає зв'язок між подіями в часі, переводить на сучасне літочислення дати інших літочислень та календарів, розставляє історичні події в календарній послідовності.

Слово «хронологія» запозичене з грецької мови. Походить воно від імені давньогрецького титана Кроноса (Хроноса), про якого міфи розповідають, що через страх бути позбавленим влади власними дітьми він пожирив їх. За уявленнями давніх греків Кронос символізував час, який поглинає теперішнє, перетворюючи його на минуле.

Послідовність подій у часі називають *хронологічною*. Зрозуміти хронологічну послідовність подій найпростіше на власному житті. Для цього виберіть кілька важливих подій: наприклад, коли народилися, коли пішли до школи, коли закінчили початкову школу, коли навчилися їздити на велосипеді (роликах, скейті) чи плавати... Щоб ці події відбивали ваше реальне життя,

їх треба перелічити послідовно – спершу ті, що відбулися раніше, а потім ті, що сталися пізніше. Для історика хронологічна послідовність людських діянь і є **історичним часом**. Щоб орієнтуватися в розмаїтті подій минулого, історики для зручності поділяють історичний час на великі відтинки – **періоди**, або **епохи**.

3. Як історики визначають час події?

Попри різні літочислення укладати часову, тобто хронологічну послідовність подій уміли й автори історичних творів давніх часів. Наприклад, саме так розташовано події в наших літописах або в хроніках західноєвропейських держав.

400–500 років тому в Україні поступово узвичаїлася лічба років, яку ми використовуємо й тепер. В Україні, як і в більшості сучасних країн, користуються літочисленням *від народження (Різдва) Ісуса Христа*, життя якого поклало початок одній з найбільших світових релігій – християнству. Це літочислення називається християнським, або **нашою ерою**. *Наша ера*, або *ера від Різдва Христового*, зазвичай позначається скорочено – *н. е.*, або *від Р. Х.* Отже, ми живемо в *нашій ері*, або в *ері від Р. Х.* Про все, що сталося до першого року нашої ери, кажуть, що це відбулося *до нашої ери* (скорочено *до н. е.*), або *до Різдва Христового* (скорочено *до Р. Х.*). Зверніть увагу, що від початку нашої ери роки обраховуємо (і розташовуємо на **лінії часу**) у звичайній послідовності – зліва направо, а стосовно періоду до нашої ери, – навпаки, тобто справа наліво. Про обчислення років до нашої ери та з переходом через еру детально дізнаєтеся в 6 класі.

Кожні сто років історичного часу називають **століттям**, або **віком**. Тисяча років – це **тисячоліття**.

Випишіть із тексту нові історичні поняття. Сформулюйте до них запитання для кросворда або історичної вікторини.

Складіть розповідь про найцікавіші події вашого шкільного життя в попередні роки, обравши одну із запропонованих нижче «точок відліку». Чим відрізнялися розповіді різних груп? Як вибір «класної ери» позначився на перебігові подій?

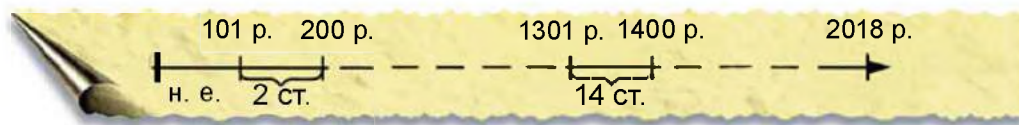
Можливі «класні ери» (за потреби запропонуйте інші події):

- 1) день, коли ви прийшли до першого класу;
- 2) перше шкільне новорічне свято;
- 3) перша класна екскурсія до історичної пам'ятки.

Лінія (стрічка, або шкала часу) – графічне позначення плину часу, яке дає змогу проілюструвати послідовність і тривалість історичних подій та процесів. Усі задачі, запропоновані в підручнику, потрібно розв'язувати, використовуючи лінію часу.

Щоб уявити плин часу, намалюймо пряму лінію. На ній позначатимемо один за одним різні роки. Праворуч розташуємо рік, у якому ми живемо, ліворуч – попередні роки або століття.

Перше століття нашої ери починається в 1-му році й закінчується в 100-му році. Відповідно друге століття починається в 101-му році, а закінчується в 200-му році. Отже, початкові роки століть – це 101, 201, 301 ...1901, а роки з нулями (100, 200, 300, 2000) – це останні роки століть.

Щоб засвоїти, як визначати початок та кінець різних століть, скористайтеся таблицею:

1– 100 рр.	801– 900 рр.	901– 1000 рр.	1001– 1100 рр.	1101– 1200 рр.	1201– 1300 рр.	1901– 2000 рр.
1 ст.	9 ст.	10 ст.	11 ст.	12 ст.	13 ст.	20 ст.

- Навіщо історикам уміти обчислювати час?
- Як, на вашу думку, учені визначають дати подій?

- За допомогою таблиці на відповідність років століттям виконайте завдання:
1. У якому році починається 19 ст.?
  2. Назвіть будь-який рік 14 ст.
  3. До якого століття належить 1648 р.?
  4. Назвіть, у якому році починається 15 ст.
  5. Який рік є останнім у 16 ст.?
  6. Назвіть будь-який рік, що належить до кінця 8 ст.

Проведіть гру «Історична математика».

Позмагайтеся, хто швидше розв'яже запропоноване історичне рівняння. (Правильно виконавши обчислення, отримаєте століття, у якому відбулася Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького).

$(a+b+c): 3 - 3 = ?$, де a – століття, у якому ви народилися, b – століття, у якому народилися ваші батьки, c – століття, у якому жив Тарас Шевченко.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1. Що таке хронологія? Складіть словничок із 6–7 нових слів про історію та хронологію, усно витлумачте їх.
2. Накресліть лінію часу, позначте на ній рік свого народження та рік, коли пішли до школи. Скільки вам буде років, коли закінчуватимете школу? Позначте той рік на лінії часу.
3. Запишіть у зошиті як хронологічний диктант:
  - 1) будь-який рік 5 ст.; 15 ст.; 19 ст.; 21 ст.;
  - 2) до яких століть належать 860 р.; 1199 р.; 1648 р.; 1840 р.;
  - 3) до якої половини і яких століть належать 899 р.; 1264 р.; 1709 р.; 1939 р.

Оберіть та виконайте одне із завдань, що зацікавило вас найбільше.

1. Виберіть власні фотографії з різних періодів життя. Розташуйте їх послідовно – одну за одною, відповідно до того, що було раніше, а що – пізніше. Спробуйте пояснити на цьому прикладі, що означає *хронологічна послідовність подій*.
2. Прокоментуйте крилаті вислови:
  - *Час, як вода: усе вперед біжить.*
  - *На все свій час.*
  - *Згаяного часу і конем не доженеш.*
  - *Час усе гоїть.*
  - *Роки більше знають, ніж книжки.*
3. Запишіть:
  - 1) будь-який рік 6 ст.; 7 ст.; 20 ст.; 21 ст.;
  - 2) до яких століть належать 680 р., 1919 р., 1468 р., 1140 р.;
  - 3) до якої половини і яких століть належать 989 р.; 1624 р.; 1079 р.; 1399 р.;
  - 4) до якого тисячоліття належить 753 р.
4. До наступного уроку підготуйте запитання для гри «Влучна відповідь». Запишіть три дати будь-яких подій, про які є згадка в підручнику, починаючи з першого параграфу (у межах нашої ери). До кожної дати сформулюйте 3 запитання, які передбачають короткі й точні відповіді. Проведіть гру з однокласниками й визначте майстра влучних відповідей.

✓ Що називають історичною епохою?
✓ Які історичні епохи пережили європейські народи?

✓ Як історичні епохи позначилися на житті наших предків?
✓ Які найважливіші періоди історії України?

§ 3 ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ЕПОХИ, або ВІД МИТІ ДО ВІЧНОСТІ

Роздивіться фотографії. Зображення на якій фотографії засвідчують період в історії, більш віддалений від сьогодення? На підставі чого ви зробили такий висновок? Як ви думаєте, чи швидко змінюється життя людей? Що ви знаєте про життя людей в історичні епохи, засвідчені пам'ятками на фотографіях? Звідки ви це знаєте?

▲ Гарпуни, голка, наконечники списів та леза ножів.

▲ Фрагменти експозиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*.

▲ Браслети з бивня мамонта з Мізинської стоянки.

◀ Предмети з колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею.

1. Що називають історико-культурною епохою і навіщо історики послуговуються цим поняттям?

Як ви довідалися на попередньому уроці, щоб орієнтуватися в розмаїтті подій минулого, історики для зручності поділяють історичний час на великі відтинки – **періоди**, або **епохи**. Зауважте, що слово «період» у цьому значенні вживають для окреслення важливого етапу в історії країн і народів, для якого характерні визначні події, явища тощо.

Історико-культурною епохою називають великий проміжок часу в історії людства, що певними спільними ознаками відрізняється від інших історичних періодів, адже **культура** – сукупність матеріальних і духовних цінностей, тобто все, чого досягло людство у своєму розвитку.

У ту саму культурну епоху життя людей у різних частинах Європи попри деякі відмінності мало багато спільного. Наприклад, за *найдавнішого періоду в історії люди*, хоч би де вони жили, користувалися схожими примітивними знаряддями праці, виготовленими спершу з каменю та дерева і тільки згодом – з металу. Схожими були найдавніші людські житла, подібними були одяг і хатне начиння. Історики припускають, що й уявлення про світобудову в тих людей, їхні знання та досвід були однаковими.

Поясніть, як ви розумієте поняття «історико-культурна епоха». Спробуйте визначити ознаки, які притаманні сучасній культурній епосі.

Поділіться припущенням, навіщо історикам поняття історико-культурних епох.

2. Які історико-культурні епохи виокремлюють в історії європейських народів?

В історії європейських народів виокремлюють кілька **історико-культурних епох**.

Найдавніший період історії людства від появи пралюдей до виникнення міст, держав і появи писемності називають **первісністю**, або **первісною добою**. Це найдовший період в історії людства. **Первісна доба на наших землях тривала від 1 млн років до 9–8 ст. до н. е.** За цієї доби, як уже йшлося, люди навчилися виготовляти найпростіші знаряддя для мисливства й збиральництва, обробітку землі. Саме тоді виникли кам'яні сокири, дерев'яні списи, лук і стріли. Пізніше люди приручили й одомашнили тварин, навчилися вирощувати рослини, ткати, виготовляти одяг, посуд, будувати житло. Поступово виникли

міста, у яких розвивалися ремесло й торгівля. Люди винайшли писемність. Згодом утворюються держави.

Інша давня епоха в історії людства – **античність**. Назва походить від латинського слова *антикос*, що означає давній. Ця епоха тривала від 9–8 ст. до н. е. до кінця 5 ст. н. е. В античну епоху на теренах Європи постали перші держави. Історію античності пов'язують із Давньою Грецією і Давнім Римом. Саме греки першими створили демократичну державу, тобто таку, де громадяни користуються політичними правами, беруть участь в управлінні державою. Принципи демократії (народовладдя) та свободи людини покладено в основу всіх вільних держав сучасного світу.

В античному світі досягли розквіту всі, без винятку, сфери культури – освіта, наука, література, мистецтво.

Середні віки – наступна історична епоха. Вона тривала тисячу років – від кінця 5 до кінця 15 ст. Назву цієї епохи пояснюють так: вона охоплює період між історією Стародавнього світу та Новою історією. У Європі Середні віки – це доба панування християнської релігії. А ще це період лицарства, могутніх володарів, які силою зброї відвойовували собі нові землі. Саме тому образ цієї епохи втілено в спорудах величних храмів та неприступних фортець – замків.

Новий час – це епоха від кінця 15 до початку 20 ст. Початком її стало відкриття європейцями невідомих їм раніше земель і морських шляхів, що прийнято називати великими географічними відкриттями. Світ одразу став майже вдсятеро більшим, що зумовило незворотні зміни в господарюванні, виробництві знарядь праці та транспортних засобів. Саме в Новий час з'явилися великі механізовані виробництва, спершу фабрики, а потім і заводи. Невпізнанно змінилося життя людей. Розросталися міста, змінилися відносини між людьми, почали розвиватися наука та технології.

1. Накресліть у зошиті лінію часу і позначте на ній історико-культурні епохи в історії європейських народів, указавши хронологічні межі кожної.

2. Заповніть таблицю «Історико-культурні епохи в історії європейських народів».

<i>Назва епохи</i>	<i>Хронологічні межі</i>	<i>Найважливіші культурні досягнення</i>

Поміркуйте, яку епоху відображає кожна з картин. Оберіть одну з картин і підготуйте за нею розповідь про те, яким ви уявляєте життя людей у відтворену на ній історичну епоху.

▲ *Бульвар Капуцинок у Парижі.*
Картина Ж. Бєро.

▲ *Промова Перікла на народних зборах в Афінах.*
Картина Ф. Фальца.

▲ *Заняття первісних людей.*
Худ. реконструкція З. Буріана.

▲ *Міська процесія.*

Уявлення про різні історико-культурні епохи відбивають крилаті вислови чи сталі словосполучення, широко вживані в мові. Вам, очевидно, не раз доводилося чути такі вислови: *печерна людина, кам'яний вік, винайти колесо, відкрити Америку* тощо. Наприклад, стале словосполучення *печерна людина* вживають стосовно некультурної, неосвіченої, неввічливої людини, невігласа й нечеми. А вислів *відкрити Америку* означає «говорити чи оголошувати про те, що всім давно відоме».

3. Яке місце історії України на лінії часу?

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА (КИЇВСЬКА РУСЬ-УКРАЇНА. 9–13 ст.)

988 р. Запровадження християнства як державної релігії великим князем київським Володимиром Великим

Понад тисячу років тому наші предки почали творити державу із центром у Києві, яка незабаром розпросторилася на землях від гір Карпатських на заході до річки Волги на сході, від моря Чорного на півдні до Білого моря на півночі і в період розквіту була найбільшою державою тогочасної Європи. Історики називають ту державу **Київською Руссю**. Проіснувала вона до середини 13 ст.

КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ (ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА. 13 – СЕРЕДИНА 14 ст.)

1253 р. Коронація Данила Романовича

Безпосередньою спадкоємицею Київської Русі стала Галицько-Волинська держава. Утворена 1199 р. князем Романом Мстиславовичем, вона проіснувала до 1340 р.

Добу найвищого піднесення Галицько-Волинського князівства історики пов'язують з ім'ям Романового сина – князя, згодом короля Данила.

КОЗАЦЬКА ДОБА (16–18 ст.)

1648 р. Початок Національно-визвольної війни українського народу проти польського володарювання. Її очолив Богдан Хмельницький

Протягом кількох століть – від 16 до кінця 18 ст. – тривав на нашій землі період, який називають **козацьким**. За Дніпровими порогами козаки заснували **Запорізьку Січ**. Саме там сформувалися органи законодавчої та виконавчої влади, судочинства, виробилися особливі закони, за якими жили запорожці і які поступово поширилися на українських землях.

Державотворчий досвід козацтва знайшов продовження в українській козацькій державі – **Війську Запорізькому**, яке постало внаслідок Національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького проти Польщі. Оскільки вища влада в цій державі належала гетьману, історики називають її ще й **Гетьманщиною**.

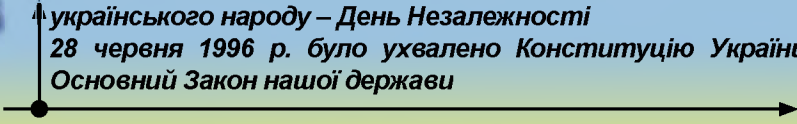

ТВОРЕННЯ НОВОЇ УКРАЇНИ, ДЕРЖАВА УКРАЇНА (19–20 ст.)

24 серпня 1991 р. було ухвалено Акт проголошення незалежності України. Тому щороку в цей день відзначається свято українського народу – День Незалежності

28 червня 1996 р. було ухвалено Конституцію України – Основний Закон нашої держави

19 ст. Україна зустрічала розділеною між Російською та Австро-Угорською імперіями. Проте й за таких обставин українці, спираючись на самобутню тисячолітню культуру й такі самі давні традиції власної держави, продовжували залишатися окремим народом.

20 ст. було трагічним для українців: поразка в Українській революції 1917–1921 рр., Голодомор 1932–1933 рр., лихоліття Другої світової війни, перебування у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік. У цій державі Україна перебувала до 1991 року. 24 серпня 1991 р. урочисто проголошено незалежність України.

Накресліть лінію часу. Надпишіть на ній роки найважливіших подій з кожного періоду історії України. Під лінією підпишіть події. Визначте, до якого століття та якої його половини вони належать.

На лінії часу позначено періоди історії України. Роздивіться подані нижче ілюстрації і дайте відповіді на запитання. 1. Які історичні джерела використовували художники для реконструкції минулого? 2. Де, на вашу думку, треба розташувати ілюстрації на лінії часу? 3. З яким періодом історії України співвідноситься кожна ілюстрація? Поділіться своїми висновками з класом. 4. Поміркуйте, чи відрізнялося життя людей у різні часи.

9–13 ст.
Київська
Русь

13–14 ст.
Галицько-
Волинська
державна

16–18 ст.
Козацька
доба

19 ст.
Україна
у складі
двох імперій

**1922–
1991 рр.**
Україна
у складі
СРСР

від 1991 р.
Сучасна
Україна

▲ Проводи на Січ.
Картина О. Сластиона.

▲ Весна.
Картина Т. Яблонської.

▲ З'їзд руських князів.
Картина П. Андрусіва.

▲ Львів.
Картина В. Жмака.

▲ Княжий Галич.
Картина М. Фіголя.

▲ Олександрівська площа в Полтаві.
Картина Є. Крендовського.

● У який період історії України ви хотіли б потрапити, подорожуючи машиною часу? Чому?

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1. Складіть розповідь за планом: 1) Що таке історико-культурна епоха? 2) На які історико-культурні епохи поділяють історію Європи? 3) Чим вирізняється кожна з них?
2. Які нові слова трапилися в тексті? Витлумачте їх значення.
3. Стихло схарактеризуйте найважливіші періоди історії України. Які події та історичні діячі уособлюють кожен з них?

Проведіть гру
«Плутанка».

Хто з вас швидше
розплутає «історичну
плутанку», з'єднавши
зображені предмети
з відповідними
історичними епохами.

Первісність

Античність

Середньовіччя

Новий час

Оберіть та виконайте
одне із завдань, що заці-
кавило вас найбільше.

1. Укладіть хронологічну таблицю подій власного життя.
2. Складіть кросворд зі словами: *хронологія, літочислення (ера), епохи (періоди), століття, первісність, античність, середньовіччя.*
3. Визначте слова, які уособлюють кожен з найважливіших періодів історії України. Витлумачте їх.
4. Витлумачте сталі словосполучення:

- *ахіллесова п'ята;*
- *винайти велосипед;*
- *лицар сумного образу;*
- *яблуко розбрату;*
- *а все-таки вона крутиться.*

Які історичні епохи в них обі-
грано? Про що це свідчить?

5. Розташуйте на лінії часу зображені винаходи. До якої історичної епохи належить кожен з них? (За потреби скористайтеся відповідними сайтами в Інтернеті).

§ 4 ЛІЧБА РОКІВ В ІСТОРІЇ, або ЯК РОЗВ'ЯЗУВАТИ ХРОНОЛОГІЧНІ ЗАДАЧІ

✓ Які хронологічні задачі доводиться розв'язувати, досліджуючи минуле?
✓ Як скласти хронологічну задачу?

✓ Що означає «розв'язати хронологічну задачу»? ✓ Чим хронологічні задачі подібні до математичних, а чим – відрізняються від них?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1

 Роздивіться фотографії. Як організовано навчання з дітьми, зображеними на світлинах? На якому фото урок найбільше подібний до тих, що відбуваються у вас? На якому уроці ви хотіли б побувати? Чому? Чи лише на уроках у школі можна чогось навчитися? Що для вас означають твердження: «Я це знаю», «Я вмію це робити»? Чи важливо для вас розуміти те, чого ви навчаєтесь? Якою ви уявляєте школу майбутнього?

Як розв'язувати хронологічні задачі?

На уроках історії в 5 класі ви навчитеся розв'язувати хронологічні задачі – так називають завдання, які передбачають лічбу років. Щоб правильно виконувати такі завдання, дотримуйтеся певної послідовності, а саме:

1. Накресліть лінію часу – пряму лінію, переділену рисочками на рівні відрізки, що позначають певну кількість років.
2. На початку лінії поставте більшу та чіткішу риску – початок відліку, а наприкінці – стрілочку, що символізує рух часу.
3. Для орієнтації в часі поставте рік, у якому живемо.
4. Якщо для розв'язку хронологічної задачі вам не потрібно позначати однакові проміжки часу (століття або тисячоліття), то перервіть лінію пунктиром.
5. На лінії часу запишіть умову завдання.
6. Поряд з лінією виконайте обчислення та запишіть стисло відповідь до завдання.

Для прикладу виконайте таке завдання: позначте на лінії часу рік свого народження та рік, коли пішли до школи. Обчисліть, скільки буде вам років, коли закінчите школу. (*Позначте той рік на лінії часу*).

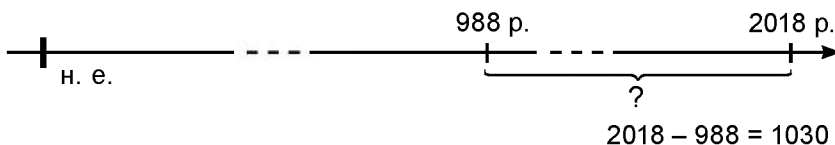
Звісно, історикам доводиться розв'язувати набагато складніші хронологічні задачі, – так би мовити, задачі з багатьма невідомими, оскільки не завжди просто встановити календарний час тієї або тієї події. Постають такі завдання в процесі дослідження минулого.

1. Перекажіть одне одному, яких дій треба дотримуватися, щоб розв'язати хронологічну задачу. Чи схожі ці задачі на ті, які ви розв'язуєте на уроках математики? Чим? А чим відрізняються? 2. Оберіть один з поданих нижче різновидів задач та уважно прочитайте коментар до розв'язку. 3. Спробуйте розв'язати задачу самостійно. 4. Перевірте записи одне в одного, порівняйте з коментарями в підручнику.

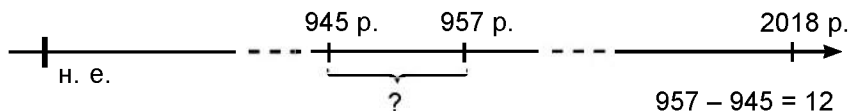
▲ **Задачі на встановлення віддаленості події від сьогодення.**
(*Скільки років тому відбулася подія, якщо відома її дата?*)

Обчисліть, скільки минуло років від упровадження християнства як державної релігії **988 р.** до сьогодення.

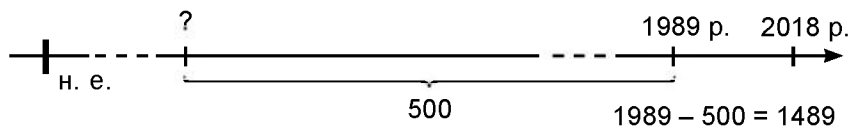
▲ **Задачі на встановлення віддаленості однієї події від іншої.** (Скільки минуло років від однієї події до іншої? або На скільки років одна подія відбулася раніше за іншу?)

Обчисліть, скільки минуло років від початку володарювання княгині Ольги (945 р.) до її подорожі до візантійської столиці в 957 р.?

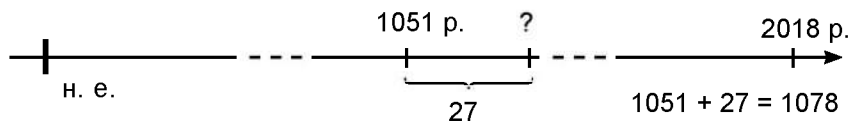
▲ **Задачі на встановлення дати події за її віддаленістю від сьогодення.** (У якому році відбулася подія, якщо відомо, що від неї минуло ... років?)

У 1989 р. урочисто святкувалося 500-річчя виникнення українського козацтва. Якого року сягає перша згадка про козаків у писемних джерелах?

▲ **Задачі на встановлення дати події за її віддаленістю від іншої події.** (У якому році відбулася подія, якщо відомо, що це сталося після вказаної події за певну кількість років?)

Успенський собор Києво-Печерської лаври було збудовано на 27-й рік від заснування монастиря в 1051 р. Обчисліть, коли його було збудовано.

Розв'яжіть хронологічні задачі, накресливши до кожної лінії часу та позначивши на ній потрібні дати.

1. У 1996 р. розпочато друкування української грошової одиниці – гривні. Скільки минуло років відтоді?

2. У 15 рік 12 ст. за часів князювання Володимира Мономаха в Києві було збудовано перший дерев'яний міст через Дніпро. Скільки років тому відбулася ця подія?

3. У березні 2014 р. святкували 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка. Обчисліть, у якому році він народився.

4. Гетьманування останнього українського гетьмана Кирила Розумовського розпочалося 1750 р., а закінчилося 1764 р. Скільки років Розумовський тримав гетьманську булаву?

5. Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського вийшов друком у 1898 р. – на четвертий рік роботи вченого у Львівському університеті. Коли М. Грушевський очолив кафедру історії України – першу в нашій історії?

6. Першу датовану рукописну книгу Київської Русі Остромирове євангеліє написано 1057 р., а першу друковану книгу Апостол видано 1574 р. Скільки минуло років між обома подіями? Скільки років найдавнішій рукописній книзі?

Проведіть гру
«Загадай бажання».

Оберіть того, хто буде загадувати історичне бажання – рік або століття, у якому б хотілося побувати. Спробуйте відгадати дату, виконавши перелічені нижче обчислення: збільшіть задумане число вдвічі, помножте результат на 5. Яке число отримали? (Подумки поділіть назване число на 10 – це і буде число, яке задумав гравець). Щоб грати було цікавіше, запропонуйте іншу послідовність виконання дій. Чия задача на розгадування бажання виявилася найцікавішою?

Складіть хронологічну задачу й запропонуйте її розв'язати однокласникам. Чия задача видалася вам найцікавішою?

- Чи цікаво вам було працювати на уроці?
- Навіщо вміти розв'язувати хронологічні задачі?

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

Поставте собі оцінку за роботу на уроці, зарахувавши за кожну правильно розв'язану задачу 1–6 (у рубриці «У парах») по 2 бали; якщо мали один недолік в оформленні – 1,5 бала; два і більше недоліки – від 1 до півбала (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

ЗА БРАМОЮ ВІЧНОСТІ

СТАРТ

КИЇВСЬКА РУСЬ-УКРАЇНА

1. До якої половини якого століття належить рік запровадження християнства як державної релігії в Київській Русі?

2. Князь Володимир Святославович посів великокнязівський стіл 980 р., а Володимир Мономах – 1113-го. Скільки минуло років між двома подіями?

3. У лісах під Черніговом 1821 р. було знайдено золотий змієвик – оберіг, що належав князю Володимирові Мономаху. Скільки років тому його знайшли?

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

4. До якого тисячоліття і якої його половини належить 1199 р.?

5. Князь Данило Романович прийняв королівську корону на 15-й рік свого утвердження на столі в Галичі в 1238 р. Коли відбулася коронація Данила?

7. 1556 р. Дмитро Вишневецький спорудив першу відому Запорізьку Січ-фортецю. Скільки минуло років відтоді?

8. Скільки минуло років від спорудження першої відомої Запорізької Січі до початку Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького?

6. У якому році починається та завершується 17 ст.?

КОЗАЦЬКА ДОБА

УКРАЇНА В НОВІ ЧАСИ

9. Місто Миколаїв було засновано 1789 р. Обчисліть, у якому році святкуватиметься його 250-річчя.

10. «Кобзар» Тараса Шевченка вийшов друком 1840 р. Скільки було тоді років поету, якщо він народився 1814 р.?

УКРАЇНА СУЧАСНА

ФІНІШ

11. Назвіть будь-який рік 21 ст.

12. Яку річницю незалежності України святкували цього року?

РОЗДІЛ 2 ДЕ ВІДБУВАЄТЬСЯ ІСТОРІЯ

✓ Чим історична карта відрізняється від географічної?
 ✓ У чому значення історичної карти як джерела інформації?

✓ У чому виявляється вміння користуватися історичною картою?
 ✓ Як знайти на карті обласні центри України, кордони сусідніх держав?

§ 5 ЧИ МОЖНА ПОБАЧИТИ МИНУЛЕ, або ІСТОРІЯ НА КАРТІ

Роздивіться ілюстрації. Що на них зображено? На якій ілюстрації докільця зображено так, як ми його бачимо в реальному житті? На яких ілюстраціях природне середовище зображено за допомогою умовних символів? Що це за символи? Як називають зображення земної поверхні за допомогою умовних символів? Навіщо створюють карти? Якими бувають карти? Яка із зображених карт стосується історії? Чому ви так думаете?

1. Як користуватися історичною картою?

Кожна подія відбувається не тільки в певний час, а й у певному місці. Тому для істориків важливо орієнтуватися в просторі. Навчатимуть вас цього вміння **історичні карти** – зменшені зображення земної поверхні, її частин або окремих країн світу, на яких позначають ті або ті події.

Історичні карти створюють на основі *географічних*, з якими вам доводилося працювати на уроках природознавства. Проте історичні карти істотно відрізняються від них. Насамперед використанням кольорів. Наприклад, якщо на географічній карті кольором позначають висоту місцевості над рівнем моря (зелений – низовини, коричневий – гори), то на історичній – території держав, розселення народів тощо. Крім того, зображення на історичній карті означають події, що відбуваються в часі. Приміром, з карти можна довідатися, як зростала територія держави впродовж певного часу, куди прямували війська, коли й де відбулася битва, коли виникло місто і коли було зруйноване тощо.

Свої таємниці історична карта відкриває лише тому, хто вміє її «прочитати», тобто розшифрувати й витлумачити. Щоб це зробити, потрібно уважно роздивитися умовні позначки й пояснення до карти, розташовані в її нижньому куті, тобто **легенду** карти.

Слова **карта** і **мапа** є абсолютними синонімами, тобто такими, що цілком збігаються значенням. Відрізняються вони походженням: слово *карта* походить із грецької мови, де означало «аркуш папірису», а *мапа* – з латини.

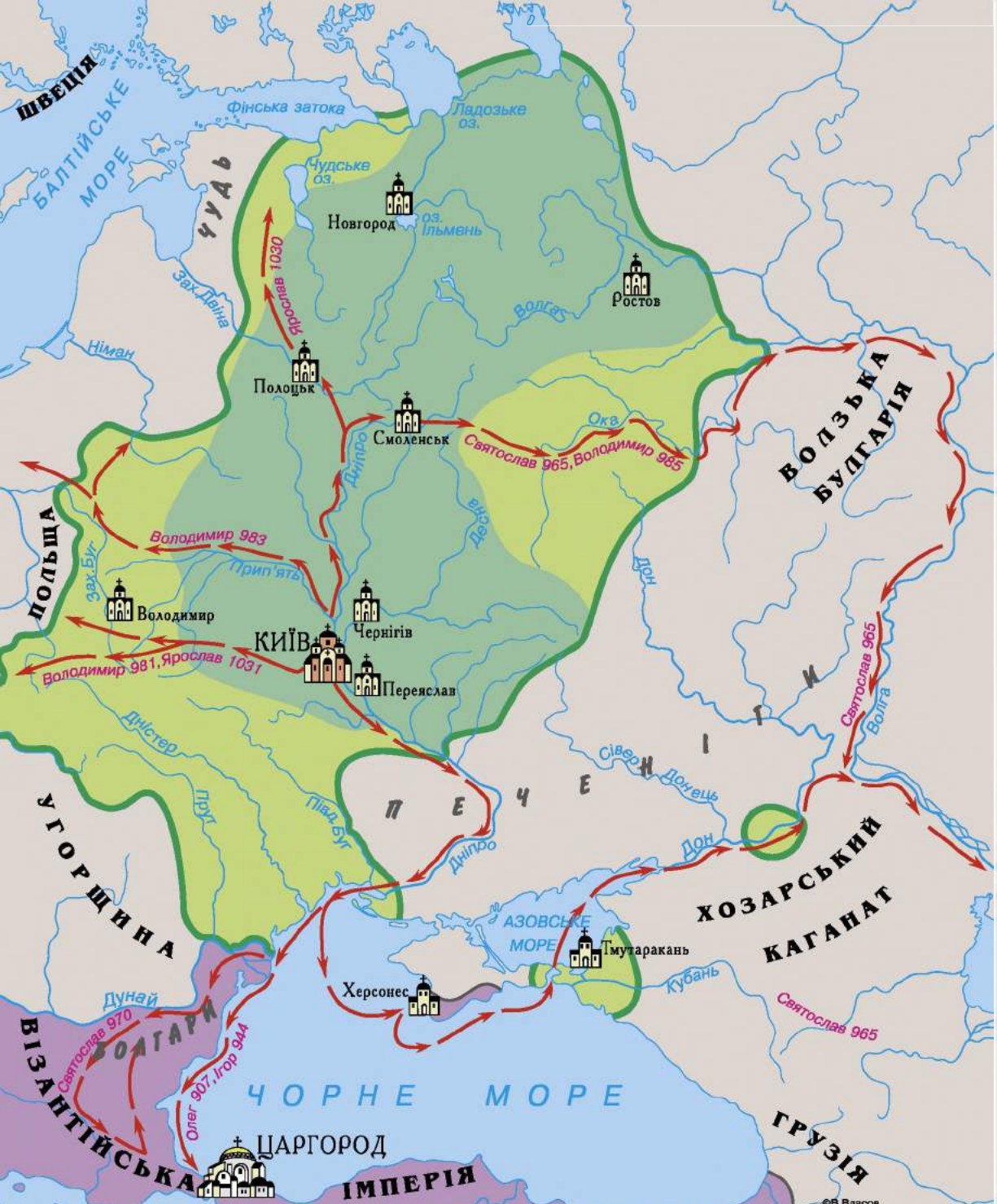
▲ *Карта України. 1918 р.*

Легенда – умовні знаки та пояснення до карти, плану, малюнка.

Роздивіться історичну карту на с. 36 і дайте відповіді на запитання до неї.

1. Визначте, яким подіям історії України присвячено карту. Про діяльність яких князів вона інформує? 2. Яким кольором позначено територію за князів Олега та Ярослава Мудрого? 3. Якими річками проходили кордони Київської Русі за часів Ярослава Мудрого на заході та на сході, до яких озер простяглися володіння на півночі, якого моря сягнули на півдні? 4. З якими державами межувала Київська Русь на заході та півдні? 5. Які князі ходили походами на землі Візантії? Якою річкою руське військо ходило до Візантії? 6. Визначте напрямки воєнних походів князя Святослава Ігоровича, установіть їх перебіг.

КИЇВСЬКА РУСЬ	
	Київська Русь наприкінці князювання Олега (912 р.)
	Кордони Київської Русі наприкінці князювання Ярослава Мудрого (1054 р.)
	Головні походи київських князів
	Візантійські володіння

120
кілометрів

©В Власов

Починаючи працювати з історичною картою, пам'ятайте такі правила:

За кольорами відрізняють одну територію від іншої.

Штриховкою позначають події та явища, що пов'язані з певною територією. Приміром, перехід району від однієї держави до іншої.

територія, що перейшла від однієї держави до іншої

рік територіальних змін

На карті використовують різні шрифти, залежно від того, що ними підписано.

Місця битв позначають перехрещеною зброєю.

столиця

назва річки

місце битви

звичайне місто

назва землі

Стрілками позначають пересування військ і народів.

рух військ

сучасна назва міста

місто

назва держави

Кордони держав, інші межі позначають лініями різного малюнка.

Міста позначають кружечками, квадратами або малюнками.

державний кордон

етнічна межа

межа частини держави

©В.Власов

Намалюйте в зошиті умовні позначки, якими користуються, щоб показати 1) дві різні території або держави; 2) перехід певного району від однієї держави до іншої; 3) місця битв; 4) пересування військ або народів; 5) кордони держав, регіонів, областей, територій; 6) міста.

2. Як прочитати карту сучасної України?

Україна – найбільша за площею держава Європи, розташована в центрі материка. Саме на території нашої держави (у Закарпатській області, поблизу села Ділове Рахівського району) міститься центр Європи. Про це свідчить пам'ятний знак, на якому так і написано – Географічний центр Європи.

На території України нині 24 області. До складу України належить також Автономна Республіка Крим. Столицею України є її найбільше місто – кількомільйонний Київ. Великими містами, кількість мешканців яких перевищує 1 мільйон, є Харків, Одеса, Дніпро. Загалом в Україні 460 міст.

Кількість населення нашої країни становить понад 42,5 млн осіб. Кількість мешканців міст – понад 29 млн, решта мешкає в селах. Міських жителів більше в індустриальних східних і південно-східних областях (роздивившись карту, назвіть ці області). Сільське населення переважає в західному регіоні України (назвіть відповідні області за картою).

Суходолом Україна межує із сімома країнами (роздивившись карту, визначте їх: на північному заході та заході нашими сусідами є ...; на півночі – ..., на північному сході та сході – ..., на південному заході – ...). На півдні Україну омивають води Чорного та Азовського морів. Морем Україна межує з Румунією і Росією і має вихід до Болгарії, Туреччини та Грузії.

Найбільшою річкою України є Дніпро. (Роздивіться карту, назвіть інші великі річки України; якими річками Україна пов'язана з іншими державами).

Пограйте за допомогою карти сучасної України у відому гру в слова, коли гравці по черзі називають населені пункти, дотримуючись умови, що назви мають починатися на ту літеру, якою закінчується попереднє слово.

1. Скориставшись картою на с. 38, покажіть території областей. 2. Знайдіть місто – столицю України, міста – обласні центри. 3. Знайдіть міста, розташовані на заході та сході, півночі та півдні. 4. Покажіть держави, з якими межує Україна.

3. Як демонструвати історичні об'єкти на карті?

На уроках історії вам доведеться часто працювати з настінною картою або її зображенням на інтерактивній дошці. Така робота потребує певних умінь. Уважно перечитайте поради, які допоможуть вам розповідати за картою так, аби бути переконливим. Дотримання цих правил дуже важливе для того, щоб вас правильно зрозуміли.

- Стояти біля карти треба так, щоб не затуляти собою зображення: упівоберта до аудиторії, трошки праворуч від тієї частини карти, де розташовані об'єкти, які демонструватимете.

- Кордони держав треба обводити по замкненій кривій (із поширенням інтерактивних дощок та інших пристроїв із сенсорними екранами це роблять рукою, проте раніше віддавали перевагу указкам).

- Напрямки військових походів та пересувань покажуть за стрілками, які позначено на карті.

- Міста покажуть дотиком до умовної позначки (пунсона чи до зображення міста), а не до назви міста на карті.

- Річки треба показувати за течією – від витоків до гирла.

- Демонстрацію історичних об'єктів на карті супроводжуйте коментарем, пояснюючи, що саме ви показуєте.

- Для визначення географічного розташування об'єкта вживайте слова на позначення напрямків (*на північ, на південь, на захід, на схід*), назви річок, морів, гір тощо.

Складіть за історичною картою, поданою на с. 36, кілька запитань, відповіді на які передбачають демонстрацію об'єктів. Повправляйтеся відповідати на ці запитання, дотримуючись викладених у тексті підручника порад.

Найдавніші картографічні зображення збереглися від часів, коли ще люди не знали писемності. Вони відтворювали інформацію про навколишню місцевість: місця полювання та рибальства, шляхи кочувань, плани земельних ділянок тощо. Картографічні малюнки найдавніші люди створювали на різноманітних матеріалах – на корі, листках та деревині, шкірі й кістках тварин, камені тощо.

Нині відомо близько 10 картографічних зображень первісних часів, знайдених на території України. Найвідомішою пам'яткою серед них є рисунок (від слова «риска», тобто зображення рисками) на уламку бивня мамонта, знайденого в 1966 р. під час розкопок на березі річки Росави біля села Межиріч Канівського району Черкаської області на місці стоянки мисливців на мамонтів. Це найдавніша пам'ятка картографії на території України: її створено приблизно 15–17 тис. років тому.

▲ Межиріч-карта

- Чи цікаво вам працювати з історичною картою? ● Що найбільше сподобалося? ● Як ви думаєте, навіщо складають історичні карти? ● Що, по-вашому, треба знати й уміти, щоб створити карту? ● У чому цінність карт як джерела інформації?

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1. Чим історична карта відрізняється від географічної? У чому значення історичної карти як джерела інформації? Що треба знати, щоб користуватися історичною картою?
2. Складіть на основі карти на с. 36 «Київська Русь» розповідь про події, яким вона присвячена. Що означає вислів «прочитати карту»?
3. Скориставшись картою на с. 38, дайте відповіді: 1) На які адміністративно-територіальні одиниці поділено Україну? Які з них мають найбільшу територію? 2) Якими областями протікає Дніпро? 3) З якими державами межує Україна?

Оберіть та виконайте одне із завдань, що зацікавило вас найбільше.

1. Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання до нього.

Серед багатьох іноземців, які в 16–18 ст. відвідали Україну й залишили оповідні джерела про нашу землю, особливе місце, безперечно, належить французькому інженерові-фортифікатору Гійому Левассеру де Боплану (1600–1673). Гійом де Боплан перебував в Україні близько 17 років, протягом яких багато подорожував, збираючи матеріали для великої карти, а також для спеціальних карт окремих регіонів українських земель, оскільки був фахівцем і з картографії. Боплан уперше подав на карті територію України на підставі математичних вимірів, що дало змогу картографам на початку 18 ст. уточнити карту Європи.

До своїх карт Боплан підготував докладні пояснення, які й становлять зміст його книжки «Опис України». Вона вийшла друком у французькому місті Руані 1651 р., одразу ставши надзвичайно популярною. Працю Боплана, яка знайомила європейців з природою та географією України, побутом і звичаями українців, було перекладено багатьма мовами й видавано в Лондоні, Варшаві, Вроцлаві. Як цінне історичне джерело для вивчення доби козацтва книжка не втратила свого значення й нині.

▲ Генеральна карта України Г. де Боплана «Загальний план Диких полів, простіше кажучи України. З належними провінціями». Надрукована в Гданську в 1648 р.

2. Що, по-вашому, треба знати й уміти, щоб створити карту? Чому на підставі математичних розрахунків було змінено карту Європи?
3. Як ви думаєте, навіщо Боплан підготував докладні пояснення до своїх карт?
4. Що найбільше вразило в розповіді про Боплана? Чи достатньо знати лише історію, щоб створити історичну карту?

✓ Як скласти розповідь за історичною картою? ✓ Як на карті показувати територію України та її частин для різних історичних періодів?

✓ Як не помилитися, визначаючи межі різних історико-географічних регіонів України?

§ 6 ВІД КРАЮ ДО КРАЮ, або УКРАЇНА НА КАРТАХ УПРОДОВЖ ІСТОРІЇ

Роздивіться ілюстрації. Що на них зображено? Чим подібні зображення, а чим відрізняються? Як ви думаєте, чому в різних регіонах України склалися свої традиції національного вбрання? Як називають ту частину України, у якій ви мешкаєте? Що знаєте про походження цієї назви?

1. Як називали в минулому нашу країну та її частини?

Ви вже знаєте, що першу державу на наших землях історики називають Київською Руссю. Назва Русь передувала назві *Україна* на позначення землі, заселеної українцями-русичами. Про походження цієї назви серед істориків і мовознавців немає одностайності: одні вважають її скандинавською з походження, інші переконані, що вона є споконвічною для наших земель.

Назву **Україна** вперше вжито в літописі під **1187 р.** до *Київщини*, *Переяславщини* та *Чернігівщини*. Вона походить від слова *країна*, що означало рідний край, країна, земля. Згодом назва «Україна» поширилася на всю нашу землю й дала найменування нашому народові, витіснивши з ужитку давнішу. На європейських картах назва Україна набула поширення завдяки картографічним творам *Г. де Боплана*.

Для називання різних частин нашої країни з давніх часів використовують ще й такі назви, як *Волинь*, *Київщина*, *Поділля*, *Галичина*, *Слобожанщина*, *Чернігово-Сіверщина*, *Буковина*, *Закарпаття* та інші. Кожна з них має свою історію, виникали вони за різних часів, тож усі є втіленням історичного минулого. Саме тому такі назви є **історичними** (їх іще називають історико-географічними). Інколи історичні назви позначають порівняно із сучасними дещо іншу територію. Наприклад, коли йдеться про історичну *Волинь*, то мають на увазі не сучасну Волинську область, а значно більшу територію, до якої долучають ще й Рівненську, Житомирську й частину Хмельницької області.

Уживаними також є **етнографічні** назви, приміром *Гуцульщина*. Цю назву застосовують до частини Галичини, Закарпаття та Буковини.

Окреслені історичними та етнографічними назвами землі вирізняються особливостями народного будівництва, одягу, обрядів, господарськими заняттями, що сформувалися під впливом природного середовища та історичних особливостей. Довідатися про ці особливості можна в **музеях народної архітектури та побуту**, який має кожен історичний регіон.

Географічний – той, який стосується природних умов або положення на земній поверхні.

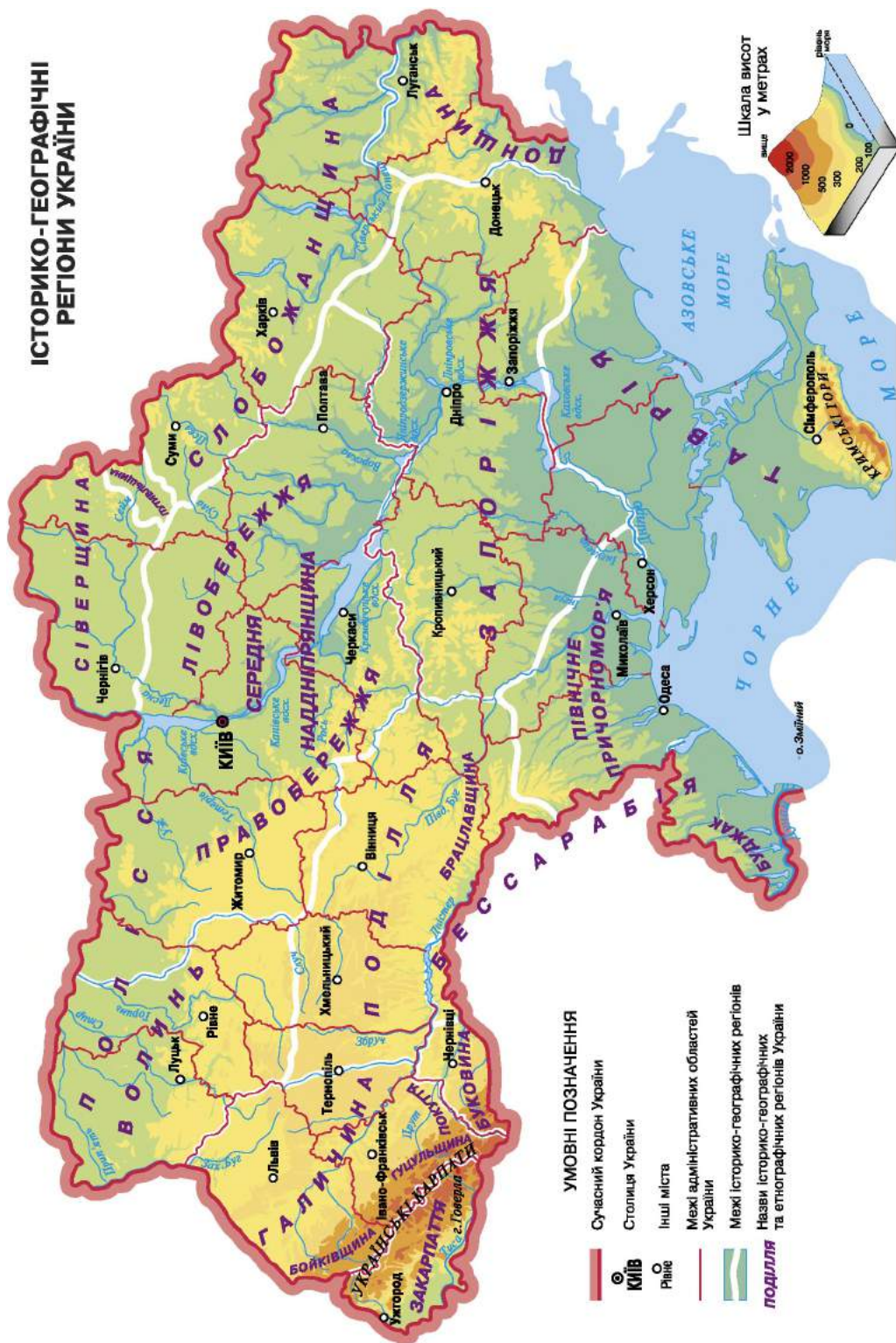
Етнографічний – той, який стосується культури й побуту народів світу, їх походження та розселення.

Роздивіться карту на с. 44 й дайте відповіді на запитання.

1. У якій області України розташоване місто (село), у якому ви мешкаєте? До якого історичного регіону воно належить? 2. Які історичні регіони найпівнічніші, які – найзахідніші, а які – найсхідніші? 3. Назви яких історичних регіонів указують на місце їх розташування?

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ РЕГІОНИ УКРАЇНИ

Найбільшим з таких музеїв є Національний музей народної архітектури та побуту України, розташований на південній околиці Києва поблизу селища Пирогова. Тут на мальовничій території зберігається понад 300 пам'яток народного будівництва, а колекція хатнього начиння, знарядь праці, одягу, творів народного мистецтва сягає 80 тис. одиниць.

З експозиції «Закарпаття»:

▲ Дерев'яна церква 18 ст.

▲ Хата кінця 19 ст.

▲ Експозиція «Середня Наддніпрянина»: церква Св. Архистратига Михаїла, 1600 р.

▲ Експозиція «Поділля»: дерев'яна хата із солом'яною стріхою, на задньому плані – церква Св. Миколая.

З експозиції «Музей просто неба в Пирогові»:

▲ Вітряк

▲ Українське село

 Пограйте в гру «Я знаю 5 назв...», називаючи по п'ять історичних земель України; географічних назв, пов'язаних з історичним минулим вашого міста (села); назв вулиць у вашому місті (селі) на честь видатних історичних осіб тощо.

 Від історико-географічних та етнографічних назв часто утворюються іменники для називання мешканців територій, яких вони стосуються. Наприклад, мешканців Полісся називають поліщуками, а Гуцульщини – гуцулами. На зв'язок з певною територією, звідки походять предки, вказують українські прізвища Бойко, Бойчук, Волинець, Подоляк, Подолян, Поліщук та багато інших. Про походження свого прізвища можна довідатися в спеціальному словнику.

2. Що називають державним кордоном?

Державним кордоном називають лінію, що пролягає суходолом чи водоймою і визначає межі території держави – її суші, вод, надр, повітряного простору. Державний кордон України відділяє територію нашої держави від територій інших держав.

Державні кордони між сусідніми державами, зокрема загальний напрямок лінії кордону та її графічне зображення на карті, визначають міждержавні угоди. Будь-які відхилення від лінії державного кордону, спричинені особливостями місцевості (зміна русла річки чи рельєфу тощо), узгоджують під час переговорів і так само фіксують в угодах. Лінію державного кордону позначають за допомогою прикордонних знаків на місцевості. На державному кордоні встановлено спеціальний режим, а на місцевості, що прилягає до нього, – *прикордонний режим*, за дотриманням якого стежать підрозділи *прикордонної служби*.

Сучасний державний кордон України з Білоруссю, Молдовою, Польщею, Росією, Румунією, Словаччиною та Угорщиною є підсумком тривалого процесу його визначення у 20 ст. Він не був таким у різні історичні періоди і не завжди збігався з територією, на якій жили українці.

3. Як змінювався державний кордон України в різні історичні періоди?

Ви вже знаєте, що найдавнішу державу із центром у Києві історики називають **Київською Руссю**. За часів розквіту в середині 11 ст. (за великого князя київського **Володимира Святославовича** та його сина **Ярослава Мудрого**) Київська Русь була найбільшою державою Європи. Її кордони пролягали в районі верхів'їв Волги та її притоки Оки на сході; Дону, Сули, Росі й Південного Бугу – на південному сході та півдні; Дністра, Західного Бугу, Німану й Західної Двіни – на заході; Фінської затоки, Ладозького й Онезького озер – на півночі.

У середині 12 ст. величезна держава була об'єднанням князівств-держав. Київ хоч і лишався центром руських земель, проте вже не був єдиною столицею.

У середині 13 ст. серед кількох князівств на наших теренах наймогутнішим було **Королівство Руське**, або **Галицько-Волинська держава**. За часів короля Данила Романовича кордони Галицько-Волинської держави охоплювали західноукраїнські землі та велику частину Правобережної України. Коронація Данила засвідчила визнання Української держави з боку європейських країн.

Під час Національно-визвольної війни в середині 17 ст. постала козацька держава **Гетьманщина**, яку очолював гетьман Богдан Хмельницький. Попри воєнні дії він докладав зусиль для зміцнення кордонів держави, установлення дипломатичних відносин із сусідами. Територія Гетьманщини охоплювала землі Чернігівщини, Полтавщини, Київщини та Східного Поділля, а також Запоріжжя. Столицею та гетьманською резиденцією було місто Чигирин.

Територія Гетьманщини поділялася на полки й сотні, які очолювали полковники та сотники. Центрами полків і сотень були найважливіші міста або містечка. За тих часів козацька держава називалася **Військом Запорізьким**.

Які нові слова трапилися в тексті?

Поясніть, що вони означають, та складіть з кожним речення (усно). Поставте за текстом 1–2 запитання, що починаються словом «Чому»? Подискутуйте з приводу почутих запитань та відповідей.

 Роздивіться карту. 1. Покажіть, відповідно до опису в підручнику, кордони Київської Русі часів розквіту. Порівняйте кордони Київської Русі із сучасними кордонами України. Зробіть висновок про зміни територіальних меж. 2. Покажіть на карті кордони Галицько-Волинської держави за князя Данила Романовича. Опишіть місце розташування Галицько-Волинської держави, починаючи з півночі (північ–захід–південь–схід). 3. З'ясуйте, які міста Королівства Руського в різні часи були його столицями. 4. У якій частині сучасної України була розташована ця держава? Які сучасні області України вона охоплювала?

Роздивіться карту «Гетьманщина за часів Богдана Хмельницького». 1. Порівняйте територію козацької держави з територією розселення українського народу в середині 17 ст., зробіть висновок. 2. Визначте територію Війська Запорізького, використовуючи назви історико-географічних регіонів України. 3. У якій частині України, Лівобережній чи Правобережній, розташовано столицю Гетьманщини? 4. З якими державами сусідила Гетьманщина на заході, півдні, північному сході? 5. У якій частині сучасної України була розташована Гетьманщина? Які сучасні області України вона охоплювала?

Гетьманщина за часів Богдана Хмельницького

Територія Гетьманщини в 1654 р.
 Столиця Гетьманщини

Полкові міста
 Межі розселення українців у середині XVII ст.

Кордони сучасної України
 Межі областей сучасної України
 Львів Міста XVII ст., які тепер є обласними центрами

Висловте припущення, як історики визначають територіальні межі (кордони) держав, які існували на нашій території багато століть тому, наприклад Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Війська Запорізького.

● Яка інформація на уроці видалася вам найцікавішою? Поділіться враженнями про урок за схемою:

Я дізна(в/ла)ся про...
 навчи(в/ла)ся...
 зацікави(в/ла)ся й хочу довідатися більше про...

Проведіть за допомогою карти історико-географічних регіонів України гру «**Вгадай назву**». Об'єднайтеся у дві команди і пропонуйте по черзі одна одній запитання з описом регіону за планом:

- 1) розташування за сторонами світу;
- 2) сусідні регіони;
- 3) території сучасної України, які охоплює;
- 4) цікава інформація про регіон (наприклад, найбільше місто або відомий промисел чи виріб-візитівка). Виграє та команда, яка дала більше правильних відповідей.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1. Порівняйте карту Війська Запорізького з картою Галицько-Волинської держави за запитаннями:
1) Чи збігаються території держав? 2) У чому відмінності тих держав порівняно з територією сучасної України? 3) Територія якої держави ближча до сучасних кордонів України на Заході? На Сході?
2. Простежте за картою, якими історичними землями протікають найбільші річки України – Дніпро, Дністер, Південний Буг, Сіверський Донець.
3. Складіть на основі карти на с. 49 «Гетьманщина за часів Богдана Хмельницького» розповідь про події, яким вона присвячена. Запишіть, які козацькі полки розташовувалися на Лівобережній Україні із заходу на схід.

Оберіть та виконайте одне із завдань, що зацікавило вас найбільше.

1. Складіть і запишіть з поданими словосполученнями речення за матеріалами уроку: *історична карта, легенда карти, державний кордон, історико-географічний регіон*. Усно доведіть, що кожен з іменників може вживатися в іншому значенні.
2. Намалюйте історичну карту казкової країни. Придумайте назву цієї країни, надпишіть на її карті назви історико-географічних регіонів, міст, річок, гір. Позначте на карті зміни території країни, переселення народів. Оформіть легенду карти.
3. Зробіть копію адміністративно-територіальної карти України. Розріжте її на невеличкі частинки різної форми. Спробуйте «зібрати» карту, наклеюючи окремі частинки на аркуш паперу. Якщо копія не була кольоровою, то складену карту розфарбуйте. Нанесіть на карту маршрут подорожі Україною, у яку б ви хотіли вирушити. Чому обрали саме такий маршрут?

§7 НАВЧАЙМОСЯ РОБОТИ З КАРТАМИ, або КОНТУРНІ КАРТИ НА УРОЦІ ІСТОРІЇ

✓ У чому виявляється вміння працювати з контурними картами? ✓ Що треба знати, щоб позначати на контурних картах держави, які існували на нашій території багато століть тому?

✓ Як у контурних картах позначати територію України, області та держави-сусіди? ✓ У якій області України розташоване наше рідне місто (село)?

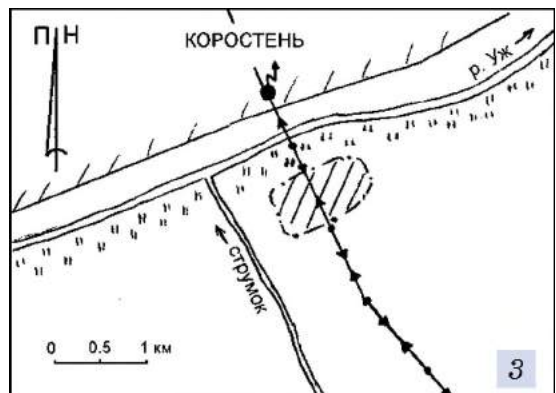
ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2

Роздивіться фотографії та прочитайте коментарі до них. Що роблять зображені люди? Поділіться припущеннями, чи для їхньої роботи потрібно вміти працювати з картами. Чому, наносячи об'єкти на карту, варто дотримуватися певних правил? Чого ці правила можуть стосуватися?

- ▲ Археологи Кам'янця-Подільського за роботою:
- 1) Ігор Старенький та Олексій Третьяков досліджують житло трипільців. Серпень 2017 р.
  - 2) Дослідження та фотофіксація шару 17 ст. Березень 2017 р.
  - 3) Археологічний план.

Як працювати з контурними картами?

Карти, на які нанесено тільки основні елементи розмітки й обриси об'єктів без підписів та кольорів і які призначені для виконання навчальних завдань, називають **контурними** – від слова «контур», що означає лінію, яка є графічним окресленням предмета. Контурними бувають й історичні карти.

Щоб виконувати завдання на контурних картах, треба пам'ятати про деякі правила.

- Написи на контурній карті краще робити олівцем, щоб мати можливість виправити неточності.
- За бажання написи можна виконувати друкованими літерами.
- Географічні назви пишемо з великої літери.
- Написи об'єктів на контурній карті треба робити так, як це роблять на карті в атласі: назви гір – у напрямку хребтів; назви річок – уздовж течії (у кількох місцях), назви міст – після пунсона міста вздовж паралелі.
- Наносячи географічні об'єкти на контурну карту, не намагайтеся скопіювати карту атласу за кольорами: цю роботу можна виконувати із застосуванням штрихів простим олівцем.
- Не варто використовувати фломастери.
- Щоб правильно виконати завдання на контурній карті, передусім знайдіть карту з такою самою назвою в атласі.
- Позначайте на контурній карті лише ті об'єкти, які зазначені в завданні.
- Використовуйте запропоновані умовні позначки або створіть власні.
- Виконання завдання на контурній карті передбачає створення легенди карти: у спеціально відведеному на контурній карті місці нарисуйте умовні позначки та напишіть, що кожна з них означає.

Готуючись до уроку, скопіюйте контурні карти, наведені в підручнику (або скористайтеся зошитом з друкованою основою).

Роздвіться карту на с. 48 «Київська Русь та Галицько-Волинська держава часів розквіту». На **контурній карті № 1** позначте кордони сучасної України. Позначте територіальні межі Київської держави, обведіть кордони Королівства Руського (Галицько-Волинської держави). Позначте столиці зазначених держав. Підпишіть найбільші річки, Чорне море, найбільші міста, упишіть назви держав-сусідів. Оформіть легенду карти.

Перекажіть одне одному, яких правил треба дотримуватися, щоб виконати завдання на контурній карті.

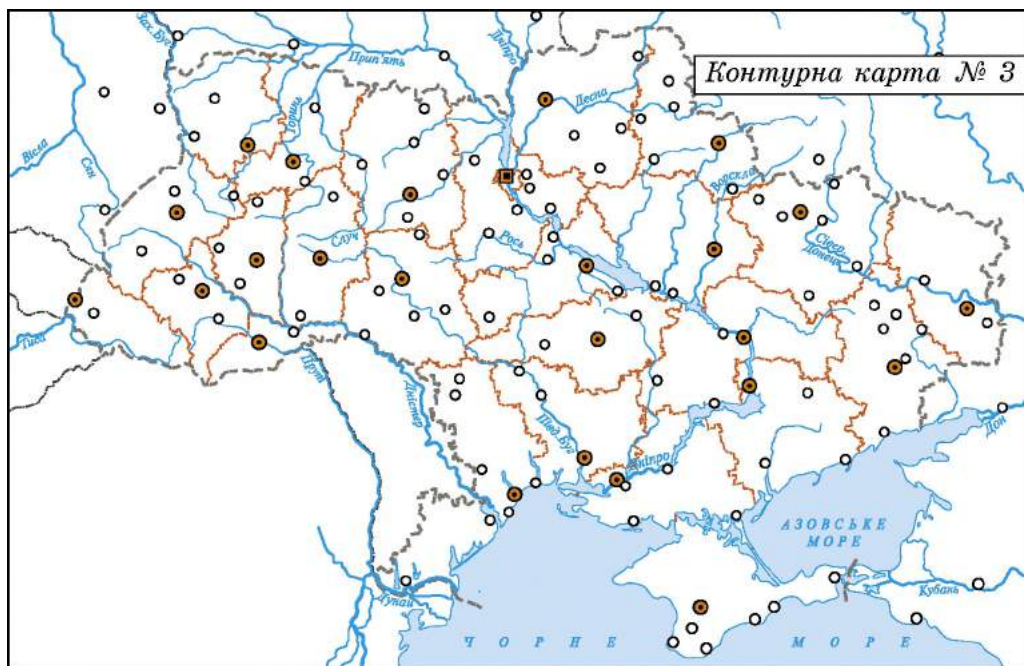
Роздивіться карту на с. 49 «Гетьманщина за часів Богдана Хмельницького». На контурній карті № 2 позначте кордони сучасної України. Зафарбуйте територію Війська Запорізького, прорисуйте його кордони. Підпишіть гетьманську резиденцію, кілька полкових міст, позначте терени держав-сусідів. Оформте легенду карти.

На **контурній карті № 3** прорисуйте кордони сучасної України, позначте столицю. Зафарбуйте й підпишіть область України, де розташоване місто (село), у якому ви мешкаєте. Підпишіть місто (село), у якому ви мешкаєте. Надпишіть назви п'яти будь-яких історико-географічних регіонів. Заштрихуйте приблизні терени того історико-географічного регіону, у якому ви мешкаєте.

Позначте по одній області України, розташованій на заході, сході, півдні та півночі. Надпишіть назви держав, з якими межує Україна. Оформте легенду карти.

- Чи цікаво вам було працювати на уроці?
- Навіщо вміти працювати з контурними картами?
- Як це стає в пригоді на уроках історії?

Проведіть гру «Кастинг».

Запропонуйте охочим подати свої контурні карти для участі в конкурсі на звання майстра карт (5–7 робіт). Прокоментуйте в загальному колі переваги й недоліки поданих на конкурс робіт. Визначте жеребкуванням переможця.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

Для об'єктивнішої оцінки обміняйтеся з кимось із однокласників своїми контурними картами, зважте на недоліки, на які вам указали, а також на ті недоліки, які коментували під час обговорення робіт учасників конкурсу. Поставте собі оцінку за роботу на уроці, зарахувавши за кожну правильно оформлену контурну карту по 4 бали (оцінюйте недоліки під час виконання кожного із запропонованих до контурних карт завдань по півбала). Максимальна оцінка за урок – 12 балів.

Оберіть та виконайте одне із завдань, що зацікавило вас найбільше.

1. Вигадайте казкову країну, назви міст у якій промовляють про її історію. Намалюйте карту. Складіть невеличку розповідь про свій дивокрай для однокласників. Як ви думаєте, чи так само виникають історичні назви в реальному житті? Які назви у вашому рідному місті (селі) бережуть пам'ять про історичні події?
2. До будь-якої з карт, з якими працювали на уроці, придумайте і запишіть по три завдання. Підготуйте відповіді на них.

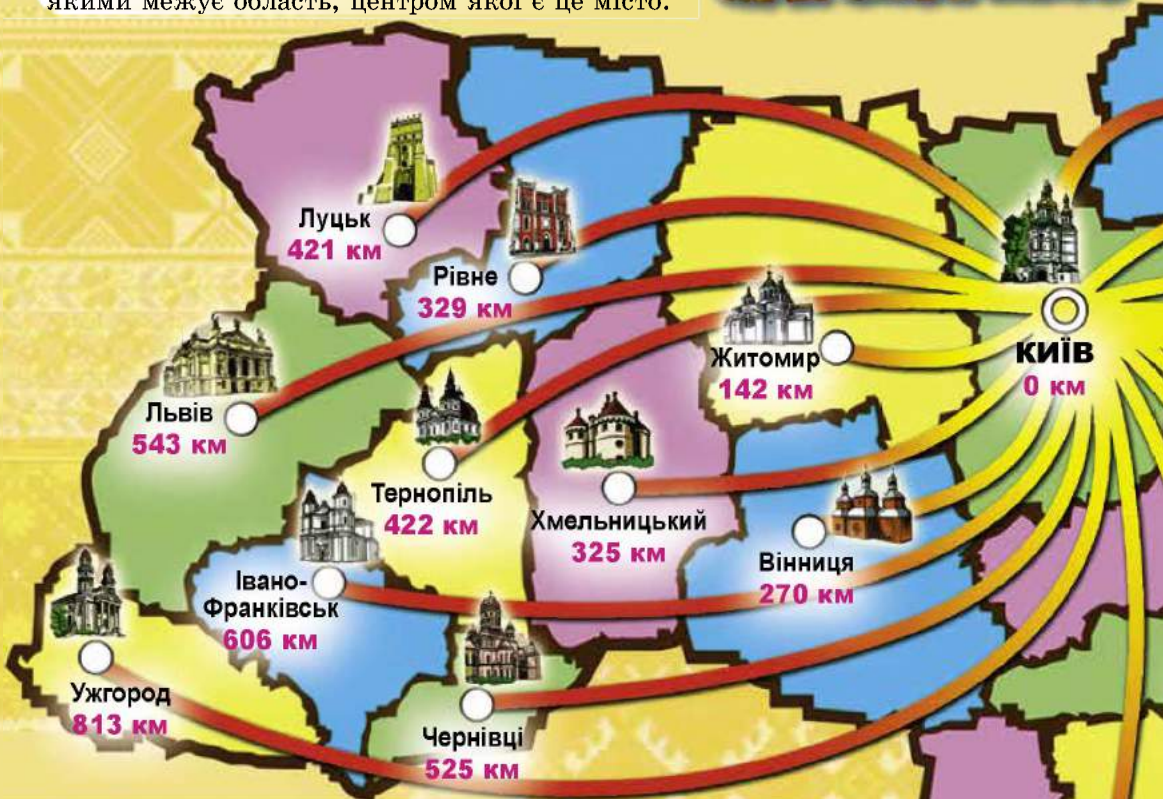

- 1. ЛУЦЬК.

Опишіть місце розташування міста відносно столиці України.

- 2. УЖГОРОД.

Перелічіть назви держав – сусідів України, з якими межує область, центром якої є це місто.

- 3. ХЕРСОН.

Назвіть, які області межують із областю, центром якої є це місто.

- 4. СУМИ.

Перелічіть найближчі до цього міста українські міста – обласні центри.

- 5. КРОПИВНИЦЬКИЙ.

Які області розташовані східніше від області, центром якої є це місто?

- 6. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ.

Які області розташовані західніше від області, центром якої є це місто?

- 7. ДНІПРО.

Який інший обласний центр, розташований на Дніпрі, є найближчим до цього міста?

Одеса
488 км

• **8. ЖИТОМИР.**

Які найближчі області до тієї, центром якої є позначене місто, межують із Білоруссю?

• **9. МИКОЛАЇВ.**

Який інший обласний центр, розташований на узбережжі Чорного моря, є найближчим до позначеного міста?

• **10. ТЕРНОПІЛЬ.**

Які області є західними сусідами області, центром якої є це місто?

• **11. РІВНЕ.**

Які з областей, що межують з Польщею, найближче лежать до області, центром якої є це місто?

• **12. ВІННИЦЯ.**

Які області, що сусідять із тією, центром якої є позначене місто, переважають інші за площею?

РОЗДІЛ 3

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ

✓ Яка роль археологів у дослідженні минулого?
 ✓ У чому виявляється вміння аналізувати історичне джерело?

✓ Де зберігаються історичні джерела?
 ✓ Коли пам'ятка минулого стає експонатом?

§ 8

КОЛИ РЕЧІ ПОЧИНАЮТЬ ГОВОРИТИ, або ЩО ТАКЕ АРХЕОЛОГІЯ

Роздивіться фотографії та прочитайте коментарі до них. Що саме свідчать зображені пам'ятки про людей, у чиїх поселеннях їх знайдено, і про часи, коли цим людям випало жити? У чому цінність подібних знахідок для історика? Як такі предмети потрапляють до рук історика? До якого різновиду історичних джерел належать зображені пам'ятки? Пригадайте, що називають історичними джерелами і якими вони бувають. Чи можлива наука історія без історичних джерел? Чи можуть свідчення історичних джерел суперечити одне одному? Поділіться припущеннями, яких джерел це стосується передусім.

▼ Мотика та зернотерка з помешкання трипільців.

▲ Знаряддя праці та предмети побуту часів Київської Русі.

▲ Давній ткацький верстат.

1. Що таке речові джерела і як відбуваються археологічні розкопки?

Пам'ять про минуле бережуть різноманітні речі – творіння рук наших предків. Це й стародавні споруди: фортечні мури, залишки жител чи укріплень, жертівники чи храми. І давні мистецькі витвори: прикраси, скульптурні зображення, ікони, книжки. До пам'яток належать також старовинні речі – зброя, монети, печатки, посуд, елементи оздоблення одягу, знаряддя праці. Ви пам'ятаєте, що історики називають такі залишки старовини **речовими джерелами**, бо, так само як джерела наповнюють річку, пам'ятки сповнюють минуле, відтворене дослідниками, деталями й подробицями, оживлюючи його.

Найбільше таємниць приховують найдавніші часи в історії людства, бо від тієї доби лишилося надто мало свідчень – виготовлене з недовговічних матеріалів давно зруйноване, а те, що міцніше, опинилося під товстим шаром ґрунту. Та навіть якщо комусь пощастить натрапити на понівечені часом речі, зрозуміти їхню цінність може не кожен. Пояснити, чим були знахідки в минулому, яке мали призначення, як служили людям, до снаги лише дослідникам, яких називають **археологами**. А науку, що вивчає минуле за речовими історичними джерелами на підставі розкопок, називають **археологією**.

Археологи виробили правила пошуку та розкопування давніх пам'яток. Власне розкопкам передує *археологічна розвідка*. Для цього уважно вивчають писемні джерела, оглядають місце майбутнього пошуку. Потім закладають пробний розкоп – вузьку траншею, що має виявити, чи є в ґрунті цікаві для археолога предмети людської діяльності. Якщо знаходять бодай щось, то готують великий розкоп.

Слово **археологія** походить від грецьких слів: *архео* – «стародавній» і *логос* – «слово, учення».

Працюючи, археологи не квапляться. Щоб не пошкодити пам'яток давнини, вони застосовують здебільшого легкі лопати, ножі, пензлі. Усю поверхню розкопу поділяють на квадрати зі стороною 10 метрів. Такі самі квадрати, тільки в сантиметрах, креслять на папері. Це дає змогу точно фіксувати й замальовувати всі знахідки. Крім того, археологи ретельно записують у щоденниках, як відбуваються розкопки. Знайдені речі надсилають до лабораторії. Там з'ясовують їхній вік і призначення, ретельно описують до найдрібніших ознак. З окремих дрібних шматочків збирають і склеюють цілі предмети. Так знахідкам дають нове життя.

Роздивіться фотографії. Доберіть до кожного зображення коментар із тексту. У чому полягає робота археологів? Поміркуйте, чи може будь-хто здійснювати археологічні розкопки.

Чому під час археологічних розкопок дотримуються певних правил? Яких знань потребують люди, які беруться до археологічних розкопок? Чим, по-вашому, відрізняються пошуки скарбощукачів та археологів?

Експонат – предмет, виставлений для огляду в музеї або на виставці.

Експозиція – розміщення експонатів у певному порядку.

2. Де зберігають історичні пам'ятки?

Знайдені археологами рештки минулого зберігають у музеях. **Музей** (з грецької мови – *житло муз*, тобто *богинь – покровительок мистецтв*) – установа, де зберігаються пам'ятки старовини з різних галузей культури, мистецтва, науки, техніки. Є музеї історичні, технічні, природознавчі, краєзнавчі, мистецтвознавчі тощо.

Один з найстаріших музейних закладів нашої держави – **Національний музей історії України в місті Києві**. У ньому зберігаються унікальні археологічні, монетні колекції, зразки одягу, посуду, хатнього начиння, а також зброя, старовинні книжки, ікони, картини та вироби народних майстрів – загалом понад 600 тис. експонатів. Усі вони відображають історію України від найдавніших часів до сьогодення.

Роздивіться фотографії. На підставі чого можна зробити висновок, що на фотографіях зображено музейні експозиції? Поміркуйте, чому музеї бувають такими різними. У яких музеях ви бували? Який музей справив на вас найбільше враження? Як би ви прокоментували зображені експозиції, якби самі проводили екскурсію? Свій коментар до однієї з них почніть словами: «*Перед вами*

експозиція музею ... На ній можна побачити ...». Вислухавши коментар усіх груп, зробіть висновок у загальному колі про те, що потрібно знати, аби бути екскурсоводом.

▲ Фрагмент експозиції Музею книги та друкарства України.

▲ Фрагмент експозиції Музею однієї вулиці (Андріївського узвозу). Київ.

▲ Фрагмент експозиції «Давня історія України» Національного музею історії України.

▲ Козацькі побутові речі. Дніпропетровський національний історичний музей і.м. Д. Яворницького.

3. Як історики «оживлюють» минуле за речовими пам'ятками?

Щоб зрозуміти, як речові пам'ятки допомагають історикам відтворити картини минулого, проаналізуємо кілька прикладів.

Напевно, вам доводилося чути, що неабияку цінність для вивчення минулого мають *монети*. Це й не дивно, адже на них часто зображували портрети володарів, сцени свят, деталі побуту, героїв легенд і міфів. Тож зображення і написи на монетах дають змогу встановлювати дати подій, дізнаватися про те, якими були території давніх держав, хто був їхнім володарем, хто з ким торгував, який одяг носили давні люди. Стають у пригоді монети для дослідників історії містобудування. Крім того, стародавні монети – це вишукані й рідкісні витвори мистецтва.

Монети досліджує наука **нумізMATика**. Найчастіше давні монети потрапляють до рук нумізматів від археологів та з монетних скарбів. *Скарбом* вважають будь-яку кількість монет – від кількох до десятків тисяч. Проте для історика неоціненним джерелом є кожна монета, яку пощастило «прочитати», тобто розшифрувати й витлумачити.

Карбування монет здавна було ознакою могутності держави.

◀ *Монети грецьких міст Північного Причорномор'я та Криму.*

Найдавніші монети, знайдені на наших теренах, виготовляли греки, які переселялися на узбережжя Чорного моря дві з половиною тисячі років тому. Грецькі переселенці заклали тут свої міста – Тіру, Ольвію, Пантікапей, Керкінітиду, Херсонес тощо. У кожному грецькому місті карбували власну монету.

На наших землях збереглися й інші пам'ятки, що свідчать про історію давніх народів. Такою пам'яткою є, приміром, **скіфська пектораль**. Скіфи – давній народ, який прийшов на землі України понад дві з половиною тисячі років тому й оселився на кілька століть у Північному Причорномор'ї. Про багатства скіфських володарів свідчать археологічні пам'ятки. Ці пам'ятки виявлено під час розкопок **курганів** – так називають поховання заможних скіфів. Особливою розкішшю, наприклад, вирізнялося поховання родини одного зі скіфських царів у кургані Товста Могила на

▲ Пектораль скіфського царя з кургану Товста Могила.

Пектораль оздоблено сценами з життя та побуту скіфів. У верхньому ярусі в центрі зображено двох чоловіків, які латають кожушину. Обабіч них – вервечка свійських тварин із приплодом. На нижньому ярусі коней долають кровожерні грифони, лев і леопард шматують дикого кабана та оленя, пси женуться за зайцем.

Дніпропетровщині. Тут 21 червня 1971 р. було знайдено золоту прикрасу-пектораль масою 1150 г. Знахідка уславила ім'я українського археолога Бориса Мозолевського.

Уважно роздивіться зображення пекторалі. Знайдіть деталі, про які йдеться в тексті. Що ще зображено на прикрасі?

Цінним історичним джерелом є **печатки**. Так називають вирізаний із твердого матеріалу штамп, а також його відбиток на папері, золоті, сургучі. Печатками й досі засвідчують документи, підписи осіб тощо. Так ними користувалися й за давнини – і саме це визначає цінність печаток для історика, адже печатки допомагають установити час, місце походження та справжність документів. Написи на печатках — найточніше джерело у визначенні посад, титулів, імен історичних діячів, назв територій та установ.

▲ Печатка Ярослава Мудрого з його зображенням.

▲ Найдавніша козацька печатка. 1595 р. (натуральний розмір – 27 мм у діаметрі).

Археологам пощастило знайти печатку князя Ярослава Мудрого – сина Володимира Святославовича – з його зображенням. А ще відома печатка галицько-волинського володаря початку 14 ст. Юрія I Львовича. Використавши зображення на печатці, історики й художники реконструювали зовнішність князя.

За козацької доби на печатках Війська Запорізького майже завжди зображували козацький герб – постать козака з мушкетом та шаблею. Найдавніший відбиток печатки зберігся від 1595 р.

▲ Реконструкція портрета Юрія I за його печаткою.

◀ Печатка Юрія I Львовича.

На печатці галицько-волинського володаря зображено, коли він сидить на престолі, у мантиї, застігнутий ланцюжком, з короною на голові та жезлом у правій руці. Під зображенням – напис латиною: «володар Юрій король Русі».

Проведіть гру «Корона».

Уявіть себе володарем казкової країни. Намалюйте монету своєї держави, придумайте їй назву, прокоментуйте зображення. Чия монета була б найцікавішою для істориків?

- Що з матеріалів уроку зацікавило найбільше?
- Чи важливою для себе вважаєте інформацію, яку довідалися?
- Як вона пов'язана з тим, про що йшлося на попередніх уроках?

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1. Складіть словничок із 6–7 слів та словосполучень, доречних у розповіді про археологію та музеї, витлумачте їх.
2. Накресліть лінію часу, позначте відповідні дати на ній та розв'яжіть хронологічну задачу.
Скіфську пектораль знайдено в 1971 р. Скільки часу пам'ятка відома світові?
3. Сформулюйте кілька правил про те, як варто ставитися до пам'яток минулого.

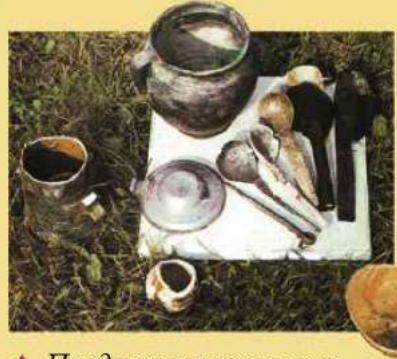
Оберіть та виконайте одне із завдань, що зацікавило вас найбільше.

1. Прочитайте про археологічні знахідки на місці Берестецької битви (18–30 червня 1651 р.) – однієї з найбільших битв Національно-визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького.
  - Що нового довідалися з тексту про роботу археологів?
  - Які нові відомості з історії козацтва з'явилися завдяки розкопкам на місці Берестецької битви?

Улітку 1970 р. на місці Берестецької битви розпочалися археологічні розкопки, результати яких дали змогу відтворити картину відступу козацьких військ через болотисту річку. Під час розкопок виявлено рештки побудованої за наказом полковника Івана Богуна греблі для відступу, віднайдено кістяки загиблих на переправі козаків та їхніх коней, зібрано унікальну колекцію (близько 6000 експонатів) козацьких речей, що збереглися в торф'яному ґрунті і мають точне датування – 30 червня 1651 р. Вивчаючи кістяки загиблих воїнів, учени встановили, що всі вони гинули зі зброєю в руках під час запеклого бою.

Серед знахідок багато таких, які ніде раніше не траплялися. Пощастило знайти, наприклад, козацький порох. Консервувальні властивості торфу зберегли для нас козацькі речі з дерева та шкіри. Цікавою є, зокрема, колекція дерев'яних ложок. Держаки деяких прикрашено різьбленням. Усупереч поширеній думці, нібито козак тримав ложку за халявою чобота, унаслідок розкопок з'ясовано: він носив її на поясі у шкіряному футлярі. На місці Берестецької битви було знайдено й першу в Україні пару козацьких чобіт 17 ст. Багато чобіт навіть зберегли запах дьогтю, яким їх змащували козаки.

2. Відтворіть на малюнку життя скіфів, скориставшись сюжетами зі скіфської пам'ятки, про яку довідалися на уроці.
3. Відвідайте зали (чи скористайтеся віртуальними екскурсіями) у Національних музеях: науково-природничому або історії України (якщо в населеному пункті, де ви мешкаєте, є краєзнавчий музей, відвідайте його). Підготуйте повідомлення про експонат, що зацікавив вас найбільше.

▲ Предмети козацького побуту. Експонати музею-заповідника «Козацькі могили» біля с. Пляшева на Рівненщині на місці Берестецької битви (1651 р.).

§ 9 ПРОВІДНИКИ В МИНУЛЕ, або ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ІСТОРІЇ

✓ У чому виявляється вміння аналізувати писемне історичне джерело? ✓ Чи завжди збігаються погляди на минуле в різних джерелах? ✓ Як пояснити відмінності?

✓ Де зберігаються писемні історичні джерела?

Роздивіться фотографії та прочитайте коментарі до них. Як ви думаєте, у чому полягає робота зображених людей? Що потрібно знати, щоб працювати архівістом? До якого різновиду історичних джерел належать пам'ятки, які вивчають співробітники архівів? Висловіть припущення про походження назви цього фаху.

1

2

3

▲ Співробітниця Державного архіву Київської області (1), співробітник Державного архіву Хмельницької області (2) та співробітниця Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного (3) за роботою.

1. Чому писемні історичні джерела є найважливішими для пізнання минулого?

Серед історичних джерел найважливішими є писемні. Адже тільки з появою писемності люди змогли докладно розповісти про те, що, де, коли і як відбувалося. **Писемні джерела** – це тексти (рукописні або друковані) на папері чи інших матеріалах. Тексти законів, договори, літописи та хроніки, листи, щоденники подорожніх, спогади, за пізніших часів періодична преса – усі ці документи є безцінним джерелом для дослідження мину-

лого, оскільки безпосередньо свідчать про те, яким було життя в часи, коли їх створено. Щоправда, аби відтворити справжній перебіг подій, історики мають виокремити з багатьох текстів джерел важливу інформацію, порівняти її з відомостями з інших джерел, зрозуміти суперечності, довести справжність пам'яток, визначити час їхнього створення тощо. Ця праця не з легких, вона потребує різнобічних знань.

Складність відтворення минулого за писемними джерелами полягає ще й у тому, що в будь-якому тексті завжди відбивається особистість автора. Уявіть, наприклад, якими будуть письмові розповіді про кінофільм двох різних глядачів, причому якщо одному фільм сподобався, а іншому – ні. Розповіді про реальні події так само залежать від того, якою була участь у них людини-очевидця. Та й чи на власні очі ця людина бачила те, про що пише! Тож не дивно, що про ту саму подію різні джерела можуть свідчити по-різному, а часом їхні свідчення суперечать одне одному. Завдання історика – пояснити суперечності джерел і відтворити вірогідний перебіг подій.

Роздивіться ілюстрації. Поміркуйте, що потрібно знати істориків, аби прочитати тексти цих пам'яток. Як можна перевірити справжність документа, з'ясувати, що це не підробка сучасників, установити точну дату його створення?

▲ Хрещення князя Володимира Святославовича. Сторінка з літопису.

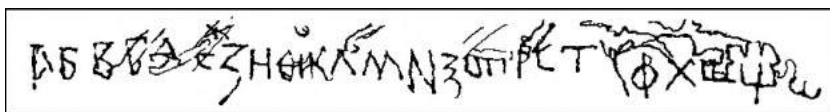
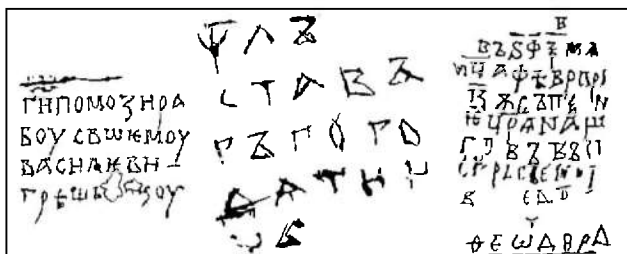

▲ Сторінка з листа, який написав гетьман Богдан Хмельницький у 1648 р.

▲ Універсал – так називали офіційні документи за козацької доби – гетьмана Івана Мазепи. Початок 18 ст.

 Роздивіться графіті (зі стін Софійського собору в Києві) – так учені називають написи та малюнки, видряпані на стінах та архітектурних деталях давніх будівель, посудинах та інших предметах, які знаходять під час археологічних розкопок. ● 1. Чому такі написи є для істориків важливими історичними джерелами? Поміркуйте, чи можна графіті вважати писемними джерелами, адже написи зроблено на твердому матеріалі. 2. Один з написів належить князеві – Володимирі Мономаху, інший – князівському урядовцю Ставру Городятичу (1118 р.). Третій запис залишив пересічний киянин, який повідомив про смерть Ярослава Мудрого, указавши дату цієї сумної події. ● Про що свідчить той факт, що авторами графіті були князь, боярин та простолюдин?

▲ Абетка, виявлена на стіні Софійського собору в Києві, 11 ст. Вона становила 27 літер. Основу її складала грецькі букви, та були й чотири слов'янські – Б, Ж, Ш, Щ.

Письмо, яким користувалися наші предки, засвідчене графіті з Софійського собору, називають літерно-звуковим, або абетковим.

У такому письмі кожен звук мови позначають за допомогою окремого знака – літери. Систему літер називають *алфавітом*, або *абеткою*. Першу абетку винайшли фінікійці. На її основі створено абетки сучасних європейських мов.

Творцями слов'янської абетки, що лежить в основі сучасної української, є просвітителі *Кирило і Мефодій*. Від імені Кирила цю абетку називають кирилицею, а літери – кириличними.

Окрім літерно-звукового письма, існують й інші. Наприклад, у Японії та Китаї користуються *ієрогліфічним письмом*. Ієрогліф – схематичні зображення предметів та понять. Це дуже давній тип письма, яким користувалися, наприклад, у Давньому Єгипті.

А найдавнішим письмом учені вважають *піктографічне*, або малюнкове, письмо, де за допомогою малюнків-піктограм передавали загальний зміст вислову.

2. У чому полягає вміння працювати з писемними джерелами?

Щоб зрозуміти загальні настанови роботи з писемними історичними джерелами, викладені в попередньому пункті, розгляньмо для прикладу два уривки та проаналізуймо їх.

Уривок 1. «Святослав дуже пишався своїми перемогами над болгарами; як заволодів він їхньою країною, то сповнився варварського зухвальства й пихи. Нажаханих болгар він нищив з нечуваною жорстокістю: кажуть, що коли захопив він Філіппополь, то безжалісно стратив двадцять тисяч мешканців, які залишилися в місті, чим упокорив його, унеможлививши будь-який опір. Візантійським послам Святослав відповів гордовито і зухвало: «Я піду з цієї багатой країни не раніше, ніж отримаю велику грошову данину і викуп за всі міста, що я захопив їх під час війни, і за всіх полонених. Якщо ж візантійці не захочуть заплатити, хай зараз же йдуть з Європи, на яку вони не мають права, і забираються в Азію, а інакше нехай і не сподіваються на укладення миру...» (Візантійський історик Лев Диякон, який жив у другій половині 10 ст., був довіреною особою візантійського імператора, супроводжував його в походах).

Уривок 2. «Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїв збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко пардус, багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні котла не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Навіть шатра він не мав... Такими ж і всі інші вої його були. І посилав він до інших земель послів, кажучи: «Хочу на вас іти». Рушив Святослав на Дунай на болгар, і в битві одолів їх...

І рушив Святослав на греків (візантійців), і вийшли вони супроти русі. І коли побачили це руси, то убоялися вельми множества воїв. І мовив Святослав: «Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею доведеться стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістками тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, – то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, – тоді самі подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо» (Літопис «Повість минулих літ»).

Обидва уривки розповідають про **київського князя Святослава**, який правив у **965–972 рр.** Цей князь відзначився великою кількістю військових походів, що дало йому змогу істотно розширити кордони своїх володінь. Але, зрозуміло, правителя-полководця по-різному сприймають у рідній землі і в тих краях, куди він пішов

▲ Сторінка літопису, на якій переповідаються події походу (969–971 рр.) великого київського князя Святослава Ігоровича.

зі зброєю. Власне, саме цим пояснюється різне ставлення до постаті Святослава авторів наведених уривків, які вповні втілили його у своїх характеристиках князя.

Тож щоб належно витлумачити писемне джерело, треба дотримуватися певних правил.

- Спочатку треба з'ясувати, про що йдеться в поданому уривку та коли відбулися описані події.
- Потім з'ясовуємо, ким був автор документа, та визначаємо, як він ставиться до подій або історичних діячів, про які розповідає. Важливо свій висновок підтвердити словами з джерела.
- Важливе завдання під час аналізу історичного документа – з'ясувати, що саме хотів повідомити автор розповіді і навіщо він узявся свідчити про події чи людей.
- Наступний крок – узагальнити, наскільки джерело збагатило ваші уявлення про ті часи, коли його було створено, яку нову інформацію ви почерпнули з нього, у чому цінність джерела особисто для вас.
- Насамкінець висловіть своє ставлення до описаних подій або діячів.

Проаналізуйте подані джерела, дотримуючись викладених у тексті підручника порад.

На основі поданих писемних джерел продовжіть складати порівняльну таблицю з характеристиками князя Святослава (доповніть перелік рис характеру та підтвердьте їх уривками із джерел). Зробіть висновок про те, які риси – позитивні чи негативні – переважають у кожному з джерел, поясніть причину цього.

Особистість князя Святослава за свідченнями історичних джерел

Свідчення літописця	Свідчення візантійського історика
<ul style="list-style-type: none"> • Сміливий, хоробрий, <i>«легкий... яко пардус (гепард)»</i>. • Невибагливий у побуті ... • Сильний духом та рішучий полководець, який по-лицарськи, чесно та прямодушно ставиться до ворога: <i>«...посилав він до інших земель послів, кажучи: “Хочу на вас іти”»</i>. 	<ul style="list-style-type: none"> • Жорстокий та безжалісний завойовник ... • Підступний та мстивий ... • Зухвалий ...

3. Що таке архіви?

Справу збирання, збереження та впорядкування писемних пам'яток покладено на спеціальні установи, які називають **архівами**. З'явилися архіви з виникненням писемності. Тепер власні архіви мають усі установи, організації, нерідко й приватні особи – учені, письменники, громадські діячі.

Для сучасних архівів будують спеціальні приміщення з вузькими вікнами, що не пропускають прямих сонячних променів: від сонячного світла тло й друкарська фарба вигасають, линяють, а папір жовтіє та псується. Вадить документам і забруднене повітря, тому в архівах його очищують за допомогою спеціальних фільтрів. Щоб документи краще зберігалися, їх укладають у щільно закриті коробки й розміщують на полицях – стелажах. У великих архівах загальна довжина стелажів сягає десятків кілометрів. Найцінніші документи перезнімають на плівку: виходять діафільми з дуже маленькими кадриками – мікрофільми. Їх зберігають окремо від документів на випадок, якщо оригінал буде пошкоджено або втрачено. Новітні технології застосовують для оцифрування документів, що дає змогу зберігати їх в електронному вигляді.

Найбагатшими в Україні є сховища документів Центральних державних історичних архівів у Києві та Львові. Так, фонди першого з них налічують понад 1,5 млн документів. Документи ретельно досліджують учені різних галузей знань і на основі їхніх свідчень пишуть наукові праці.

▲ Одне зі сховищ документів Центрального державного історичного архіву України у Львові.

Складіть план розповіді про архіви, перекажіть за планом.

Що спільного й чим відрізняються слова «археологія» та «архів»? Спробуйте витлумачити значення їхньої спільної частини.

Чимало прихильників має думку, що історія починається від винайдення писемності, тобто від часів, від яких залишилися писемні свідчення. ● Обґрунтуйте або спростуйте такий підхід.

Проведіть відому гру в слова, яка стала можливою з появою абеткового письма – адже з невеликої кількості літер складаються всі слова! Для цього запишіть довге «історичне» слово, наприклад *архіваріус*. Нижче записуйте всі слова, які зможете скласти з літер цього слова: *архів*, *вус*, *рух*, *раса*, *суха*, *аракіс* тощо. Перемагає той з вас, чия добірка слів виявиться найдовшою.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1. Складіть стислу розповідь про писемні історичні джерела за планом:

1) Що таке писемні історичні джерела? 2) Які вони бувають? 3) Чому писемні джерела найцінніші для істориків?

2. Дайте короткі відповіді на запитання: 1) Що таке архіву? 2) Коли виникли і якими бувають архіву? 3) Як зберігають документи в архівах? 4) Які українські архіву є найбагатшими? 5) У чому виявляється праця вчених в архівах?

3. Накресліть лінію часу, позначте відповідні дати на ній та розв'яжіть хронологічну задачу.
Назву «Україна» в писемних джерелах уперше вжито в 1187 р. Скільки років тому це сталося?

Оберіть та виконайте одне із завдань, що зацікавило вас найбільше.

1. Прочитайте уривок з писемного джерела, проаналізуйте його, дотримуючись викладених у тексті підручника порад.

«Усім, хто входить у його кімнату, Богдан Хмельницький тисне руку і всіх просить сідати, якщо вони козаки. У цій кімнаті немає ніякої розкоші, стіни без всяких прикрас, крім місць для сидіння. У кімнаті містяться тільки грубі дерев'яні лави, вкриті шкіряними подушками...; в головах його висять лук і шабля – єдина зброя, яку він звичайно носить. Стіл вирізняється не більшою розкішшю, ніж інше сервірування й начиння, бо їдять без серветок і не видно іншого срібла, крім ложок і бокалів. Гетьман передбачливо прикрасив так своє житло, щоб пам'ятати про своє становище і не впасти в надмірну гордість. Проте гетьманський стіл не бідний на добрі та смачні страви і на звичні в країні напої – горілку, пиво, мед». (Зі звіту венеційського посла Альберта Віміні про перебування в Україні 1650 р. у Чигирині).

2. Спробуйте записати за допомогою малюнків-пиктограм якесь повідомлення за текстом параграфа, і запропонуйте своїм однокласникам прочитати його. Чи легко вони збагнули зміст написаного? У чому недосконалість пиктографічного письма?

3. Розпитайте батьків, які документи зберігаються у вас удома. Укладіть список цих документів. Чому важливо родинні документи зберігати в певному місці й ладу? Чи є ці документи писемними історичними джерелами?

§10 НА КРИЛАХ ПІСНІ, або УСНІ ДЖЕРЕЛА ІСТОРІЇ

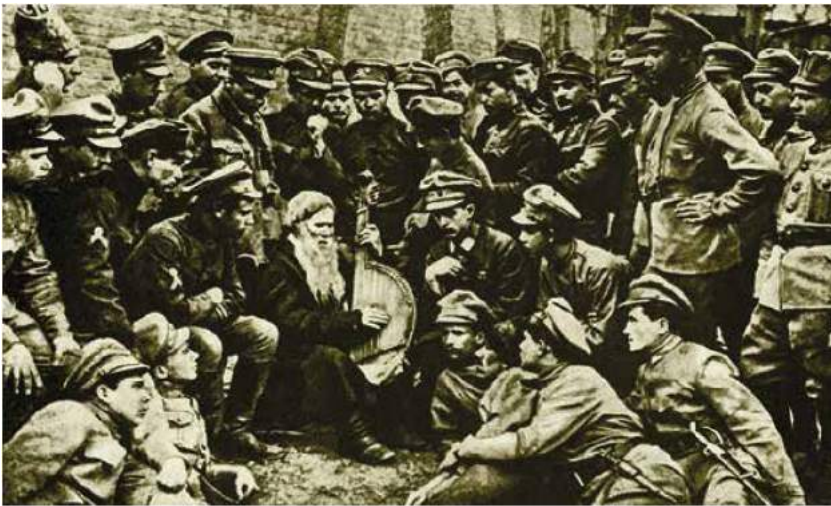
✓ Які історичні джерела називають усними?

✓ Чому думи та історичні пісні є цінними джерелами козацької доби?

✓ Яку історичну інформацію беруть фольклорні твори?

Роздивіться фотографію та прочитайте коментар до неї. Коли зроблено знімок? Кого зображено на ньому? Хто сидить у центрі? Як ви думаєте, з якими почуттями вояки слухають кобзаря? Яку історичну інформацію повідомляє цей фотодокумент?

▲ Українська молодь – вояки української армії, яка в 1917–1918 рр. боролася за утвердження української незалежної держави – слухає кобзаря.

1. Що називають усними історичними джерелами і як легендарний переказ про заснування Києва знайшов наукове підтвердження?

Аж поки не виникла писемність, люди зберігали досвід в усному слові: міфах, казках, переказах, легендах, піснях, загадках, прислів'ях та приказках. Усе це розмаїття уснорозмовних

Слово **фольклор** походить від англ. *folk-lore*, що в перекладі означає «народна мудрість», «народні знання».

творів називають **усною народною творчістю**, або **фольклором**. Із фольклорних творів історики довідуються передусім про те, яким було буденне життя за давніх часів, у що вірили люди, чим займалися, якими були їхні звичаї. Відгукувалися словом творці фольклору й на історичні події. Приміром, багатими на інформацію про життя за часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави є **билини (старини)**, у яких ідеться про богатирів – оборонців рідної землі.

Чимало давніх **легенд і переказів** потрапили на сторінки літописів. Так, з літопису «Повість минулих літ» до нас дійшла легендарна оповідь про походження й час заснування нашої столиці – міста Києва: *«Коли ж поляни жили осібно і володіли родами своїми, – бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм, – то було між них три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив, і сестра їх – Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щекавицею, а Хорив – на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоревицею. Зробили вони городок і на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони тут звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні...»*.

Довгий час історики не вважали цей літописний переказ правдивим. Проте, зіставивши свідчення літописця з іншими тогочасними джерелами, учені дійшли висновку, що легенда має історичну основу, а Кий був реальною особою – полянським

◀ **Богатирі. Картина**
В. Васнецова. 1881–1898 рр.

Художник зобразив билинних героїв – богатирів – Добриню Микитича, Іллю Муромця та Олексія Поповича.

князем, який жив наприкінці 6 – на початку 7 ст. Підтверджують це й археологічні знахідки на Старокиївській горі: археологам пощастило розкопати рештки городища Кия, яке відносять до 6 ст. Імена інших засновників Києва – його братів і сестри – зберігаються в назвах київських річок, гір, вулиць: річка Либідь, гори Щекавиця та Хоревиця.

1. Із чиім іменем пов'язує літописець заснування Києва? Про походження яких географічних найменувань, крім назви Київ, ідеться в літописній легенді?
2. Передайте зміст прочитаного трьома реченнями.

2. Як стають у пригоді історикам думи козацької доби?

Найціннішим надбанням усної народної творчості козацької доби були **історичні пісні** та **думи**. Думами називають уснопоетичні героїчні твори про важливі події та видатних діячів української історії, що напівпроспівувались-напівпромовлялися під музичний супровід на бандурі, кобзі чи лірі мандрівними співцями-кобзарями.

Героєм однієї з дум є **Самійло Кішка**. Дума розповідає про відчайдушну спробу українських бранців звільнитися з турецького корабля – галери-каторги. Багато літ поневірявся на турецькій галері з козаками-побратимами Самійло. Нарешті дочекався слухної хвилини. У думі розповідається, як Алкану-паші, «трапезонтському княжати», наснився сон, що провіщав, ніби його галеру пограбовано, наглядачів порубано, а всіх невольників звільнено. Саме так усе й сталося. Потомлені, повернулися турки з бенкету. І все-таки, за наказом Алкана-паші, оглянули галеру, але нічого не помітили й заснули міцним сном. Кішка роздобув ключі, відімкнув кайдани, і невольники повстали. Незабаром січове товариство вітало Кішку:

Здоров, – кажуть, – здоров, Кішко Самійле,
Гетьмане запорозький!
Не загинув еси в неволі,
Не загинеш і з нами, козаками, по волі!

▲ Кобзар з поводитирем.
Художня реконструкція С. Васильківського.
Альбом «З української старовини». 1900 р.

▲ Бандура.

▲ Лира.

▲ Кобза.

Більшість кобзарів – вихідці з козацтва. Багатьох із них віддавали в навчання до старих кобзарів ще хлопцями. Опанувавши науку, вони перебували на Січі як звичайні козаки, беручи участь у морських і суходільних походах. Дехто брався до кобзи, підірвавши здоров'я, а найчастіше – втративши зір під час воєнних дій або в неволі.

Запропонуйте 5–7 малюнків до коміксу про Самійла Кішку. Чи легко вам втілювати прочитане малюнками? Чому? Значення яких слів, використаних у тексті, ви хотіли б уточнити?

потрапив до турецької неволі. Протягом семи років поневірявся на галері, проте й на мить не полишав надії визволитися. Коли випала нагода, підняв повстання на галері та разом із товаришами повернувся додому.

3. Яких історичних діячів ушлявлюють історичні пісні?

Відповідь на запитання, винесене в назву пункту, пошукаймо на прикладі. Так, героєм історичної «*Пісні про Байду*» став український князь-гетьман **Дмитро Вишневецький**. Він ушлявив своє ім'я тим, що в **1556 р.** на острові Мала Хортиця, що лежить у нижній частині течії Дніпра (нині в м. Запоріжжі), спорудив замок-фортецю. Це укріплення вважають *першою Запорізькою Січчю*. В одному з походів у володіння кримського хана і на

1. Доберіть по 2–3 слова – іменники, прикметники, дієслова, доречні в розповіді про Дмитра-Байду Вишневецького.
2. Сформулюйте відповідь на запитання, винесене в заголовок.

турецькі фортеці Дмитро Вишневецький потрапив у полон і був переданий туркам. Там *«його... скинули з вежі на гаки, вмуровані в стіни біля морської затоки дорогою з Константинополя до Галати. Зачепившись ребром за гак, жив у такому стані три дні, поки турки не вбили його з лука за те, що ганив їхню віру»*, –

розповідають очевидці подій. За легендою, султан Сулейман I, вражений винятковою мужністю і презирством до смерті, запропонував українському князеві свою милість, якщо той перейде на його бік. Але Вишневецький ладен був краще загинути, ніж зрадити.

Народна пісня про ці події оповідає так:

Ой крикнув цар на свої гайдуки:
 «Візьміть Байду добре в руки,
 Візьміть Байду і зв'яжіте,
 За гак ребром зачепіте!».
 Ой висить Байда та й не день, не два,
 Не одну нічку й не годиночку;
 Ой висить Байда та й гадає,
 Та на свого джуру поглядає...
 «Ой джуро ж мій молодесенький,
 Подай мені лучок та тугесенький,
 Подай мені тугий лучок
 І стрілочок цілий пучок!»

▲ *Князь Дмитро-Байда Вишневецький.*

Портрет створено у 1730–1740-х роках для галереї князів Вишневецьких у родинному палаці (нині селище Вишневець на Тернопільщині).

◀ *Експонати історико-культурного заповідника «Запорізька Січ» на о. Хортиця (м. Запоріжжя).*

Залишки козацького укріплення було знайдено на Малій Хортиці під час археологічних розкопок. Нині Хортиця з прилеглими островами і скелями є національним заповідником. На його території діє Музей історії запорізького козацтва.

Популярними фольклорними творами, що надзвичайно влучно втілюють характер народу, є прислів'я та приказки. Прислів'ям називають стійкий вислів, що в образній та емоційній формі передає завершене судження. Прислів'я є справжньою скарбницею народного досвіду, адже втілюють цінності не одного покоління мовців, наприклад:

Щире слово три зими гріє; Добрим словом мур проб'єш, а лихим і у ворота не увійдеш; Кожен край має свій звичай; Хто дбає, той і має.

Чимало прислів'їв ґрунтуються суто на національних реаліях: *То не козак, що не думає отаманом бути; До булави треба голови; Сметаною вареників не зіпсуєш.*

Приказки, на відміну від прислів'їв, висловлюють незавершену думку. Вони дають змогу коротко й влучно висловити своє ставлення до ситуації, якої стосується розмова: *Із чим прийшов, з тим і пішов; На батозі далеко не заїдеш; На все вважай і на вус мотай; Робить, як не своїми руками.*

Поясніть, на які особливості козацького життя вказують наведені прислів'я та приказки: *Де байрак, там і козак; Козак з бідюю, як риба з водою; Козак, наче орел; Гарний козак, як городній мак; Козак, як голуб: куди не прилетить, там і пристане; Козацькому роду нема переводу.*

● Що в матеріалах уроку було новим, а про що вже доводилося читати? ● Яка інформація зацікавила найбільше? ● Сформулюйте за змістом уроку 2–3 запитання, на які хотіли б отримати відповідь.

Проведіть гру «Розсипані перли».

Для цього на смужках паперу напишіть 5–10 прислів'їв, розріжте смужки навпіл так, щоб від'єднати частини висловів одна від одної. Зберіть усі фрагменти прислів'їв у капелюх і перемішайте. Витягніть кожен собі по 3 фрагменти народних висловів та відновіть їх, дописавши той, якого бракує. Переможцями виявляться ті з вас, хто швидше й точніше «відновить» перлини народної мудрості.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1. Складіть стислу розповідь про фольклорні джерела за планом:

1) Якими усними джерелами послуговуються вчені для відтворення минулого за княжої доби?

2) Про які уснопоетичні твори козацької доби дізналися?

3) Про які історичні події розповідає дума «Самійло Кішка»?

4) Чому і як Дмитро-Байда став героєм історичної пісні?

2. Накресліть лінію часу, позначте на ній потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу. Перші відомості про українських козаків у писемних джерелах датують **1489 роком**. Скільки минуло років від першої згадки про українських козаків у писемних джерелах до спорудження козаками на чолі з князем-гетьманом Дмитром Вишневецьким першої Запорізької Січі?

3. Як було засновано столицю нашої держави – місто Київ? Які історичні джерела розвідають про це?

4. Що нового довідалися про козацьке життя з усної народної творчості? Чому козаки стали героями багатьох народних пісень?

Оберіть та виконайте одне із завдань, що зацікавило вас найбільше.

- Прочитайте у книзі «Українські билини» (упорядкування В. Шевчука) перекази за давніми уснопоетичними творами. Який герой вам сподобався найбільше?
- Вивчіть одну з козацьких пісень. Підготуйте розповідь про те, яким подіям її присвячено, який вона передає настрій, яку думку утверджує.
- Уявіть, що вам трапилися пошкоджені давні рукописи, де вціліли тільки окремі слова й малюнки. Висловіть припущення, про що йшлося в тексті.

1) Степові кургани, цар, сцени життя та побуту

2) Київська Русь, військові походи, «Хочу на Вас іти...»

3) Запорізька Січ, султан Сулейман, «Візьміть Байду добре в руки...»

Складіть троє подібних завдань за матеріалами підручника (без малюнків). Запропонуйте однокласникам «прочитати» фрагменти текстів.

§ 11

ДОВІРЯЙ, АЛЕ ПЕРЕВІРЯЙ, або ЯК ОПРАЦЬОВУВАТИ ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

✓ Як визначити різновид історичного джерела?
 ✓ Що треба знати й уміти, аби схарактеризувати та оцінити історичне джерело?

✓ Чому інформацію історичних джерел потрібно перевіряти? Як це зробити?
 ✓ У чому виявляється критичне ставлення до джерел інформації?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 3

Роздивіться фотодокументи 1920–1930-х років. Які з фотографій фіксують момент події, а які – зрежисовані фотографом? На підставі чого зробили такий висновок? Чи можна твердити, що всі світлини зроблено з певною метою? Яка, на вашу думку, ця мета? Опишіть за фотографіями, у яких умовах жили зображені на них діти. Що на фотографіях указує на час їх створення? У чому цінність таких фотодокументів для історика? До якого різновиду історичних джерел належать фотодокументи?

▲ Селяни на Харківщині слухають радіо. 1931 р.

▲ Молоді гірники з інструкторами виходять із вибою. Донеччина. 1933 р.

▲ Колона дітей на демонстрації в день 10-річчя від дня оголошення Першої світової війни. Київ. 1924 р.

▲ Мітинг з нагоди відкриття 4-річної трудової школи в хуторі Романівський на Донбасі. 1928 р.

1. Про які обставини життя в минулому свідчать речові історичні джерела?

Які із зображених на ілюстрації речей є пам'ятками козацької доби? Свій вибір обґрунтуйте.

Роздивіться скіфські пам'ятки. Розкажіть про одну з них за планом:

1. Кого зображено на пам'ятках? Чим зайняті люди?
2. У що вони вдягнені?
3. Із чого виготовлено пам'ятки? Як можна оцінити вправність майстрів?

▲ Золотий гребінь зі скіфського кургану Солоха на Запоріжжі.

▲ Келих зі сплаву золота та срібла з кургану Куль-Оба поблизу Керчі в Криму.

▲ Чаша з кургану Гайманова Могила на Запоріжжі.

Роздивіться зображення давніх монет. Поясніть, у чому цінність кожної монети як історичного джерела. Поміркуйте, як нумізematика пов'язана з археологією.

2. Як історичні джерела допомагають з'ясувати зовнішність історичних діячів?

Прочитайте уривок з розповіді візантійського історика Лева Диякона, який на власні очі бачив князя Святослава, залишив його словесний портрет. Порівняйте подане на ілюстрації зображення князя зі словесним описом. Доберіть слова з тексту, які підтверджують достовірність художньої реконструкції.

«Був Святослав помірним на зріст, не дуже низький і не дуже високий, з кошлатими бровами та світло-синіми очима, кирпатий, безбородий, з густим, надмірно довгим волоссям над верхньою губою (вусами). Голова в нього була зовсім гола, але з одного її боку звисало пасмо волосся – ознака знатності роду. Міцна потилиця, широкі груди та всі інші частини тіла цілком пропорційні. Виглядав він доволі суворим і диким. Одне вухо його прикрашала золота сережка, оздоблена золотим карбункулом та двома перлинами. Одяг на ньому був білий і вирізнявся лише чистотою» (Візантійський історик Лев Диякон про зустріч Святослава та візантійського імператора в 971 р.).

◀ Реконструкція портрета князя Святослава.
Художниця З. Васіна.

3. Як фольклорні твори бережуть історичну пам'ять?

Оберіть один з поданих уривків з уснопоетичних творів. Якому історичному періоду присвячено ці твори? На підставі чого зробили такий висновок? Узагальніть у короткому повідомленні, про що та про кого складали пісні за козацької доби.

<p>1) Чи не той то хміль, що коло тичин в'ється? Гей, той то Хмельницький, що з ляхами б'ється. «А я ляхів не боюся і гадки не маю, За собою великую потугу я знаю...»</p>	<p>3) Тоді дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка, Добре дбає, – До темниці приходжає, Темницю відмикає, Всіх козаків, Відних невольників, На волю випускає...</p>
<p>2) Годі тобі, пане-брате, гринджоли малювати, Бери шаблю гостру, довгу та йди воювати! Ой ти станеш на воротах, а я в закаулку, Дамо тому стиха лиха та вражому турку!</p>	<p>4) Ой на горі та женці жнуть, а попід горою, Яром-долиною козаки йдуть. Гей, долиною, гей, широкою, козаки йдуть. А позаду Сагайдачний, що проміняв жінку На тютюн та люльку, необачний.</p>

● Чи подобається вам вивчати історію, аналізуючи різноманітні джерела? Чи легко це робити? ● Чи траплялося з вами таке, що історичне джерело допомогло вам змінити власні уявлення про той чи інший історичний період, подію або діяча?

Проведіть вікторину «Упізнай пам'ятку».

Погортайте опрацьовані сторінки підручника та, переглянувши ілюстрації, оберіть речове історичне джерело, яке справило на вас найбільше враження. Підготуйте усну характеристику цього джерела 1–2 реченнями, вказавши в ній: 1) про який період історії України свідчить; 2) для чого слугувала ця річ (не називаючи саму пам'ятку); 3) як і коли її було знайдено. Ставте по одному питанню для кожної команди. Переможцем стане та команда, яка визначила за коротким описом найбільше речових пам'яток.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

Поставте собі оцінку за роботу на уроці, зарахувавши за виконання завдань «У парах» від 1 до 2 балів; за виконання завдань «У групах» – максимально по 3 бали (погодьте свою оцінку з однокласниками, з якими виконували завдання).

Виконайте завдання.

Знайдіть у родинному фотоальбомі фотографії, на яких зображено представників трьох поколінь вашої сім'ї (ваші дідуся чи бабусі в дитячі роки, ваші батьки в дитинстві і ви самі чи ваші друзі). Простежте, як змінилася дитяча мода. Зробіть висновок про те, що можна довідатися про життя людей за повсякденним вбранням. З найцікавіших фотографій (за взаємною згодою) підготуйте презентацію «О часи, о звичаї!» (за крилатим висловом античного філософа Цицерона *O tempora, o mores!*, який сьогодні часто уживають іронічно або як жарт).

§ 12 РОДИННЕ ДЕРЕВО, або ПРО ЩО МОЖНА ДОВІДАТИСЯ ІЗ СІМЕЙНОГО ФОТОАЛЬБОМУ

✓ Про що можуть розповісти фотографії із сімейного фотоальбому?
✓ Чому треба знати свій родовід?

✓ Як укласти родинне дерево?
✓ Як за ним укласти розповідь про свою сім'ю?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 4

Роздивіться фотографію. Які відчуття викликає у вас ця світлина? Доберіть кілька прикметників, що характеризують зображену родину. Чи можна твердити, що зображеним на знімку людям притаманні такі риси, як інтелігентність, доброта, урівноваженість, взаємоповага, любов до рідної землі? Свою думку аргументуйте. Як ви гадаєте, чи вплинула родина на формування світогляду та характеру видатної української поетеси Лесі Українки (Лариси Петрівни) Косач? Як саме?

▲ Родина Косачів-Драгоманових.
1890-ті роки.

Ліворуч сидять діти Михайла Драгоманова – син Світозар і найстарша донька Лідія (у темній сукні). У центрі: Олександра Драгоманова – дружина брата Олександра – з донькою Оксаною. Праворуч скраю – сестра, Олена Пчілка, у дівочтві Ольга Драгоманова, у заміжжі Косач. Стоять, зліва направо: її доньки Оксана й Ізидора Косач – сестри Лесі Українки – та їхня двоюрідна сестра Аріадна (за Оленою Пчілкою) – молодша донька Михайла Драгоманова.

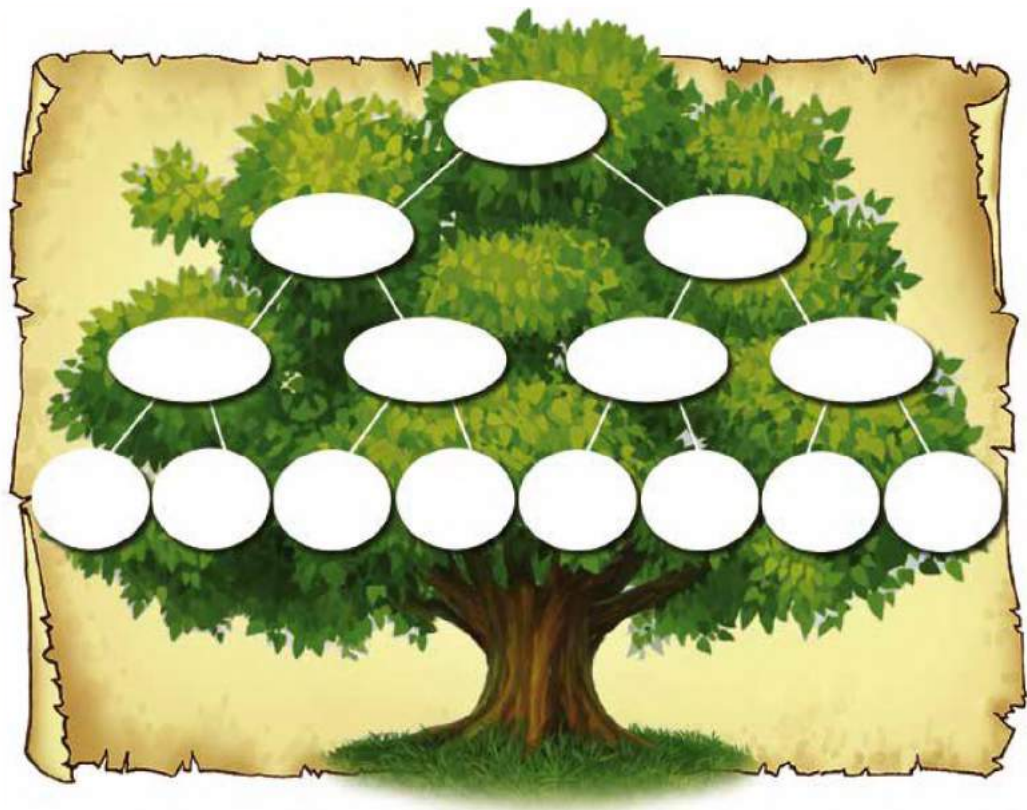

1. Як укласти родинне дерево?

Для роботи на уроці вам потрібні фотографії найближчих родичів – батьків, братів-сестер, дідусів і бабусь – або близьких. Розкладіть їх так, як зображено на малюнку. Знайдіть місце для інших фотографій.

Перенесіть схематичне зображення родинного дерева в зошит, указуючи на місці кожної фотографії імена та прізвища, рік народження, місце проживання, заняття. Розкажіть одне одному про свої родини. Запитайте про те, що в розповіді однокласника зацікавило найбільше.

2. Про що можна довідатися із сімейного фотоальбому?

На основі сімейних фотографій усіх учасників своєї групи складіть розповідь за запитаннями:

1. Якими були в часи, що зображені на фотографіях, школа/садочок? 2. Як тоді діти проводили дозвілля? 3. У які ігри бавилися? 4. Яким було шкільне приладдя/іграшки? 5. Свідками яких подій з історії України були зображені на фотографіях люди?

Повідомте результати роботи групи. Дайте відповіді на запитання, які виникли під час обговорення.

Група 1. Роздивіться принесені з дому фотографії із зображенням ваших дідусів та бабусь у дитячі роки.

Група 2. Роздивіться принесені з дому фотографії із зображенням ваших батьків у дитячі роки.

Група 3. Роздивіться фотографії із зображенням вас у дошкільному віці.

Проведіть вікторину «**Роде наш красний**». Підготуйте фанти, на яких напишіть слова для називання родичів (мама, тато, бабуся, прадід, небіж, дядина тощо). Представники команд по черзі тягнуть фанти і стисло розповідають про родичів відповідно до назви, яка випала, за планом: 1) як звати; 2) де мешкає; 3) яку має професію. За кожну вичерпну характеристику команда отримує 3 бали (якщо інформація неповна, то від 0 до 2 балів). Перемагає команда, що набере більшу кількість балів.

● Чи має підстави твердження, що історія народу – це історія наших родин? ● Чи є родини, які живуть «поза історією»? Чому? ● Як ви розумієте слова Тараса Шевченка, які він записав у щоденнику: «Історія мого життя є частиною історії моєї Батьківщини»?

Із поширенням цифрових технологій з'явилася й цифрова фотографія. Сьогодні багато людей зберігають добірки фотографій у пам'яті комп'ютера чи смартфона. Набув популярності особливий жанр фотографії – селфі, тобто автопортрет, зроблений за допомогою камери смартфона, фотоапарата чи веб-камери, часто як власне відображення в дзеркалі. Селфі завантажують на власні сторінки в соціальних мережах, тож вони є своєрідним щоденником людини. Популярними є селфі, зроблені на тлі або біля історичних пам'яток, пам'ятників. Поширені й музейні селфі – автопортрети, створені за допомогою цифрового пристрою в музеї.

Виконайте завдання.

Доберіть кілька українських прислів'їв про родину та родинні стосунки. Яке ставлення до сім'ї характерне для нашого народу? Відповідь обґрунтуйте на прикладі одного з прислів'їв.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

Поставте собі оцінку за роботу на уроці, зарахувавши за укладання родинного дерева максимально 9 балів. Від 1 до 3 балів оцініть свою роботу в групі.

ГРА-УЗАГАЛЬНЕННЯ
**СВІДКИ
МИНУЛОГО**

КИЇВСЬКА РУСЬ-УКРАЇНА

СТАРТ

До якого різновиду джерел належать зображені пам'ятки?

Чому зображені пам'ятки є цінним історичним джерелом?

**ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА
ДЕРЖАВА**

Герб якого міста, заснованого королем Данилом, зображено на малюнку?

Чому зображена пам'ятка є цінним історичним джерелом?

Що відомо про діяча, про якого йдеться в народній пісні «Ой крикнув цар на свої гайдуки: "Візьміть Байду добре в руки"»?

Що майже завжди зображували за козацької доби на печатках Війська Запорізького?

До якого різновиду джерел належить зображений фрагмент пам'ятки?

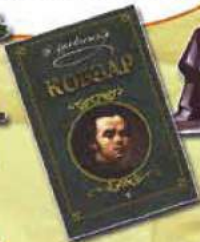

УКРАЇНА В НОВІ ЧАСИ

КОЗАЦЬКА ДОБА

До якого різновиду джерел належать зображені пам'ятки?

У чому цінність поданої фотографії як історичного джерела?

УКРАЇНА СУЧАСНА

ФІНІШ

Як зображення тризуба на цеглині Десятинної церкви стосується сучасної України?

Якої легенди стосується зображений пам'ятник?

РОЗДІЛ 4 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ПАМ'ЯТКАХ

✓ Яке значення для дослідження минулого мають пам'ятки і пам'ятники?
 ✓ Як розповісти про пам'ятку, а як – про пам'ятник?

✓ Які найвідоміші пам'ятники історичним постатям княжих часів?
 ✓ Чому пам'ятки і пам'ятники є надбанням культури?

§13 ВІДОМА І ЧУТА В УСІХ КІНЦЯХ ЗЕМЛІ, АБО ПАМ'ЯТНИКИ НАЙВИЗНАЧНІШИМ ДІЯЧАМ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Роздивіться фотографії та прочитайте коментарі до них. Коли було створено книгу, сторінки якої зображено на фото? Пам'ять про яку епоху вона береже? Чому історичні джерела називають пам'ятками? На честь кого споруджено пам'ятник, який бачите на ілюстрації? Що знаєте про цих діячів? Чому пам'ятники їм споруджують у різних країнах, у яких користуються кириличною абеткою? Як пов'язані поняття «пам'ятник» і «пам'ять»? Чи може пам'ятник бути пам'яткою?

◀ Аркуш Остромирового євангелія. 1056–1057 рр.

▶ Пам'ятник Кирилу та Мефодію в Мукачевому.

1. Чому княгиню Ольгу та князя Володимира вшановують як святих?

Ви вже знаєте, що першу державу на наших землях чужоземці знали під назвою *Русь*. Так називав її і літописець. Від літописної назви держави із центром у Києві історики утворили назву

Київська Русь. Уже за перших князів Київська Русь стала однією з найбільших держав Східної Європи.

Єдиною жінкою, якій випало тримати державне кермо за тисячолітню історію держави на наших теренах, була **княгиня Ольга**. Вона почала володарювати в Києві 945 р.

У **957 р.** княгиня Ольга здійснила похід до Царгорода – столиці Візантійської імперії. Причини візиту літописець убачав у прагненні Ольги охреститися. Щоправда, більшість сучасних учених-істориків вважає, що Ольга вирушила до Константинополя вже охрещеною. Цим і пояснюється той пишний прийом, який влаштував для неї імператор Візантії.

Для літописця княгиня була *«передвісницею християнській землі, як вранішня зоря перед сонцем і зірниця перед світом»*, адже обрала релігію, яка незабаром стала державною: справу запровадження християнства як державної релігії здійснив її онук – князь **Володимир Святославович**. Ольга – одна з найшанованіших у християнстві святих. Пам'ятник їй у Києві, який бачите на ілюстрації, уперше був установлений 1911 р. Поряд з постаттю Ольги на постаменті споруджено постаті Кирила та Мефодія – так автор пам'ятника, скульптор І. Кавалерідзе, сповнив його символічним значенням, суголосним оцінці літописця. Щоправда, 1919 р. пам'ятник пошкодили вандали, а 1935 р. – цілком демонтували. Відновили пам'ятник 1996 р.

Князь Володимир посів великокнязівський стіл 980 р. і правив державою впродовж 35 років.

Найважливішою справою Володимира стало запровадження 988 р. єдиної, спільної для всієї держави релігії – християнства. Упровадження християнства літописець пов'язав із походом Володимира на

Візантія – могутня тогочасна держава зі столицею Константинополем (русичі називали це місто Царгородом), землі якої розпросторилися вздовж південного узбережжя Чорного моря. Саме з Візантії на нашу землю прийшло *християнство*.

Християнство – віра в триєдиного Бога – Бога-Отця, його Сина – Ісуса Христа та Святого Духа.

Імператор – володар великої держави, створеної на землях багатьох народів.

▲ Пам'ятник княгині Ользі в Києві. Скульптор І. Кавалерідзе. Відновлений 1996 р.

▲ *Князь Володимир Святославович. Уявний портрет.*

грецьке місто Херсонес (Корсунь) у Криму, що належало тоді до візантійських володінь. Змусивши мешканців міста відчинити браму, Володимир звернувся до володарів Візантії з вимогою віддати йому за дружину їхню сестру. Охрестившись у Херсонесі та одружившись з Анною – так звали візантійську принцесу, – Володимир повернувся до Києва й почав уживати заходів для хрещення киян, що започаткувало справу прилучення до християнства всієї країни.

Роздивіться фотографії. Про що свідчить той факт, що пам'ятник князю Володимиру збудували 1853 року – через 865 років після події, якій він присвячений? Чому цей пам'ятник майже без змін збережений до сьогодні? Що вказує на те, що Володимир хрестив Русь? Які деталі на першій світлині дають підстави для висновку, що її зроблено понад 150 років тому?

◀ *Пам'ятник князеві Володимиру в Києві. 1850–1853 рр.*

Установлено 1853 р. на нижній (штучній) терасі гірки, яка отримала назву *Володимирської*. На постаменті в повний зріст встановлено статую князя, зображеного в парадному князівському плащі. Скульптори В. Демут-Малиновський та П. Клодт, архітектор О. Тон.

Прочитайте розповідь літопису про хрещення киян. Які слова в літописному переказі вказують на рішучість намірів Володимира впровадити християнство як державну релігію?

«...Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: “Якщо не з'явиться хто завтра на ріці – багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, – то мені той противником буде”. І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: “Якби се не добре було, князь і бояри

усього б не прийняли”. А на завтра вийшов Володимир із священиками цесариними і корсунськими на Дніпро. І зішлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли – ті до шиї, а другі – до грудей. Діти ж не відходили од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили у воді, а священики, стоячи, молитви творили...»

Чому впровадження християнства сприяло зміцненню держави?

2. Коли в Києві постав Софійський собор?

Собор Святої Софії збудовано в часи, які визначають як період розквіту держави із центром у Києві. Володарював тоді син Володимира Великого князь **Ярослав**. Він залишився в пам'яті нащадків миролюбним, розважливим і тихим князем, який до книжок виявляв завзяття, часто читаючи їх і вдень і вночі, за що й був пошанований іменням **Мудрий**. Про історію храму довідуємося з літопису «Повість минулих літ», де під **1037 р.** є запис: «Заложив Ярослав город – великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву Святої Софії, премудрости Божої».

Софійський собор був найвеличнішою спорудою Києва часів Ярослава Мудрого. Споруджену з каменю церкву увінчували 13 бань, оточували з трьох боків два ряди відкритих галерей. Із заходу до собору було прибудовано дві башти із широкими гвин-

▼ *Фрагмент стіни Софійського собору.*

▲ *Внутрішній вигляд Софії.*

Стіни Софії викладено з великих природних каменів – граніту й рожевого кварциту, брили яких чергувалися з рядами плиткоподібної цегли – плінфи.

товими сходами на другий поверх храму. Собор був однією з найбільших будівель свого часу. Загальна ширина храму – 54,6 м, довжина – 41,7 м, заввишки він сягав 28,6 м. Таких великих церков, як Софія Київська, не будували тоді навіть у Візантії. Грандіозні розміри пояснюються тим, що Софійський собор будували як головний храм держави. У ньому мали відбуватися не лише богослужіння, а й найурочистіші державні церемонії: сходження на великокнязівський стіл, посвячення в митрополити, проведення церковних соборів, зустрічі чужоземних послів тощо. Собор був осередком літописання, тут створено першу бібліотеку.

Упродовж своєї історії собор пережив кілька пограбувань, пожежі, багаторічні запустіння, ремонти й перебудови. Унаслідок перебудов 17–18 ст. храм змінився ззовні. Над давніми одноярусними галереями надбудували другі поверхи, а галереї перетворили на закриті приміщення. Над собором звели шість нових бань, і їх стало дев'ятнадцять. Баням надали грушоподібної форми. Фасади потинькували й побілили, бані позолотили. Внутрішнє опорядження собору лишилося майже без змін. Саме таким зберігся він донині.

Софійський собор належить до складу Національного заповідника «Софія Київська». Він є одним з найбільших музейних закладів України.

1. Знайдіть 7–10 відмінностей між сучасним виглядом собору та його реконструкцією. Чи істотно він змінився за свою майже тисячолітню історію ззовні? Чому, на вашу думку, зміни все-таки відбулися?

2. Якими словами-прикметниками можете схарактеризувати зображену споруду? Як ви думаєте, яке враження справляв собор на наших предків? Поміркуйте про те, що повинні були знати й уміти давні будівничі, щоб спорудити Софію Київську. Де вони могли здобути цей досвід?

▲ Софійський собор у Києві. Сучасний вигляд та реконструкція вигляду будівлі 11 ст.

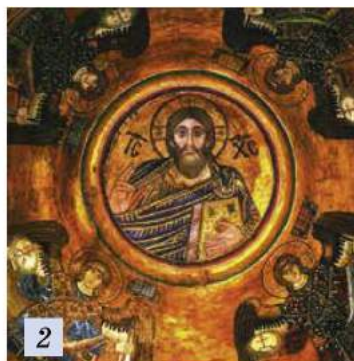

Ярослав подбав, щоб головний храм держави було прикрашено *«всякими красотами, золотом, сріблом і коштовним камінням»*.

Вражали величні настінні зображення – фрески та мозаїки.

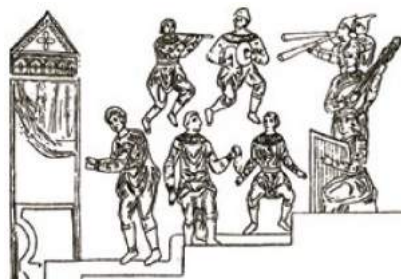
Фрескою (від італійського *свіжий*) називають живопис водяними або на вапняному розчині фарбами по свіжій вогкій штукатурці. Мозаїка (це слово запозичене з італійської мови, у яку прийшло з грецької, де означало *святинище муз*) – це зображення, зроблене з окремих, щільно припасованих один до одного різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців тощо.

Мозаїчними зображеннями були оздоблені стіни й підлога храму. Мозаїку викладали з різнобарвних шматочків смальти – сплаву свинцю та скла. Кубики смальти (розміром приблизно 1 кубічний сантиметр) безпосередньо втискали в сиру штукатурку. З мозаїк Софійського собору і досі вражають величні постаті Христа Вседержителя та Богоматері Оранти.

◀ 1) Богоматір Оранта. Мозаїка у склепінні центрального вівтаря Софійського собору.

◀ 2) Христос Вседержитель. Мозаїка центральної бані Софійського собору в Києві.

◀ Фреска Софійського собору в Києві із зображенням музик.

На фресці бачимо справжній оркестр. Кожен з музикантів має свій інструмент. Тут і ліра, й орган, і флейта.

3. За що зажив вдячної пам'яті нащадків король Данило?

Наприкінці 12 ст. почали зміцнюватися князівства, розташовані на західних землях. Роком 1199-м розпочинають історію Галицько-Волинської держави, коли волинський князь **Роман Мстиславович** об'єднав Галицьке й Волинське князівства. Добу найвищого піднесення Галицько-Волинської держави історики пов'язують з ім'ям Романового сина – князя **Данила (1201–1264 рр.)**. Данило заклав низку нових міст, у тому числі Львів, розбудував нову столицю – **Холм**.

Неабиякий подив викликає факт, що досяг успіху князь Данило за часів найнесприятливіших, коли вся Східна Європа потерпала від *монгольського ярма*. Данило Романович наполегливо домагався підтримки в боротьбі проти монголів у європейських володарів. Аби залучити їх до спільних дій, він прийняв

Як ви думаєте, чи можна вважати зображену на ілюстрації корону пам'яткою? Чому? Скориставшись текстом підручника та ілюстрацією, намалюйте свій варіант королівської діадеми. Чому тогочасні володарі прагнули мати коштовні корони? Чи використовують корони сьогодні? Коли й навіщо?

королівську корону – сталося це року **1253-го** в Дорогичині. Коронація Данила засвідчила, що саме Галицько-Волинське королівство європейські володарі вважали державою русичів, Руссю, спадкоємницею Київської Русі. Те, що Галицько-Волинські землі західні сусіди називали королівством, свідчить, що європейські держави визнавали його за правами рівним собі.

◀ Сучасна реконструкція корони Данила Романовича.

Пам'яткою, на яку спиралися ювеліри, відтворюючи корону, стала печатка онука Данила Юрія I: на ній є повне зображення корони. Вага золотої корони, оздобленої коштовним камінням та перлами, майже три кілограми.

◀ Пам'ятник королю Данилу у Львові. Зведено в 2001 р. на честь 800-річчя з дня народження князя. Скульптори В. Ярич і Р. Романович, архітектор Я. Чурило.

Саме такий образ короля Данила – мудрого й авторитетного державника – утілили у своїй скульптурі автори пам'ятника у Львові.

Проведіть конкурс емблем до вікторини «Пам'ять про княжі часи». Зауважте, що емблемою називають умовне або символічне зображення певного поняття, ідеї.

- Що найбільше вразило з розповідей про перших князів? ● Про кого хотіли б дізнатися більше? ● Чи є у вашому рідному місті, селі пам'ятні місця чи споруди, пов'язані з іменами давніх володарів Русі?

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1. Про які події за доби Київської Русі та Королівства Руського (Галицько-Волинської держави) дізналися? Стисло розкажіть про одну з них. Розташуйте події в хронологічній послідовності.

2. У яких реченнях йдеться про **Володимира Великого**, а в яких – про **Данила Романовича**. Скориставшись поданими реченнями, складіть розповідь про кожного з князів.

1) Був сином князя Святослава і онуком княгині Ольги. 2) Заснував міста Холм та Львів. 3) Був сином Романа Мстиславовича. 4) Запровадив християнство як державну релігію Київської Русі. 5) Великий князь київський, який правив наприкінці 10 – на початку 11 ст. 6) Коронувався як король Русі. 7) Воював з монголами.

3. Про які пам'ятки княжих часів довідалися з тексту параграфа? Схарактеризуйте одну з них за планом: 1) Що це за пам'ятка? 2) Коли була створена? 3) Чому є цінним джерелом для істориків?

4. За текстом підручника та коментарями до ілюстрацій укладіть таблицю (можете доповнити таблицю пам'ятниками на честь історичних діячів чи подій княжих часів, спорудженими у вашому рідному місті чи селі).

Пам'ятники історичним діячам княжих часів

Кому пам'ятник	Хто автор	Де розташований	Коли встановлений

Оберіть та виконайте одне із завдань, що зацікавило вас найбільше.

1. Чи є у вашому рідному місті (селі) архітектурні споруди княжих часів? Якщо є, то підготуйте розповідь про одну з них на тему «На сторожі пам'яті» за планом:
  - 1) Коли й за чийого князювання було споруджено пам'ятку?
  - 2) Які елементи в будівлі найбільше вражають?
  - 3) Як складалася доля споруди?
2. У тексті підручника йшлося про пам'ятку церковного будівництва – Софійський собор. Спробуйте уявити, які житла собі будували мешканці тогочасних міст та сіл. Поясніть, чому ви так думаєте.
3. Прочитайте текст. Роздивіться макет «міста Володимира». Знайдіть на ньому споруди, про які йшлося.

Яким був Київ за Володимира Великого?

За часів князя Володимира навколо центра Києва було споруджено міцні укріплення. Зводився й новий дитинець – «місто Володимира» з трьома в'їзними брамами, до яких прилягали високі оборонні вали. Найвизначнішою спорудою Києва 10 ст. стала церква Богородиці – Десятинна. Поряд із церквою розташовувалися розкішні князівські палаци – саме тут Володимир справляв гучні бенкети, пам'ять про які й досі живе в билинах. На дитинці мешкали й найвпливовіші київські можновладці. «Місто Володимира» мало кілька вулиць, які пролягали від воріт до центральної площі – Бабиного торжка. Та хоч як зріс дитинець за часів Володимира, він усе ж таки був лише частиною Києва – нехай і центральною, проте аж ніяк не найзаселенішою. По-справжньому вирувало життя на київському Подолі. Велику частину Подолу займало київське торговище, де сходилися гості, тобто купці з різних куточків світу. Саме на Подолі швартувалися їхні кораблі, бо тут розташовувалася київська гавань.

▲ Дитинець князя Володимира з краєвидом Подолу. Фрагмент макета стародавнього Києва 10–13 ст. Реконструкція Д. Мазюкевич.

§14 І СЛАВА, І ВОЛЯ, або УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В НАРОДНІЙ ПАМ'ЯТІ

✓ Хто такі козаки і чому з ними пов'язаний цілий період в історії України?
✓ Чому Національно-визвольну війну середини 17 ст. характеризують як одну з найважливіших подій нашої історії?

✓ Чим уславився Богдан Хмельницький?
✓ Які пам'ятки та пам'ятники беруть спогляди про події козацької доби?

Роздивіться фотографію. Чому, на вашу думку, художник присвятив картину козацькій добі? Що треба знати, щоб створити таку картину? Звідки художник черпав свої знання? Що ви вже знаєте про козаків та козацьку dobu?

► Микола Самокиш за роботою над картиною «Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким». 1934 р.

1. Хто такі козаки?

Перші відомості про українських козаків у писемних джерелах датують **1489 р.** На вільних степових землях Південної України козаки закладали свої господарства – *зимівники*. Особливо приваблювали козаків багаті на рибу й дичину, а до того ж родючі землі за Дніпровими порогами. Власне тому українських козаків називали **запорізькими**.

Життя в степу було сповнене небезпек. Захищаючись, козаки будували земляні укріплення та укріплення із січених дерев'яних колод – *січі*. Попервах невеликі січі існували, напевно, у багатьох місцях, і лише згодом утворилась одна головна **Запорізька Січ-фортеця**. Місце розташування головної Січі змінювалося. Ви вже знаєте про те, *хто, коли й де* спорудив першу Запорізьку Січ. Погортайте сторінки підручника й знайдіть ім'я діяча, з яким пов'язана ця подія.

На Січі постійно перебувала козацька застава, більшість же запорожців мешкали в зимівниках, а на Січ приходили за відповідним сигналом. Адже саме із Січі козаки вирушали в похід. Січ була також місцем, де запорожці обговорювали найважливіші

питання свого життя. Такі зібрання називали **радами** (від слова *радитися*). Козацькій раді належала вся влада. Право голосу на ній мав кожен запорожець. Такий спосіб улаштування життя громади називають **республікою**. Ось чому Запорізьку Січ учені визначають як *козацьку республіку*. Козацька рада виносила ухвали про війну та мир, військові походи, приймала чужоземних посланців або відправляла козаків до інших держав, карала винних тощо. На раді козаки обирали собі керманичів – **козацьку старшину**: кошового отамана, суддю, писаря, осавула, обозного.

1. Позначте в зошиті те, що вже знали, літерою «в», нове – «н». 2. За підручником витлумачте нові слова, ужиті в тексті. 3. Як ви зрозуміли: козаками народжувалися чи ставали?

Роздивіться ілюстрацію. Яким фрагментом тексту можна прокоментувати зображене на ній? На основі тексту підручника та ілюстрації підготуйте коротке повідомлення «Чому Запорізьку Січ називають козацькою республікою?» за планом: 1) Що зображено на картині-діорамі з Музею історії запорізького козацтва? 2) Як відбувалася козацька рада? 3) Якими словами, по-вашому, запорізький отаман звертався до козацького товариства? Про що він міг говорити?

► *Діорама «Військова рада на Січі» з Музею історії запорізького козацтва в Запоріжжі.*

2. Чому в середині 17 ст. розгорілася Національно-визвольна війна? Хто її очолив?

Від 1569 р. майже всі українські землі опинилися під владою Польщі. Загартоване в битвах козацтво, збройна допомога якого не раз ставала в пригоді польському королю, сподівалося на поступки з боку влади. Король же прагнув контролювати козацтво, тому вдавався до заходів, щоб обмежити його права. Утиски церковного життя, судочинства, освіти, мови відчувало все українське населення. Це не могло не зумовити обурення й протести.

У 1630-х роках одне за одним спалахували протипольські повстання козаків. Незважаючи на розмах і підтримку населення, ті виступи не досягли мети: українці й надалі лишалися на власній землі безправними. Тому коли **1648 р.** почалося нове козацьке повстання проти панування Польщі, його підтримали не тільки селяни й міська біднота, а й духівництво та заможне міщанство. Повстання швидко перетворилося на всенародну війну, яка тривала десять років. Історики називають ту війну **Національно-визвольною**.

Очолив Національно-визвольну війну **Богдан Хмельницький**. Майбутній гетьман здобув добру освіту: володів українською, польською, латинською, турецькою й татарською мовами. Уже в 1620 р. бився проти турків. Брав участь у козацьких повстаннях 1630-х років. Від середини 1640-х років активно готував повстання проти Польщі.

Напередодні воєнних дій Б. Хмельницький відправив посольство до кримського хана **Іслама-Герая III**. У **Бахчисараї** українські послы уклали угоду про військову допомогу у війні проти Речі Посполитої.

Гетьман – головний, старший, командувач військ.

Річ Посполита – тогочасна назва держави, що виникла внаслідок угоди про об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського, до володінь якої належали українські землі.

▲ Ханський палац у Бахчисараї. 1532–1764 рр. Головний корпус палацу.

Будівля, зображена на ілюстрації, була родовою резиденцією династії правителів Кримського ханства – держави, що існувала на більшій частині Кримського півострова та степових теренах Північного Причорномор'я в 15–18 ст.

Прочитайте джерело, роздивіться ілюстрації, обміркуйте відповіді на подані нижче запитання.

На ілюстрації зображено гравюру гданського майстра Гондіуса. На думку дослідників, саме цей портрет найбільш правдиво передає зовнішність Богдана Хмельницького.

Від тих часів збереглося свідчення венеційського дипломата Альберто Віміні, який описував Богдана Хмельницького так: *«Зросту він скоріше високого, ніж середнього, широкої кості й міцної будови. Його мова й спосіб правління показують, що він наділений зрілим судженням і проникливим розумом... У поведженні він м'який і простий, чим викликає до себе любов вояків, але, з іншого боку, підтримує серед них дисципліну суворими стягненнями...».*

Порівняйте словесний портрет та портрет на гравюрі. Які риси вдачі гетьмана Хмельницького, що на них наголошував посол Віміна, утілено в гравюрі?

Складіть план прочитаного, перекажіть за планом.

Скориставшись картою на с. 49, дайте відповіді на запитання: 1. Де відбулися переможні битви українського війська в 1648 р.? 2. Де відбулися інші визначні битви Національно-визвольної війни протягом 1649–1652 рр.? 3. Які козацькі полки Гетьманщини розташовувалися на Лівобережній Україні (5–6 полкових міст)? 4. Які українські землі на 1649 р. лишалися під владою Польщі?

3. Чому Національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького вважають найвизначнішою подією козацької доби?

Перша битва Національно-визвольної війни сталася в урочищі Жовті Води. Польська армія в ній зазнала поразки. Подальші переможні Корсунська й Пилявецька битви закріпили успіх українського війська: на початок листопада 1648 р. велика частина українських земель була визволена з-під польської влади.

На визволених землях упроваджувалися козацькі порядки, що означало утвердження Української козацької держави. Називалася та держава **Військом Запорізьким**. Вища влада в ній належала гетьманові, проте найважливіші ухвали виносили на загальній військовій раді. Керувати державними справами гетьманові допомагала *генеральна старшина*: писар, обозний, двоє осавулів, двоє суддів.

Столицею козацької держави за часів Хмельницького було місто **Чигирин**. Зараз у Чигирині створено **Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»**. До складу заповідника належить, зокрема, музей Б. Хмельницького. Зібрання музею

налічує близько 2000 експонатів. Серед них унікальна археологічна колекція речей 17 ст., козацька зброя та спорядження, монети, твори українського мистецтва на козацьку тематику. У музеї зберігається багато предметів, які за козацьких часів використовували в побуті: це горщики, глечики, миски, кухлі, пічні кахлі тощо.

Козацька держава – Гетьманщина, створена в результаті Національно-визвольної війни, проіснувала більше як 100 років. У 1760–1780-х роках російський царат (у ті роки Гетьманщина підпала під владу Росії) ліквідував гетьманство, а козацькі полки перетворив на полки російської армії. У 1775 р. було знищено й останню Запорізьку Січ.

◀ Пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві.

Монумент на честь гетьмана Богдана Хмельницького, що височіє на Софійському майдані в Києві і є одним із символів міста, споруджений у 1888 р. Його створив Михайло Микешин. Гетьмана зображено верхи на коні, якого він спиняє сильним рухом лівої руки.

◀ Гетьманський прапор Богдана Хмельницького.

Дайте стислу відповідь на запитання, винесене в назву пункту. Про які пам'ятки козацької доби довідалися? Що дізналися про пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві? Чим цікавий Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»?

● Чому Національно-визвольну війну визначають як одну з найважливіших подій української історії? ● Які українські міста та містечка бережуть пам'ять про події Національної війни? ● Чи збереглися сліди тих подій у вашому рідному місті (селі)?

Проведіть гру «**Я знаю 5...**», присвячену козацькому періоду історії України. Для цього на фантах напишіть завдання «Імена», «Події», «Пам'ятки», «Пам'ятники», «Сучасні назви, пов'язані з козацькою добою», «Літературні твори, присвячені козацькій добі», «Твори живопису, присвячені козацькій добі», «Назви країн, що сусідили з Козацькою Україною», «Назви реалій козацької доби» тощо. Змагайтеся командами, по черзі витягаючи фанти.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1. Чому Запорізьку Січ називають козацькою республікою?
2. Накресліть лінію часу, позначте вказані дати і розв'яжіть хронологічну задачу.

Берестецька битва Національно-визвольної війни відбулася 1651 р. Обчисліть, на який рік війни вона сталася? Скільки минуло років відтоді?

3. Виберіть речення, у яких ідеться про Богдана Хмельницького, та складіть розповідь про нього.

1) Підняв повстання на турецькій галері, оспіване в народній думі. 2) У 1648 р. очолив Національно-визвольну війну. 3) Спорудив на Дніпрі фортецю – першу Запорізьку Січ. 4) Його діяльність протягом першого року війни сприяла утворенню Української козацької держави. 5) Був керівником козацької держави – гетьманом, маючи найвищу владу в ній. 6) Будував Кодацьку фортецю, був автором книжки «Опис України».

4. Складіть стислу розповідь про Українську козацьку державу за планом:

1) Унаслідок яких подій стало можливим утворення Української козацької держави? 2) Як називалась Українська козацька держава? 3) Кому належала в ній вища влада? 4) Як поширювалася влада на місця? 5) Яке місто стало столицею Української козацької держави?

Оберіть та виконайте одне із завдань, що зацікавило вас найбільше.

1. Накресліть лінію часу, позначте відповідні дати на ній і розв'яжіть хронологічну задачу.
Будівництво ханського палацу в Бахчисараї розпочалося в 1532 р. Скільки років цій унікальній пам'ятці історії кримськотатарського народу?
2. Про які палаци, замки, фортеці дізналися? Складіть розповідь про одну з пам'яток за планом:
  - 1) Що це за пам'ятка? Який її вік?
  - 2) Чим уславилася?
  - 3) Чому ця пам'ятка є цінним історичним джерелом?
3. Складіть кросворд на 12 нових слів, ужитих у тексті. Запропонуйте розв'язати його однокласникам.

§15 БУРЕМНІ РОКИ, або УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 рр.

✓ Які події Української революції 1917–1921 рр. увічнені в пам'ятниках?
 ✓ У чому трагічність революційних подій 1917–1921 рр.?
 ✓ Як Україна опинилася у складі СРСР?

✓ Як характеризувати Михайла Грушевського як державного діяча?
 ✓ Чому історична карта є обов'язковим компонентом розповіді про революційні події в Україні 1917–1921 рр.?

Роздивіться фотографію. Як ви думаєте, навіщо зображені на знімку люди зібралися на Софійській площі в Києві? Що свідчить про їхні настрої? Про що говорить кількість учасників зібрання? Чому місцем для своєї маніфестації вони обрали площу біля пам'ятника Богданові Хмельницькому?

◀ Українська маніфестація на Софійській площі в Києві. 1 квітня 1917 р.

Партія – група людей, яких об'єднує спільна мета в боротьбі за владу.

1. Яку подію називають Українською революцією?

Коли 1917 р. у столиці Російської імперії Петрограді (нині Санкт-Петербург) було повалено владу царя, українські **партії** та громадські організації створили **Українську Центральну Раду**. Очолив її **Михайло Грушевський**. Центральна Рада обрала український уряд – Генеральний секретаріат на чолі з Володимиром Винниченком. У листопаді того самого року було проголошено **Українську Народну Республіку (УНР)**. Події тих буремних років історики називають **Українською революцією**.

Революція – різкі зміни в житті суспільства, які здебільшого супроводжуються утвердженням нової влади, законів тощо.

Незабаром становище в Україні загострилося через війну з урядом більшовиків, що прийшли до влади в Росії. В умовах війни довелося не стільки впорядковувати внутрішньодержавне життя, скільки дбати про оборону. У грудні 1917 р. у Харкові більшовики проголосили Україну Радянською республікою і створили свій уряд. Під прикриттям цього уряду війська більшовиків захопили Лівобережну Україну й почали наступ на Київ. За тих обставин Центральна Рада 9 січня 1918 р. проголосила незалежність УНР.

29 січня 1918 р. поблизу селища Крути, на залізничній станції, за 130 кілометрів на північний схід від Києва відбувся бій. Більшовицьким військам протистояло близько 520 вояків – здебільшого київських студентів і гімназистів, які мали на озброєнні 16 кулеметів та одну гармату. Росіяни переважали вдсятеро, мали бронепотяг та артилерію. Попри героїзм і завзяття українські вояки не мали шансів на успіх. У сум'ятті битви, коли більшовики вже оволоділи Крутами, один студентський загін відірвався від своїх і потрапив у полон. Усіх їх було розстріляно. Цих героїв поховали на Аскольдовій могилі, а на їхню честь Павло Тичина написав вірш:

На Аскольдовій могилі
Поховали їх –
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих...

8 лютого більшовицькі війська захопили Київ.

◀ *Меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут» розташований біля села Пам'ятне Чернігівської області. Тут бачимо символічну могилу-курган (ліворуч) і пам'ятник загиблим студентам у вигляді колони Червоного корпусу Київського університету. Біля підніжжя пагорба побудовано капличку, а поруч із пам'ятником викопано озеро у формі хреста.*

Музейна експозиція складається із залізничної платформи та 4 залів-вагонів, які стилізовані зовні під вагони тих часів. Експонати в залах-вагонах розповідають про найважливіші події Української революції 1917 р., проголошення Української Народної Республіки, дії більшовицької Росії проти молодого Українського держави, бій біля станції Крути тощо.

2. Як розгорталися події Української революції?

За вкрай несприятливої ситуації уряд УНР звернувся до Німеччини та Австро-Угорщини з проханням про військову допомогу. 29 квітня 1918 р. владу в Україні перебрав гетьман **Павло Скоропадський**. Та вже в середині листопада проти гетьманського режиму спалахнуло повстання. 14 грудня, після зречення П. Скоропадського, було відновлено УНР. Проте УНР знову довелося воювати з більшовиками, які розпочали черговий похід на Україну. Ця війна закінчилася перемогою більшовиків.

Бурхливо розгорталися події і в західноукраїнських землях. У жовтні 1918 р. у Львові було створено Українську Національну Раду, а 1 листопада її збройні загони взяли владу. 13 листопада було проголошено **Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР)**. 22 січня 1919 р. у Києві відбулося урочисте проголошення злуки (об'єднання) ЗУНР та УНР. Тож той день увійшов в історію як День Соборності України.

Уже в перші дні уряд ЗУНР подбав про створення власної армії: до лав **Української галицької армії (УГА)** залучили близько 100 тис. осіб, готових боронити українську незалежність. Багато воїнів загинуло в боях за Львів 1918–1919 рр., їхні імена викарбувано на гранітних плитах Меморіального комплексу воїнів УГА на Личаківському цвинтарі у Львові.

Підготуйтеся до гри «Хто більше»: доберіть якомога більше слів та словосполучень, доречних у розповіді про Українську революцію 1917–1921 рр.

◀ *Меморіальний комплекс пам'яті полеглих воїнів УГА на Личаківському цвинтарі у Львові.*

Комплекс увінчує 14-метрова колона з фігурою архангела Михаїла. Колона стоїть на вершині братської могили воїнів УГА у формі земляного кургану.

Для увічнення пам'яті про видатних людей та важливі події споруджують пам'ятники – скульптурні групи, статуї, бюсти, колони, обеліски тощо. Визначні пам'ятники належать до культурного надбання людства, оскільки є мистецькими творами.

3. Які спогади залишили очевидці про події Української революції та Михайла Грушевського?

Ім'ям М. Грушевського в 1991 р. названо одну із центральних вулиць Києва. Символічно, що на ній розташовані будинки Верховної Ради та Уряду України.

«Грушевський уже 27 березня прибув до Києва, і з його прибуттям український рух у Києві зразу відчув досвідчену й авторитетну руку свого керманича. Ніхто в той момент не підходив більше для ролі національного вождя, як Грушевський, ніхто навіть і рівнятися не міг із ним авторитетом й тією повагою, якою оточувало його все українське громадянство» (Дмитро Дорошенко).

«1 квітня 1917 р. Центральна Рада організувала цю маніфестацію з метою зробити підсумок українських сил у столиці України. Усе свідоме національне українське громадянство вийшло в той день на вулиці Києва. На Софійській площі було влаштовано велике народне віче, на якому виступали з промовами визначні українські громадські діячі. Від імені Центральної Ради промовляв М. Грушевський. Старий, з великою срібною бородою, – живий символ незламної волі українського народу до національного відродження, професор М. Грушевський виступав у перших рядах маніфестантів» (Павло Христюк).

Сучасник подій про М. Грушевського: «Пам'ятаю цю залу, переповнену молододу, чужою мені і настроями, і говіркою юрбою.

Пам'ятаю сиву голову професора М. Грушевського, який сидів у центрі за столом президії. Пам'ятаю його магічну владу над усією цією незграбною аудиторією. Досить було йому піднести руку з квіткою білої гвоздики, що прикрашала стіл, і зала вмовкала...».

Проаналізуйте джерело за планом:

1. Роздивіться ілюстрацію. Знайдіть на ній М. Грушевського. Про що свідчить його місце на фотографії?

2. Чим, на вашу думку, можна пояснити великий авторитет М. Грушевського?
3. Як сучасник, ім'я якого не вказано, оцінював вплив М. Грушевського? Чи належав він до його прихильників? Як про це сказано в джерелі?
4. Які висновки можна зробити про ставлення українського громадянства до подій 1917 р.?

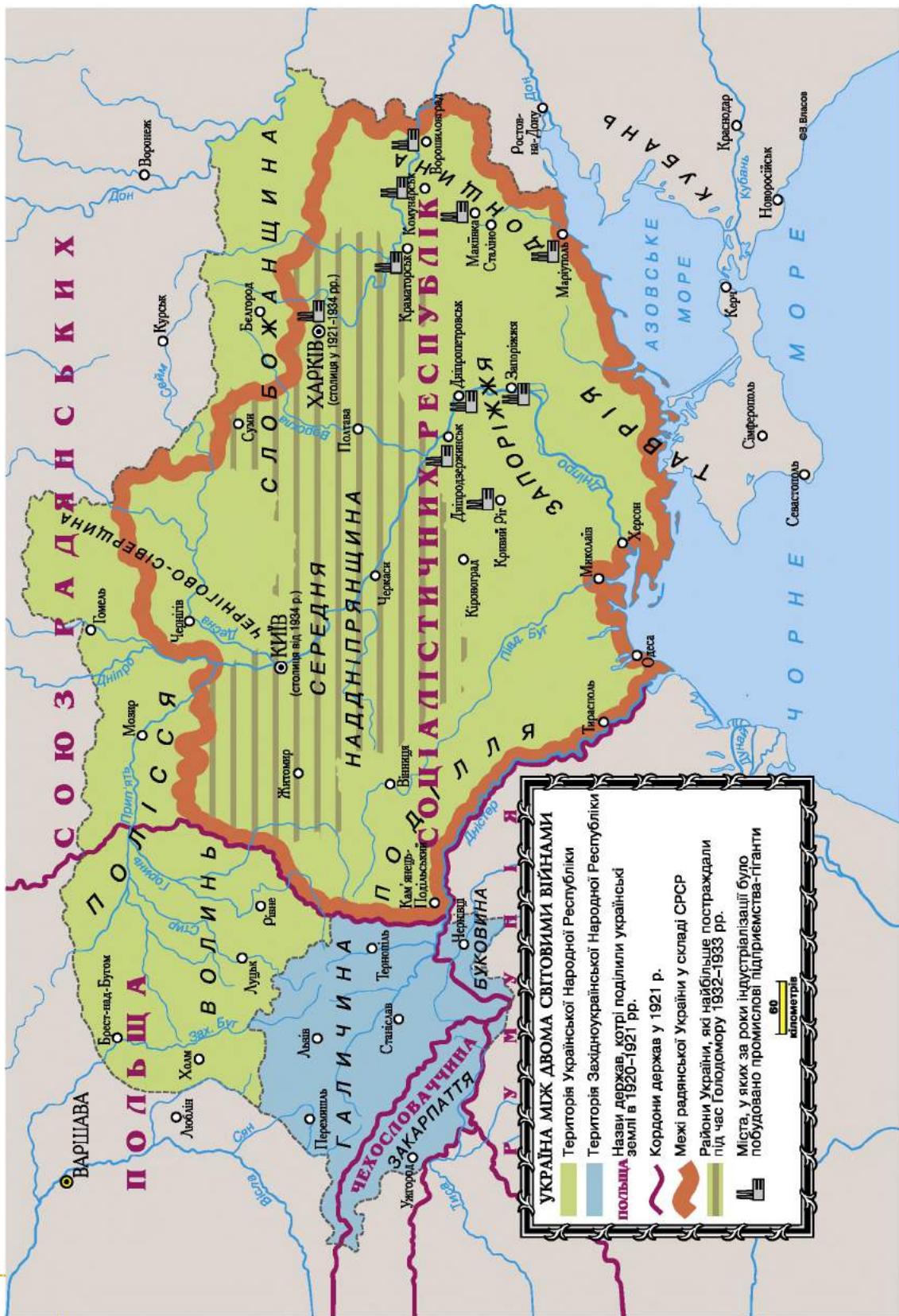

◀ *Пам'ятник Михайлові Грушевському в Києві.*

Урочисте відкриття відбулося 1 грудня 1998 р. Пам'ятник розташований поряд зі спорудами, з якими пов'язані життя та діяльність М. Грушевського. Це Київський університет, будинок Педагогічного музею (Будинок учителя), де в 1917–1918 рр. працювала Українська Центральна Рада.

Бронзову постать М. Грушевського, що сидить на лаві, встановлено на круглому постаменті із сірого граніту. У скульптурному зображенні ретельно відтворено портретні риси, у чому можна пересвідчитися, порівнявши його із зображенням на тогочасних фотографіях.

Розставте фотографії у хронологічній послідовності, визначивши час їх створення. Свою відповідь підтвердьте рядками з тексту підручника.

◀ *Проголошення Акта Злуки УНР та ЗУНР в Києві.*

▲ *Гетьман Павло Скоропадський серед членів уряду Української Держави. Київ. 1918 р.*

◀ *Перший український уряд часів Української революції – Генеральний секретаріат.*

Скориставшись картою, дайте відповіді на запитання: 1. Які терени охоплювала УНР, які – ЗУНР? 2. Які держави поділили українські землі в 1920-х роках?

Проведіть гру «**Разок намисто**»: називайте по черзі слова та словосполучення (назви подій, географічні назви, імена історичних діячів тощо), доречні в розповіді про Українську революцію, повторюючи висловлення попередників і додаючи своє. Переможцями стають ті, хто «збере» найдовше «намисто» слів.

Скориставшись матеріалами уроку, поясніть, що означає слово «революція». ● Чому такі події визначають словами «боротьба», «зміни», «випробування»? ● Спробуйте сформулювати кілька уроків революційних подій в Україні, про які довідалися. ● Чи доводилося вам чути про події того часу раніше?

Оберіть та виконайте одне із завдань, що зацікавило вас найбільше.

1. Як джерело характеризує М. Грушевського як державного діяча та людину? Що нового воно додало до ваших уявлень про нього?

Михайло Грушевський: «Пробув я головою Центральної Ради тринадцять місяців, до кінця її існування. Тяжке й відповідальне було те становище. Вороги українства, які і давніше пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню вважали мене і автором українського руху, і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене своїми лайками й погрозами. А найтяжче ставало, коли не було згоди й між своїми. Як голова Центральної Ради я керував її зборами та репрезентував її назовні. Рішала у всяких справах більшість, а вся власть була в руках Генерального секретаріату».

2. За матеріалами уроку складіть хронологічну задачу про події Української революції 1917–1921 рр. Запропонуйте розв'язати її одно-класникам.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1. Розкажіть про Українську революцію 1917–1921 рр. за планом:

- 1) Створення Центральної Ради.
- 2) Проголошення УНР.
- 3) Гетьманат Павла Скоропадського.
- 4) Злука ЗУНР та УНР.

Які пам'ятки увічнили ці події?

2. Накресліть лінію часу, позначте потрібні дати і розв'яжіть хронологічну задачу.

Скільки часу минуло від створення Української Центральної Ради та об'єднання ЗУНР й УНР в одну державу?

3. Чому історик Михайло Грушевський відомий як видатний державний діяч?

§16 ЖНИВА СКОРБОТИ, або ГОЛОДОМОР ЯК ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

✓ Як позначилося перебування України в СРСР на житті звичайних людей? ✓ Що називають репресіями? Чому Голодомор став найтрагічнішою подією історії України в 1930-ті роки?

✓ Який символічний зміст має Меморіал жертв Голодомору в Україні? ✓ Чому вшанування жертв Голодомору стало можливим тільки в незалежній Україні?

Роздивіться фотодокументи та прочитайте коментарі до них. Які деталі на першій світлині свідчать про те, що на ній зображено українських селян? Доберіть 5–7 прикметників, за допомогою яких можна описати людей, зображених на фото. Чи змінилося, на вашу думку, життя селянських родин за років радянської влади? Чи стали люди жити заможніше?

▲ Селянська родина обідає в полі.
Кінець 19 ст.

▲ Збори колгоспників.
Донецчина. 1930-ті роки.

1. Що визначало долю України в перші десятиліття після створення СРСР?

У грудні 1919 р. на більшій частині українських земель було встановлено радянську більшовицьку владу. Так розпочалася доба Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР).

Наприкінці 1922 р. УСРР увійшла до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік – скорочено СРСР. У цій державі Україна перебувала до 1991 р. На території радянської України більшовики впроваджували свої порядки, але не за потребами України, а відповідно до інтересів величезної радянської держави.

Прагнучи цілковитої влади, уряд більшовиків розгорнув боротьбу проти діячів української освіти, науки, мистецтва. Митців, учених, діячів держави та церкви, учителів, лікарів, які не погоджувалися з діями партії більшовиків, заарештовували, висилали до Сибіру, ув'язнювали. Багатьох було розстріляно. Такі заходи називають **репресіями**.

Репресій зазнавали й прості люди. Від другої половини 1920-х років у селах почалося примусове створення колективних господарств – **колгоспів**. У селян відбирали землю, коней, худобу, знаряддя хліборобської праці. Вони переставали бути господарями, бо не могли розпоряджатися ні своєю землею, ні зібраним урожаєм. Хлібороби з діда-прадіда, ставши колгоспниками, перетворювалися на безправних наймитів. Із такими порядками українські селяни не могли миритися. Але до тих, хто чинив опір, більшовики застосовували силу. Їх оголошували **куркулями**, відбирали майно – *розкуркулювали*, цілими сім'ями масово вивозили до Сибіру, де залишали «на поселення».

Роздивіться фотографії. Яким настроєм перейняті зображені люди? Чи дають фотографії підстави для висновку про куркулів як про багатіїв, які нечесно здобули свої статки? Як ви можете пояснити присутність озброєної людини під час розкуркулювання? Які почуття у вас викликають події, засвідчені фотографіями?

▲ Сім'ю куркуля виганяють із власного двору. Донеччина. 1930 р.

▲ Розкуркулювання селян. Донеччина. 1931 р.

2. Що розповідають історичні джерела про події в українському селі на початку 1930-х років?

Найбільшим лихом тих років став **Голодомор** (від словосполучення *морити голодом*) – так називають спланований владою голод. Для селянських господарств було встановлено плани на сільськогосподарську продукцію. За тогочасними порядками виконання плану було обов'язковим, тож до тих господарств, які його не виконували, застосовували різноманітні покарання. Зокрема, був наказ вивозити із сіл весь хліб у рахунок *хлібозаготівель* – навіть той, який родини зібрали для власного споживання. Села, які не виконували плану, заносили на так звані **чорні дошки** – такі села оточували збройними загонами, звідти вивозили всі продовольчі та насінневі запаси, які знаходили під час обшуку на селянському подвір'ї.

Ось як характеризували ситуацію в українському селі в 1932 р. англійські дипломати: «Сільським трудівникам випала справді гірка доля: урожай, здобутий їхньою тяжкою працею, відбирають і вивозять невідомо куди, прирікаючи їх на голод. Великі території майже безлюдні, земля не обробляється або, у найкращому разі, обробляється погано й заростає бур'янами. До того ж, внаслідок вивезення куркулів, село втратило найенергійнішу й найпрацьовитішу частину населення».

Найтяжчими були зима–весна **1932–1933 рр.**, коли на родючих українських землях від голоду масово помирали люди. Загалом втрати українського народу від навмисного голоду становили кілька мільйонів осіб.

Хоч якою очевидною була зумисність голоду 1930-х років, правду про нього більшовики ретельно приховували. За часів, коли Україна входила до складу СРСР, годі було почути хоч слово про найбільшу з несправедливостей, заподіяних нашому народові за всю його історію. Застрашені українці, яким пощастило пережити голод, мовчали про нього, щоб уберегти себе й свої сім'ї. Та забути жахи Голодомору люди не могли.

▲ Обкладинка першої книги-спогадів «33-й: голод: народна книга-меморіал» (Київ, 1991 р.).

3. Як в Україні вшановують пам'ять про жертв Голодомору?

Центром ушанування пам'яті мільйонів українців, убитих під час Голодомору, є **Національний музей «Меморіал жертв Голо-**

домору», розташований на Печерську в Києві. Меморіал почав діяти 2010 р.

Музей складається зі *Свічі пам'яті, скульптури дівчинки з колосками в руках «Гірка пам'ять дитинства» на площі «Жорна доли», алеї «Чорні дошки» і Залу пам'яті*, де представлені 19 томів Національної Книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр., що містять списки жертв **геноциду** – цим словом називають винищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами.

Центральна частина меморіалу – **Свіча пам'яті** – є символом незнищенності української пам'яті про пережиту трагедію. Заввишки свіча 30 метрів і орнаментована більшими та меншими скляними хрестами, що символізують душі померлих від голоду.

◀ Національний музей «Меморіал жертв Голодомору».

На початку алеї, біля входу до Меморіального комплексу, з обох боків розміщені скульптури ангелів. У центрі площі вимощено коло, по зовнішній частині якого розташовані кам'яні жорна – жорна історії, які мають подвійну символіку. З одного боку, вони символізують 24 години в добі, а з другого – те, що за одну добу Голодомору вмирало 24 тис. українських селян.

У центральній частині площі пам'яті розташована скульптурна композиція **«Гірка пам'ять дитинства»**, яка нагадує про трагічну долю найвразливішої категорії жертв Голодомору – дітей. П'ять пшеничних колосків у руках дівчинки символізують сумнозвісний *«Закон про п'ять колосків»*, за яким до обвинувачених у розкраданні колгоспного майна селян застосовували 10-річне ув'язнення, а до тих, кого називали куркулями, – розстріл з конфіскацією майна. Крадіжкою державного майна вважалися навіть кілька колосків, зірваних дитиною, кілька замерзлих картоплин, знайдених на колгоспному полі.

Із Залу пам'яті відвідувачі виходять на сходи до основного Музею меморіалу та до символічних «чорних дощок» – гранітних плит, на яких викарбувані назви населених пунктів, що найбільше постраждали від Голодомору.

▲ Скульптурна композиція «Гірка пам'ять дитинства».

Державне вшанування пам'яті жертв Голодомору відбувається в четверту суботу листопада. У цей день о 16-й год оголошують загальнонаціональну хвилину мовчання, після чого відбувається акція «Запали свічку», коли всі охочі несуть свічки до пам'ятників жертвам або запалюють свічку у своєму вікні.

Перелічіть композиційні елементи Меморіалу жертв Голодомору та поясніть їхнє символічне значення. Які символи мають історичне коріння?

● Поясніть символічний зміст першої частини назви уроку – «Жнива скорботи». ● Поміркуйте над значенням слова «терор», яким називають застосування насильства. ● Чому дії більшовиків в Україні можна назвати цим словом? ● Чому Україна прагне визнання Голодомору як геноциду українського народу від інших країн?

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1. Що ви дізналися про порядки, які заводи́ли в Україні більшовики? 2. Що таке колгоспи? Чому їхнє створення викликало спротив українських селян? 3. Чому більшовицька влада намагалася знищити українські освіту, науку, мистецтво? Що ви довідалися про переслідування незгідних із діями більшовиків?
2. За картою на с. 110 з'ясуйте райони, які найбільше постраждали від Голодомору.
3. Назвіть нові слова, ужиті в тексті параграфа, витлумачте їх.
4. Поясніть, які більшовицькі порядки в українському селі зумовили появу прислів'їв: Усюди плачі, усюди крики – селян учать, як їм жити; У колгоспі добре жить – один робить, сім лежить; В тридцять третьому году люди мерли на ходу.

Прочитайте оповідання, побудоване на фрагментах свідчень очевидців із книжки «33-й: голод», і дайте відповіді на запитання до нього. Ознайомтеся з правилами опрацювання історичного оповідання.

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ІСТОРИЧНИМ ОПОВІДАННЯМ

1. Спочатку прочитайте оповідання мовчки, обмірковуючи, якому історичному періоду та яким подіям чи постатям воно присвячене.
2. Визначте, яка історична інформація (про якого історичного діяча або які події) лежить в основі оповідання, а що в ньому є вимислом авторів.
3. Поміркуйте, яку історичну інформацію допомагають зрозуміти вигадані деталі, герої, обставини.
4. Прочитайте оповідання ще раз відповідно до завдання вчителя (за ролями, частинами, вибірково, ланцюжком).
5. Дайте відповіді на запитання до оповідання.
6. Порадьтеся з однокласниками з приводу прочитаного. Що сподобалося в оповіданні? Як його можна проілюструвати? Влаштуйте конкурс на кращий сюжет малюнка за оповіданням.

ЧЕРВОНА МІТЛА

– Тату, а хто оті чужі люди, що наїхали до нашого села? – ледь чуто шепотів Василько, смикаючи батька за руку. – Бабуня казали, що прилетіли вони на червоній мітлі й вимітатимуть нею наш хліб.

Батько мовчав. Навколо було тихо й моторошно. Хлопчик, пам'ятаючи батькове застереження, не наважувався спитати ще раз. І собі замовк. Так, обминаючи стежки, через чагарі й вибалки дісталися вони старого лісу. Проте й тут треба було пильнувати. Бо, як і в полі, можна натрапити на озброєного сторожа: береже від народу все-народну власність. Василько бачив таких охоронців. Одразу за селом, де раніше був і їхній наділ, починався колгоспний лан. Якраз біля їхнього колишнього поля височів грубезний дуб. Та то раніше він був просто дубом, що давав перепочинок від спеки натомленим жниварям. Тепер він став сторожовою вежею. Лихі дядьки, що наїхали бозназвідки, влаштували в зеленому верховітті засідку, з якої спостерігали за полем: чи не йде часом хтось збирати недозбирані колоски. Коли ж з'явиться поблизу чи старий, чи малий – починають, регочучи, стріляти з рушниць.

Світало. Деревя, скинувши останнє листя, кістлявими руками торкалися холодного неба.

– Оце вже й зима, – тихо та якомсь сумно проговорив батько. – Як же ви без мене перезимуете?

– А ви не їдьте, тату, – озвався Василько.

– Не можна, сину. Ти ж бачиш, що в селі коїться. Врожай забрали, та люди кажуть, що буде ще гірше: вимітатимуть усе, аби виконати план.

– А що то за план?

– Бог його святий знає. Тільки чув, що говорять оті активісти: «Куркуль, давай план державі!».

– А ми хіба куркулі?

– Зроду не були, а тепер стали. Де тим куркулям на нашому безземеллі взятися. Але ж викинули твого дядька Степана, маминого брата, з хати. Йї сказали – куркуль. А той куркуль має десятеро дітей і сам аж чорний од каторжної роботи. Ет! – батько з серцем вдарив палицею об землю. – Чи є десь правда на світі?

– Тату, а в школі кажуть, що в колгоспі не буде куркулів і не буде бідних.

– А хто ж буде? Старці? Цілий рік працювали люди на той колгосп, заробляли трудовні, що на них обіцяли давати зерно. Де ж той хліб? І з чим зимувати некуркулям і небідним колгоспникам? Ще й сніг не випав, а колгоспниця тітка Одарка бігає позичати в сусідів борошно, бо нема чим дітей годувати. Ех, колгосп... Ну от і прийшли.

Батько озирнувся. Підійшов до дуплястого напівзгорілого дерева.

– Ось вона – лісова комора. Дивись, бережи її, Васильку. У ній – наш порятунок. Небагато тут харчів: мішечок пшона й півмішка греч-

ки. Та як буде сутужно – знадобиться й це. Більшого я не міг вигадати, щоб подбати про вас. Хіба ж думалося, що цими мозолястими руками, – батько гірко всміхнувся, – доведеться ховати зароблене. Залишаєшся, сину, за старшого. Допмагай мамі й піклуйся про сестричок.

Василько пригорнувся до батька. По щоках в обох текли сльози. Чи побачаться ще?

Раптом десь хруснула гілка. За мить – знову шурхіт. А далі – загавкав собака, почувлися голоси: «Шукай-но тих куркульських злодіїв». Регіт. Постріл. Залементував пес. Іще й іще постріли. І на галявині, заходячись гавкотом, опинився головний колгоспний сторож, чорний, мов тільки-но з пекла, вовкодав Полкан.

Василькові здалося, що пес от-от вхопить його за горло й розірве на шматочки. Не пам'ятаючи себе зі страху, він голосно скрикнув. Коли отямився, батько тримав його на руках, міцно притиснувши до себе. Просто перед ними стояв сільський активіст Федько. А з ним два широкоплечі зайди з рушницями. Всі троє реготали.

– Що це ти, Петре, так рано робиш у лісі? – хитро всміхаючись, поцікавився Федько й підійшов до дуплястого дерева.

У руках активіст тримав довгу металеву палицю з загостреним кінцем – щуп. Подейкували, що позичив того щупа Федькові сам дідько, бо не було в селі такої схованки, якої не викрило б його лихозвісне знаряддя. Штрикав ним Федько наосліп під стріху, у копиці торішньої соломи, у купи гною – і скрізь знаходив прихований селянами харч. Тепер цей щуп порпав затрушене листям дупло.

– Є! – переможно гукав активіст до своїх помічників, що вже взяли під варту батька із сином. – Не втаїш від більшовицького ока!

Опівдні заарештованих під прицілом гвинтівки привели до села. У дворі сільради хлопчик востаннє поцілував батька.

Наступного дня він прибігав туди із сестричками, щоб і вони попрощалися з татусем, якого оті зайди назвали ворогом народу. Але Федько-активіст прогнав дітей, пригрозивши спустити Полкана.

...Сипався перший сніг. Був грудень 1932 р. По селах мела червона мітла, за якою надходили голод і смерть.

Оксана Данилевська

1. Чим був зумовлений голод в Україні 1932–1933 рр.? 2. Які особливості життя українських селян, що про них довідалися з тексту пункту, відбито в оповіданні? Які деталі, описані в оповіданні, свідчать про умисний характер голоду 1930-х років в Україні? 3. Як ви думаєте, чому інформацію про масштаби Голодомору в Україні за радянських часів приховували?

✓ Як і коли Україна потрапила у вир Другої світової війни?
 ✓ У чому трагізм долі України у Другій світовій війні?

✓ Чому в кожному населеному пункті України є пам'ятники, присвячені подіям Другої світової війни?
 ✓ Чому до подій Другої світової війни треба ставитися як до приводу для примирення, а не конфліктів?

§17

МАКИ ПАМ'ЯТІ, або УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Роздивіться фотографію. Чи знаєте ви, яким подіям присвячено зображений пам'ятник? Чи є пам'ятники, що увічнюють події Другої світової війни, у вашому місті (селі)? Чи згадують у вашій родині події Другої світової війни? Чи потрібно пам'ятати про трагічні сторінки історії? Чому? Як належить ставитися до людей, які пережили війну?

► Пам'ятник загиблим у Бабиному Яру в Києві.

1. Коли почалася і як розгорталася на території України Друга світова війна?

1 вересня 1939 р. нападом Німеччини на Польщу розпочалася Друга світова війна. Їй передувала таємна угода керівників нацистської Німеччини й більшовицького Радянського Союзу –

Світовою називають війну, у вир якої втягнуто дуже багато країн. Людство пережило дві світові війни, й обидві сталися в 20 ст. Перша світова війна тривала від 1914 по 1918 рр., у ній брали участь 38 країн, унаслідок неї невпізнанно змінилася карта Європи, зокрема після розпаду Австро-Угорської та Російської імперій з'явилися нові країни.

Адольфа Гітлера та Йосипа Сталіна, кожен з яких прагнув володарювати у світі. Вожді на свій розсуд вирішили долю багатьох народів Європи. За їхньою згодою західноукраїнські землі, які перебували у складі Польщі, відійшли до Радянського Союзу. На приєднаній території радянська влада запроваджувала такі самі порядки, як і в Східній Україні, застосовуючи репресії та терор проти місцевого населення. Крім того, мир між Німеччиною й СРСР виявився нетривким.

22 червня 1941 р. Німеччина напала на Радянський Союз – так почалася **німецько-радянська війна**. Україна зазнала ударів ворога вже в перші години війни.

Наша земля стала безпосереднім полем бою. На ній точилися криваві битви, що призводили до страхітливих руйнувань і загибелі мільйонів солдатів і мирних жителів. Через рік від початку німецько-радянської війни територію України було цілком **окуповано** німецькими військами та їхніми союзниками.

Українські землі окупанти прагнули перетворити на постачальника продовольства та сировини. **«Новий порядок»**, установлений нацистами, відзначався ворожістю та жорстокістю. Окупанти закатували близько 5 млн мирного населення та військовополонених з України. До Німеччини на примусові роботи було відправлено 2,4 млн юнаків та дівчат.

Українська революція 1917–1921 рр., про яку довідалися на одному з попередніх уроків, теж пов'язана з подіями Першої світової війни, щоправда, як ви вже знаєте, Україна не змогла втримати тоді незалежність.

Окупація – тимчасове загарбання однією державою території іншої держави.

◀ *Нагрудний знак «Ost».*

Цей знак мали обов'язково носити українські громадяни, вивезені на примусові роботи до Німеччини. Слово «остарбайтер» у перекладі з німецької означає – робітник зі Сходу.

▲ *Закарпатські євреї чекають на сортування. Концтабір Аушвіц, Освенцім, Польща, 1944 р.*

▲ *Українських громадян вивозять на примусові роботи до Німеччини.*

Вигнання з України нацистських окупантів відбувалося в 1943–1944 рр. Наприкінці 1944 р. вся територія України в сучасних кордонах була звільнена від гітлерівських військ.

За звільнення рідної землі наш народ заплатив найвищу ціну: у лавах **Червоної армії** – так називалися збройні сили СРСР – воювали понад 6 млн українців, з них 3 млн – загинули. Важливу роль у розгромі окупантів на загарбаних українських територіях відігравав **рух Опору**. На Волині й Поліссі розгорнувся широкий самооборонний повстанський рух. Було створено **Українську повстанську армію (УПА)**, символічним днем заснування якої вважають **14 жовтня 1942 р.** Населення вступало до УПА або надавало їй усіляку підтримку. УПА воювала і проти гітлерівських загарбників, і проти Червоної армії, прагнучи створити незалежну Українську державу.

Після завершення Другої світової війни, яка не принесла Україні незалежності, УПА була реорганізована в збройне підпілля, що діяло до середини 1950-х років. Через лави УПА пройшло понад 100 тис. осіб. У СРСР проти повстанців використовували регулярну армію. За участь у повстанському русі чи його підтримку було репресовано понад півмільйона осіб. Довгі десятиліття ті учасники Другої світової війни, які боролися в лавах Української повстанської армії, були зневаженими і забутими, бо в СРСР згадка про УПА була небезпечною, учасникам повстанського руху було відмовлено у визнанні й шанобливому ставленні. Дослідження історичних джерел, зокрема архівних документів, з яких можна довідатися про діяльність УПА, стало можливим тільки в незалежній Україні. Символічно, що **День захисника України** відзначають саме 14 жовтня. Від 2015 р. це державне свято.

8 травня в Україні відзначають День пам'яті та примирення,

9 травня – День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні.

Друга світова війна закінчилася 1945 р. Вона забрала життя від 8 до 9 млн громадян України. Урочистості з ушанування пам'яті загиблих у Другій світовій війні за участі найвищих посадових осіб держави відбуваються 8 і 9 травня в **Національному музеї історії України у Другій світовій війні**.

Сформулюйте за змістом тексту 3–4 запитання, які починаються словами *Що? Хто? Де? Як? Коли?* і 1 запитанням – *Чому?*, по черзі дайте відповіді на них.

◀ *Національний музей історії України в Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. Київ.*

За ті чотири десятиліття, упродовж яких працює музей, тут зібрано найбільшу та найбагатшу колекцію пам'яток військової історії України, що налічує близько 400 тис. музейних предметів.

До музею веде галерея зі скульптурними композиціями, які символізують героїчну боротьбу на фронті, у тилу та підпіллі. Ліворуч на пагорбі – чаша «Вогонь Слави», праворуч на окремому майданчику розташовано експозицію виставки бойової техніки та озброєння, задіяної в збройних конфліктах другої половини 20 – початку 21 ст. На площі Меморіалу встановлено багатофігурні скульптурні композиції «Передача зброї» та «Форсування Дніпра».

Увінчує головну будівлю Меморіального комплексу, символізуючи подвиг народу в роки війни, скульптура «Батьківщина-мати». Фігуру жінки зі щитом і мечем у руках встановлено на п'єдесталі 40-метрової висоти (загальна висота – 102 м, вага близько 500 т), висота скульптури – 62 м. Автор монумента – скульптор Василь Бородай.

У підмурку монумента розташовано експозиційні зали музею.

Аби гідно вшанувати всіх загиблих, важливо не ділити втрати залежно від прапорів, під якими вояки йшли в бій, бо війна – це завжди трагедія для всіх, кого вона торкнулася. У 2014 р. Україна приєдналася до європейської традиції вшанування 8 та 9 травня як днів пам'яті і примирення. Символом пам'яті і примирення є червоний мак.

Які відчуття викликають у вас фотодокументи часів війни? Як ви думаєте, що відчували люди, зображені на знімках або які були очевидцями тих подій?

▲ Зруйнований Хрещатик у Києві.

◀ На руїні селянського обійстя.

2. Що довідемося із джерел про трагедію Бабиного Яру?

Пропоноване нижче джерело – уривок з документального роману «Бабин Яр», написаного киянином, очевидцем подій Анатолієм Кузнецовим. В уривку йдеться про початок трагедії в Бабиному Яру в окупованому нацистами Києві **восени 1941 р.** Тут, починаючи з 29 вересня 1941 р. і до жовтня 1943 р., гітлерівська окупаційна влада знищили понад 100 тис. осіб. Першими жертвами Бабиного Яру стали київські євреї. Власне, про той похід смерті вулицею Артема докладно розповідає автор джерела.

«У батьків Діна була на початку сьомої ранку. Весь будинок не спав. Ті, хто їхав, прощалися із сусідами, обіцяли писати, доручали їм речі, квартири, ключі.

Старенькі багато нести не могли, цінностей у них не було, просто взяли найнеобхідніше та харчі. На вулиці Артема вже було справжнє стовпотворіння. Люди з вузлами, з візками, різні двоколки, підводи, інколи навіть вантажівки – усе це стояло, потім просувалося трохи, знову стояло.

Дуже багато було проводжальників: сусіди, друзі, родичі, українці й росіяни, допомагали нести речі, вели хворих, ба й несли на плечах. Уся ця процесія рухалася надто повільно, а вулиця Артема дуже довга. Лише десь у пообідді дісталися до цвинтарів... Тут уперек вулиці була дротяна загорожа, стояли протитанкові іжаки – з проходом посередині, стовбичили шеренги німців із бляхами на грудях, а також українські поліцаї у чорних одностроях із сірими обшлагами. Усе було дуже незрозумілим. Діна посадила батьків біля цвинтарної брами, а сама пішла подивитися, що робиться попереду. Як і багато інших, вона досі гадала, що там стоїть потяг. Чутно було якусь близьку стрілянину, у небі низько кружляв літак, і взагалі навколо панував тривожно-панічний настрій. У юрмиську – уривки розмов:

– Це війна, війна! Нас вивозять подалі, де спокійніше! – А чому лише євреїв?

Яксь бабуся доволі авторитетним тоном припускала:

– Ну, тому, що вони – споріднена з німцями нація, їх вирішено вивезти в першу чергу.

Діна заледве проштовхувалася в натовпі, все більше непокоїлась і тут побачила, що попереду всі складають речі. Різні носильні речі, клунки та валізи до купи ліворуч, усі продукти – праворуч. А німці спрямовують усіх далі, частинами: відправлять групу – чекають, потім із певним інтервалом знову пропускають, рахують, рахують... стоп.

Діні стало моторошно. Нічого схожого на залізничний вокзал. Вона ще не знала, що це, але всією душею відчула, що це не вивіз. Усе, що завгодно, тільки не вивіз. Особливо дивували ці поблизькі кулеметні черги...» (*Анатолій Кузнєцов, із документального роману «Бабин Яр»*).

3. Як в Україні вшановують пам'ять про жертв Бабиного Яру?

Протягом двох діб Бабин Яр перетворився на символ загальнолюдської трагедії, жорстокої наруги над тисячами безневинних людей. Розстріли тут тривали впродовж усього періоду окупації, тож серед жертв Бабиного Яру – в'язні великого концтабору, розташованого неподалік, на Сирці, військовополонені, підпільники, борці за незалежність України, серед них – поетеса Олена Теліга.

Сьогодні урочище Бабин Яр – меморіал-застереження, де щороку відбуваються поминальні та жалобні заходи. Меморіал складається з кількох пам'ятників. Один з них, на початку власне Яру та неподалік Сирецького концтабору, вшановує всіх, кого

▲ Пам'ятник «Менора».

▲ Пам'ятник знищеним у Бабиному Яру дітям.

вбито тут під час окупації. Його споруджено 1976 р. (скульптор Михайло Лисенко та ін.). Інший, теж біля місця масових розстрілів, установлено 1991 р. (архітектор Юрій Паскевич, художник Кім Левич та ін.). Він має вигляд єврейського символу «менори» й присвячений загиблим євреям. У 2001 р. у парку біля станції метро «Дорогожичі» встановлено бронзовий пам'ятник дітям, які загинули у Яру (скульптор Валерій Медведєв).

Скориставшись ілюстраціями і текстом підручника, опишіть стисло пам'ятники, які вшановують жертв Бабиного Яру. Яке символічне значення втілює кожен з них?

● Чи важливо берегти пам'ять про події Другої світової війни? Чому? ● Як досягти того, щоб пам'ять про події Другої світової війни примирювала, а не розсварювала? ● Як у вашій школі відзначають День пам'яті та примирення та День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні? ● Чому живе традиція покладати квіти до пам'ятників воїнів-переможців?

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1. Складіть стислу розповідь про Україну в Другій світовій війні за планом:

- 1) Приєднання Західної України до СРСР.
- 2) Початок німецько-радянської війни.
- 3) Нацистська окупація. Звільнення України.
- 4) Участь УПА в Другій світовій війні.

2. Накресліть лінію часу, позначте потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Національний музей історії України у Другій світовій війні в Києві відкрито в 1981 р. На який рік після закінчення Другої світової припадає його відкриття? Скільки минуло років від завершення Другої світової війни?

3. Назвіть нові слова, вжиті у тексті параграфа, витлумачте їх.

Оберіть та виконайте одне із завдань, що зацікавило вас найбільше.

1. Оберіть одне із джерел та опрацюйте його за поданими запитаннями.

- 1) Коли відбувалися події, описані в джерелі?
- 2) Які факти свідчать про ворожість та жорстокість окупаційного режиму?
- 3) Які факти вразили найбільше?

З книжки Дмитра Малакова «Оті два роки... У Києві при німцях»: «Ворог зайняв Київ лише два тижні тому, а здавалося, ніби промайнуло ціле життя. Вибухи й пожежі Хрещатика, розстріли в Бабиному Яру, голод і злидні – все спресувалося у два тижні.

У жовтні окупанти примусили полонених розчищати проїжджу частину Хрещатика. Вночі 22 жовтня десь знову щось вибухнуло. На ранок наступного дня на парканах з'явилося оголошення коменданта: «Сьогодні 100 мешканців міста Києва були розстріляні. Це є попередженням. Кожний мешканець Києва є відповідальним за кожний акт саботажу»... Тож як жити, як пережити оте лихо, не зламатися, вистояти, дочекатися кращих часів?

...Головне – хліб насущний. Магазины фактично припинили своє існування. Принаймні для нас.

Спершу по вступі німців кияни ходили міняти речі на продукти в приміських селах, де тоді ще не дуже голодували. Довідавшись про міські злидні, селяни й собі приїздили возами в Київ. Обмін відбувався приблизно за такою схемою: за начебто два пуди пшона в торбі, що не важила часто-густо й одного пуда, правили зимове пальто, гарний костюм – звичайно, чоловічі».

З роману-хроніки «Хрещатий яр» очевидиці київської окупації Докії Гуменної: «...Народні школи закрито, вчителям і учням треба відбувати трудову повинність. Студентів медінституту скликали на повір'ї і сказали, що в навчанні робиться перерва, а всі студенти їдуть на роботу до Німеччини. Як хто протягом трьох днів не з'явиться на вокзал із речами, родина такого не одержить хлібних карток, а майно конфіскується.

Трамваї ходять тільки в години переїзду робітників німецької промисловості, а мешканці Києва не мають права увійти в трамвай, хіба хто впроситься й заплатити кондукторові десять карбованців. Крамниці, на які ото з надією поглядали кияни, вже відремонтувалися, все в них є і все те – «нур фюр дойче» (тільки для німців). Кооперативи вже закриті, перукарні, фотографії, комісійні крамниці конфісковані. Театри вже четвертий раз розігнані.

Кияни, які ще не вивезені на роботу, не вдовольняються шістьма кілограмами просяно-каштанового хліба на місяць, що чесно, акуратно й без черг почали оце недавно видавати хлібні будки. Їх навіть не розчулює, не підкуплює красивий золотисто-іскристий від щедро вмішаної просяної луски колір цього хліба, вони кажуть, що хоч який голодний, а вкусити такого хліба не можеш. А ось і чергова постанова – заборона довозу до міста будь-яких продуктів. Всі базари віднині назавжди закриваються. На всіх шляхах, мостах, входах, в'їздах до Києва поставали застави поліцаїв. Ці відбирали все те, що несли київські нуждарі на плечах».

2. Чи споруджено у вашому місті (селі) пам'ятники, що увічнюють події Другої світової війни? Довідайтеся про один з них і підготуйте повідомлення про нього.
3. Розпитайте рідних, який слід залишила Друга світова війна в історії вашої родини. Підготуйте розповідь про це.

✓ Які свята пов'язані з утвердженням незалежності України?
 ✓ Чому конституцію держави визначають як її основний закон?

✓ Чому важливо, аби всі в державі дотримувалися конституції?
 ✓ Яку подію називають Революцією Гідності? Порушення яких прав громадян призвели до Революції Гідності?

§18 ПІД ВИСОКО- ЧОЛИМ НЕБОМ, або УКРАЇНА НЕЗАЛЕЖНА

Роздивіться фотографії. Чи знаєте, коли в Україні святкують День Незалежності? Як відзначають це свято у вашому місті (селі)? З якими державними символами України пов'язали свою святкову ходу громадяни на знімках? Що вони хотіли цим засвідчити? Складіть речення для смс-привітання з нагоди святкування Дня Незалежності.

▲ Святкування Дня Незалежності в Одесі та Луцьку.

1. Коли Україна стала незалежною?

Ви вже знаєте, унаслідок яких подій українські землі опинилися у складі СРСР. Разом з іншими народами українці розбудували міста й великі промислові підприємства, витримали на своїх плечах тягар Другої світової війни, та не полишили надії на утвердження власної держави. Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років постало нове покоління борців за волю України – **шістдесятники**.

За щире вболівання за долю народу, його мову й культуру шістдесятники наразилися на переслідування та цькування. Наприклад, поет Василь Стус із 47-ми років життя 13 провів у радянських слідчих ізоляторах, карцерах, камерах-одиночках, мордовських таборах, на Колимі, на каторжній роботі в шахті. Партійні можновладці були байдужі до потреб людей, не дбали вони й про природу – однією з найтрагічніших подій історії України того періоду є катастрофа на Чорнобильській атомній станції. У 1970–1980-ті роки криза охопила всі сфери життя, і, зрештою, СРСР припинив своє існування.

24 серпня 1991 р. було ухвалено Акт проголошення незалежності України. Саме цей день святкуємо як День Незалежності. А 1 грудня 1991 р. документ отримав всенародну підтримку: під час референдуму за нього висловилося понад 90 відсотків населення, яке взяло участь в опитуванні.

Ставши незалежною державою, Україна зобов'язалася подолати чимало труднощів, успадкованих від попередніх часів. Це й порушення прав та свобод людей, і неможливість більшості насе-

▲ Український поет-шістдесятник Василь Стус (1938–1985).

Референдум – всенародне опитування способом голосування з найважливіших питань державного життя.

▲ Мітинг під Верховною Радою. 24 серпня 1991 р.

◀ *Монумент Незалежності.*

Тріумфальна колона в Києві, встановлена у 2001 р. в центрі майдану Незалежності на честь десятиріччя незалежності України. Колону увінчує фігура жінки в українському національному костюмі з калиновою гілкою в руках.

лення, і відставання від інших країн у розвитку господарства та науки. За недовгий час було створено нову систему державного управління, власні Збройні сили, органи безпеки й правопорядку. У вересні 1996 р. в Україні в обіг було запроваджену власну національну валюту – **гривню**. Від червня 2017 р. між Україною та Євросоюзом запрацював безвізовий режим. Щоб це стало можливим, Україні довелося впродовж трьох років істотно реформувати своє законодавство, наблизивши його до стандартів Євросоюзу.

Щоб перевірити, чи добре ви орієнтуєтеся в подіях сучасної України, проведіть гру «Я знаю 5...». Для цього називайте по черзі по 5 слів за темами: «Події», «Імена», «Рекорди», «Досягнення», «Цікаві факти» тощо.

2. Що таке Конституція України? Коли її було ухвалено?

Проголошенням незалежності в 1991 р. розпочалася розбудова демократичної української держави. Про те, якою має стати в майбутньому Україна, ідеться в Основному Законі нашої держави – Конституції. Слово **конституція** походить з латини, де воно означає *впорядкування, встановлення*. Конституція визначає державний устрій та взаємовідносини громадян і держави. Свої конституції нині мають більшість держав світу. Конституцію України було ухвалено **28 червня 1996 р.** Цей день проголошено державним святом.

За Конституцією України найвищою цінністю в державі визнано людину. Саме тому держава повинна захищати життя своїх громадян. Кожен має право на недоторканність житла, на таємницю листування, телефонних розмов. Не можна втручатися в особисте життя людини, перешкоджати їй подорожувати, висловлювати свою думку, відвідувати церкву. Усе це – **особисті права громадян України**. А ще Конституція проголошує право

брати участь в управлінні державою: обирати й бути обраним на державні посади, бути членом будь-якої партії, об'єднання, організовувати збори, мітинги, демонстрації. Кожна людина має право на працю й відпочинок, на житло й охорону здоров'я, на безпечне для життя довкілля.

За Конституцією України главою держави є **Президент**. Закони ухвалює **Верховна Рада** – єдиний, законодавчий орган. Утілює закони в життя Уряд України, або **Кабінет Міністрів**. Уряд України відповідальний перед Президентом та Верховною Радою, керується Конституцією України та іншими законами нашої держави. Найвищий судовий орган – **Верховний Суд**. Він забезпечує однакове застосування законів усіма судами в державі.

3. Яка подія увійшла в історію як Революція Гідності?

Закріплені в Конституції України положення визначають життя в державі і стосуються як влади, так і громадян. Тож коли представники влади у **2013 р.** вирішили, не спитавши в громадян, відмовитися від курсу на європейську інтеграцію, громадяни вийшли на протести. Акцію, що проходила на *майдані Незалежності в Києві* (і на центральних площах інших українських міст), називали **Євромайданом**, оскільки учасники, здебільшого молодь, студенти, віддавали свої голоси за інтеграцію України в Європу. Коли ж, знехтувавши конституційним положенням про найвищу цінність у державі людини, влада застосувала силу проти мирної акції студентів, протести стали масовими.

▲ Будинок Верховної Ради України.

Сформулюйте за текстом 4–5 запитань, які починаються словами *Що? Хто? Де? Як? Коли?*, і 1 запитання – *Чому?*, по черзі дайте відповіді на них.

Правами людини називають її можливості робити те, що вона хоче і що не заборонено законом і не завдає шкоди іншим людям. В основі прав людини лежить поняття свободи. До основних прав людини належать рівність усіх людей перед законом, право на життя і тілесну недоторканність, повага людської гідності, свобода від довільного, незаконного арешту або затримання, свобода віри і совісті тощо. **Інтеграція** – поєднання будь-яких елементів у одне ціле. В історичній науці слово вживають для позначення зближення, об'єднання певних територій, держав, елементів господарського чи суспільного життя тощо.

▲ *Євромайдан у Києві.*

Поняття **гідність** витлумачують як усвідомлення людиною своєї цінності через почуття власного благородства, скромності, відповідальності, повагу з боку інших. Кожна людина сама визначає, що є гідним або негідним її. Проте у відносинах людини і держави людська гідність – це визнання за кожним його цінності як людини взагалі.

1 грудня 2013 р. на вулиці Києва вийшло кілька сотень тисяч людей, обурених побиттям студентів, що й поклато початок подіям, які увійшли в історію України як **Революція Гідності**. Протести, що переросли в протистояння, тривали до 22 лютого 2014 р.

Відлік жертв розпочався 22 січня 2014 р., у День соборності України, коли снайпери «Беркуту» застрелили на вулиці Грушевського в Києві трьох активістів Євромайдану. Загалом на центральних вулицях Києва загинуло 107 протестувальників, пізніше названих **Небесною Сотнею**.

У назві «Небесна Сотня» слово «сотня» вжите в значенні, відомому від княжих та козацьких часів, коли ним позначали військову одиницю. Зокрема, у козацькому

війську із сотень складався полк, сотню очолював сотник. Під час Революції Гідності протестувальники на майдані Незалежності гуртувалися в сотні за територіальною ознакою (Львівська сотня) або за діяльністю (Медична сотня).

Головним місцем ушанування пам'яті загиблих під час *Революції Гідності* є майдан Незалежності та вулиця Інститутська (частину вулиці Інститутської перейменовано на Алею Героїв Небесної Сотні), де планують спорудити меморіал пам'яті Героїв Небесної Сотні. Меморіал закладено до другої річниці Революції Гідності – встановлено стенди з фотографіями загиблих.

▲ Меморіал пам'яті Героїв Небесної Сотні.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1–2. Складіть стислу розповідь про сучасну Україну за планом:

- 1) Коли наша держава здобула незалежність? За яких подій це відбулося?
- 2) Коли було ухвалено Конституцію України? Які найвищі органи влади в нашій державі?
- 3) Про які права та обов'язки громадян ідеться в Конституції України?

3. Накресліть лінію часу, позначте потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Скільки минуло років між прийняттям Верховною Радою Акта проголошення незалежності України та ухваленням Конституції України? Яку річницю незалежності України святкуватимемо цього року?

4. Скориставшись картою на с. 38, дайте відповіді: 1) На які адміністративно-територіальні одиниці поділено Україну? Які з них мають найбільшу територію? 2) Якими областями протікає Дніпро? 3) З якими державами межує Україна?

Підготуйте відповідь на запитання.

1. Які державні свята пов'язані з подіями 20 ст.? Підготуйтеся до стислої розповіді про ті події.
2. Хто з видатних діячів, наших сучасників, своїми здобутками прославляє Україну?

Історію сучасної України творить кожен з нас.

- У яких галузях господарства, науки, освіти працюють ваші рідні?
- Про яку професію мрієте ви? Яким уявляєте майбутнє нашої держави?

✓ Як увічнюють пам'ять про історичні події та постаті рідного краю?
✓ Де шукати інформацію про події та постаті історії рідного краю?

✓ У чому виявляється шанобливе ставлення до подій минулого?
✓ Чому важливо берегти пам'ять про події та постаті історії рідного краю?

§19 КРИЛАТИМ ҐРУНТУ НЕ ТРЕБА, або ПРО ЩО І ПРО КОГО РОЗПОВІДАЄ ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 5

Роздивіться зображені на фотографіях пам'ятники. Усі вони присвячені відомим вам подіям або історичним діячам, про яких ішлося на сторінках підручника. Пригадайте ці події та історичних діячів. Сформулюйте 2–3 твердження, які доводять, чому ці події чи історичні діячі гідні увічнення.

Виконайте завдання своєї групи і повідомте результати роботи. Дайте відповіді на запитання, які виникли під час обговорення.

Група 1. Готуючись до уроку, ви мали довідатися, чи є у вашому рідному місті (селі) пам'ятники, пам'ятні місця чи споруди, пов'язані з іменами історичних діячів. Підготуйте розповідь про такого діяча за планом:

- 1) Ким був історичний діяч, якому споруджено пам'ятник?
- 2) Коли він жив?
- 3) У яких подіях брав участь або з якими подіями пов'язаний?
- 4) Чи вшановують цього діяча в інших місцях? Чому?

Група 2. Чи є у вашому рідному місті, селі пам'ятники, пам'ятні місця чи споруди, пов'язані з історичними подіями? Підготуйте розповідь про ці події за планом:

- 1) Чим була зумовлена, коли та за яких обставин відбулася подія, якій присвячено пам'ятник? (Якої події стосується пам'ятне місце або споруда, коли відбулася подія, пов'язана з нею, чим вона була спричинена?)
- 2) Якими були результати та наслідки цієї події для вашого краю?
- 3) Хто брав участь у цій події з місцевих мешканців? Що відомо про цих людей?
- 4) Чи вшановують цю подію в інших місцях? Чому?

Група 3. Які легенди, перекази бережуть історичну пам'ять про ваших видатних земляків? Перекажіть одну з легенд однокласникам.

Проаналізуйте її за планом:

- 1) Яким історичним подіям чи постатям присвячено цю легенду?
- 2) Як утілено в легенді ставлення до події/постаті?
- 3) Навіщо було створено цю легенду?

Засобом збереження пам'яті про історичні події чи видатних постатей є меморіальні дошки.

Слово «меморіальний» походить від латинського слова *пам'ятний*. Так називають металеві, мармурові, гранітні плити з написом (інколи із зображенням), які встановлюють на стінах будівель, де жила або працювала знаменита особа або в яких чи біля яких відбулася важлива подія.

Проведіть у парах гру «Пазли». Для цього підготуйте вдома кольорове зображення пам'ятника подіям чи постатям історії рідного краю, розріжте його на фрагменти-пазли. Обміняйтеся в парах деталями й позмагайтеся, хто швидше відновить зображення. Складіть коротке повідомлення про пам'ятник, із зображенням якого працювали.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за участь у дискусії на початку уроку – максимальнo 2 бали, виконання завдання в групі – 6 балів, участь в обговоренні завдань інших груп та в історичній грі – максимальнo ще по 2 бали (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

- Чи цікаво було працювати на уроці?
- Що найбільше сподобалося?
- Про що хотіли б дізнатися докладніше?

Підготуйтеся до гри «Історична абетка».

Для цього, погортавши сторінки розділу, пригадайте нові слова, імена історичних діячів, події, про які довідалися. У гру можете пограти на уроці або й на перерві. Для цього на дошці великими літерами напишіть українську абетку. Оберіть ведучого. Попросіть його із заплющеними (зав'язаними) очима вказати на літеру, з якою будете грати. Коли літеру «визначено», упродовж трьох хвилин записуйте слова розділу (імена, назви подій), які зможете пригадати. Наприклад, ось які слова з розділу починаються на літеру **к**: *Київ, Київська Русь, князь, кочовики, козацтво, конституція, колгоспники*.

Виграє той, хто запише найбільше слів, пов'язаних з історією. Якщо випадає літера, на яку нових слів небагато або й узагалі немає, попросіть ведучого «вибрати» іншу.

§ 20 НА СТОРОЖІ ПАМ'ЯТІ, або ЯКІ ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ РІДНОГО КРАЮ РОЗПОВІДАЮТЬ ПРО МИНУЛЕ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 6

Роздивіться фотографії. Поміркуйте, чому зображені пам'ятки потребують захисту. У чому, на вашу думку, цей захист виявляється? Які пам'ятки архітектури та мистецтва є у вашому рідному місті (селі) або районному (обласному) центрі? Чи є ці пам'ятки історичними? Чому? Чому історичні пам'ятки завжди приваблюють туристів? Чи цікаво вам бувати біля історичних пам'яток?

▲ Успенський собор Києво-Печерського монастиря.

▲ Кам'янець-Подільська фортеця.

▲ Парк «Софіївка» в Умані на Черкащині.

1. Чим вирізняється доля Успенського собору Києво-Печерського монастиря серед інших пам'яток архітектури?

Запозиченим з латини словом **архітектура**, яке походить від грецького «будівничий», називають мистецтво будівництва споруд.

В Україні, певно, не знайдеться людини, яка не чула б про чоловічий монастир – Києво-Печерську лавру. Розташований він у Києві на дніпровських схилах. Заснований близько 1051 р., як гадають, Антонієм Печерським. Спершу монастир розташовувався в печерах – звідси й назва. Зміни в житті монастиря сталися, коли його очолив учень Антонія – Феодосій. Під керівництвом Феодосія розпочалося будівництво головного храму монастиря – **собору Успіння Пресвятої Богородиці**, або **Успенського**. За свідченням джерел, для будівництва було запрошено майстрів з Візантії. Будівельні роботи завершено в 1078 р. Те будівництво започаткувало перетворення монастиря на провідний осередок культурного життя княжої Русі-України. Навколо нього гуртувалися видатні церковні діячі, книжники, іконописці. У монастирі переписували книжки, створювали літописи, церковні та світські літературні твори, перекладали з інших мов богослужбові книги.

У наступні століття головний монастирський храм зазнавав змін. На початку 18 ст. його перебудували й по-новому прикрасили: церква, колись скромних розмірів, перетворилася на величну, розкішно оздоблену споруду, яка збереглася до 1940-х років. У 1941 р. собор зруйновано. Відбудовано впродовж 1999–2000 рр.

Слово **ікона** грецького походження. Іконами називають зображення Ісуса Христа, Богоматері, святих, подій Святого Письма, виконані за певними правилами найчастіше на кипарисових дошках.

► *Ікона Богородиці Печерської зі Святими Антонієм та Феодосієм Печерськими. Пам'ятка початку 12 ст.*

▲ *Успенський собор Києво-Печерського монастиря. Реконструкція будівлі 1078 р.*

Готуючись до уроку, ви мали з'ясувати історію храмів своєї місцевості. Ознайомившись із «Пам'яткою», складіть розповідь про один з них.

ЯК ХАРАКТЕРИЗУВАТИ ПАМ'ЯТКУ АРХІТЕКТУРИ

- Коли, ким, за яких обставин було збудовано архітектурну пам'ятку?
- Як склалася доля історичної пам'ятки (чи збереглася вона неушкодженою, чи реставрована, чи цілком відновлена; яку роль відіграла пам'ятка в історії (яке її призначення); як охороняється сьогодні)?
- Який вигляд пам'ятки ззовні та всередині?
- Що вразило в пам'ятці найбільше?

Чому з-поміж історичних пам'яток, що збереглися до сьогодні, багато храмів? Чому такі пам'ятки відвідують туристи? У чому, по-вашому, виявляється дбайливе ставлення до пам'яток архітектури?

2. У чому унікальність Кам'янець-Подільської фортеці як пам'ятки оборонної архітектури?

Визначною пам'яткою оборонної архітектури України є **Кам'янець-Подільська фортеця**. Цю величну споруду на високому скелястому березі річки Смотрич будували протягом кількох століть. Фортеця була однією з найнепрístupніших оборонних споруд Поділля. Турецький мандрівник Евлія Челебі, який подорожував Україною в 1656 р., писав: *«Рівної їй немає не тільки у володіннях польських, але, мабуть, і в чеських, і в Шведській країні, і в державі Голландській, і в горах Німецьких»*. Від кінця до середини 16 ст. дерев'яні укріплення замінювали на кам'яні, потовщували та вивищували стіни, будували нові вежі тощо.

У середині 16 ст. фортеця набула вигляду, близького до сьогодишнього. За формою вона стала витягнутим зі сходу на захід прямокутником, обнесеним високими стінами й вежами, кількість яких на ті часи досягала чотирнадцяти (нині фортеця має їх 11, дванадцята – Водяна – була розташована на березі Смотрича, з фортеці проглядається лише її зруйнований верхній ярус).

▲ Карта Кам'янець-Подільської фортеці 1691 р.

Готуючись до уроку, ви мали з'ясувати історію фортець, замків, палаців свого краю. Складіть інформаційну замітку про одну з пам'яток свого краю для альбому «На сторожі пам'яті» за планом:

1. Коли й хто спорудив / створив пам'ятку?
2. Що в ній найбільше вражає?
3. Як складалася доля пам'ятки?

Чи в усі часи будівництво оборонних споруд було однаково важливим? Чому? Чому фортеці та палаці є культурним надбанням і потребують захисту? Чому чимало палаців стало музеями?

3. Чим вражає пам'ятка садово-паркового мистецтва — парк «Софіївка»?

Серед пам'яток, за якими Україну знають у світі, є й парки. Чи не найбільшу славу зажив **парк «Софіївка»**, що в Умані на Черкащині. Його добре знають далеко за межами України як одне з найвидатніших творінь світового садово-паркового мистецтва кінця 18 – першої половини 19 ст. Красу Софіївки створено працею сотень безіменних майстрів – селян Уманщини. Навіть

Грот – печероподібна заглибина чи порожнина в земній корі природного або штучного характеру, печера.

таке «диво», як острів Кохання, що виглядає природно, гармонійно доповнюючи краєвид, є рукотворним. Острів насипали вручну, його береги, так

само як і береги ставу, зміцнили гранітом.

В основу паркової композиції покладено сюжети з міфології Давньої Греції та Риму. Деякі куточки парку нагадують оселі грецьких богів, героїв, письменників та філософів.

▲ Грот Фетіди (Венери).

Урочисто відкрита 1802 р., Софіївка й досі вражає тонким поєднанням природних і штучних, тобто створених людиною, елементів.

Парк був власністю польських магнатів Потоцьких. Названий Софіївкою на честь дружини графа Станіслава Потоцького – Софії. Автором проекту парку був польський офіцер Людвік Метцель. Під його безпосереднім керівництвом споруджено ставки, шлюзи, фонтани й водоспади, острів Анти-Цирцеї, підземна річка Ахеронт, мости, гроти, Єлисейські поля, дорожньо-алейна система, встановлено статуї.

▲ Фонтан «Змія»

▲ Тарпейська Скеля.

Готуючись до уроку, ви мали з'ясувати історію парків, садів, заповідників свого краю. Складіть текст до туристичного журналу із запрошенням відвідати одну з пам'яток.

Проведіть історичну вікторину «Що? Де? Коли?». Для цього на маленьких аркушах паперу запишіть по одному запитанню, що починаються відповідними словами, про історичні пам'ятки вашого рідного краю, про які йшла мова на уроці. Складіть усі запитання в капелюх або кошик. По черзі тягніть запитання для команди та відповідайте на них. Виграє та команда, яка дасть найбільше правильних відповідей.

Як ви думаєте, чи легко створити парк? Що треба для того, аби у вашому місті (селі) стало більше парків? Чому посадити дерево, за давньою мудрістю, є доброю справою?

● Чому, подорожуючи, люди прагнуть передусім відвідати історичні пам'ятки? ● Як знайомство з ними збагачує наш досвід? Підтвердьте свої міркування прикладами.

Оберіть одну з пам'яток вашого рідного краю. Складіть текст меморіальної дошки, що інформує гостей вашого міста / села про цю пам'ятку.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

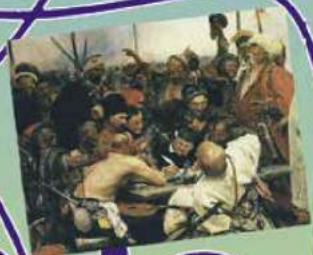
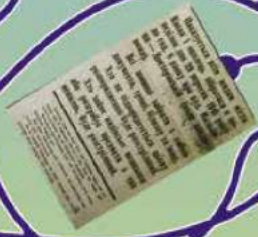
Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за роботу в парах – по 1 балу за кожне завдання, за роботу в групі – по 3 бали за кожне завдання (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

ГРА-УЗАГАЛЬНЕННЯ
Жива
ПАМ'ЯТЬ

Подорож до Візантії

Кримські татари

Революція Гідності

1253 р.

Ярослав Мудрий

Українська революція 1917–1921 рр.

Українська галицька армія

24 серпня 1991 р.

РОЗДІЛ 5 ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ

§21 ЗА ЛІТОПИСНИМ РЯДКОМ, або ЯК ІСТОРИКИ ДОСЛІДЖУЮТЬ КНЯЖУ ДОБУ

✓ Що називають історичним фактом?
 ✓ Як історики з'ясовують історичні факти княжих часів?

✓ Які бувають історичні факти?
 ✓ Яка роль літописів у відтворенні картин життя княжих часів?

Роздивіться картину П. Андрусєва. Як ви думаєте, за якої доби відбулася зображена подія? Чому так вважаєте? Представників яких груп населення зображено? Що дає підстави для такого висновку? Звідки художник дізнався про одяг, взуття, головні убори, меблі та інші побутові предмети, а також зброю, прикраси тієї епохи? На чому ґрунтуються уявлення художника про поведінку і ролі учасників події, якій він присвятив картину?

1. Звідки відомо про найдавніші факти з історії княжих часів і що дізнаємося з літопису про перших князів Київської Русі?

Щоб створити картину, з приводу якої ви обмінювалися враженнями, художник мав знати багато історичних фактів. Фактом

▲ Перша сторінка
«Повісті минулих літ».

(від лат. «зроблене») називають справжню, а не вигадану подію, те, що відбувалося насправді. *Факт* – це реальність, дійсність. *Історичними фактами* є, зокрема, події, кожна з яких унікальна, бо трапляється в певний час у якомусь місці і в ній бере участь певне коло осіб. Наприклад, фактом-подією є зустріч княгині Ольги з візантійським імператором 957 р. або коронація Данила Романовича 1253 р.

Ви вже знаєте, що завдання істориків – з'ясувати на підставі свідчень історичних джерел (речових, писемних, усних) якомога більше фактів минулого, аби вповні відновити картину життя. Що давніші часи досліджують історики, то складнішим (проте й набагато цікавішим!) виявляється завдання. Недарма найдавніші сторінки історії мають часто не одну, а кілька версій подій.

Для дослідження історії княжих часів особливе значення мають, як ви вже знаєте, **літописи**. Першим літописом, що дійшов до нас, є «**Повість минулих літ**». Літопис починається словами «**Повість минулих літ Нестора, чорноризця** Феодосієвого монастиря Печерського, звідки пішла Руська земля, і хто в ній

Чорноризець (від «чорні ризи», тобто чорний верхній одяг) – чернець, монах.

почав спершу княжити, і як Руська земля постала». Створено його було на початку 12 ст., а розповідає він про події від 860 до 1111 р., тож зрозуміло, що його автор

використовував праці своїх попередників.

До найвідоміших літописів Русі належить і **Галицько-Волинський літопис**. У ньому йдеться про події на галицьких та волинських землях від 1205 р. до кінця 13 ст.

Ви, напевно, здивуєтеся, але свідчення літописів потребують ретельної перевірки. Річ у тім, що тексти літописів дійшли до сьогодення в копіях (списках), зроблених за пізніших часів і далеко від Києва. Промовистим, наприклад, є такий факт: історичні діячі, зображені на мініатюрах (малюнках) літописних списків, одягнені відповідно до моди тих часів, коли їх зроблено, а не так, як одягалися в період, про

Пригадайте, про які історичні факти дізналися на попередніх уроках. Запропонуйте кілька ознак, за якими події відрізняються одна від одної. Як історики дізнаються про події минулого?

який іде мова в тексті. Трапляються й інші неточності. Приміром, серед перших володарів держави із центром у Києві літописець називає скандинавських воїнів – братів Аскольда й Діра, що правили одночасно. Натомість сучасні історики вважають, що правили вони нарізно і були нащадками династії Кия – засновника міста.

Аскольд утратив владу внаслідок заколоту 882 р., тоді в Києві утвердився князь Олег. Він прибув з півночі, з Новгороду, із собою привіз малолітнього Ігоря з князівського роду Рюриковичів. Від його імені Олег правив тридцять років.

Після Олегової смерті в 912 р. повновладним київським князем став Ігор. Відтоді в Києві правив князівський рід Рюриковичів.

▲ Сторінка з літопису про події за доби правління Олега.

Прочитайте уривок з літопису і дайте відповіді на запитання: 1. Які свідчення літописця, на вашу думку, мають легендарний характер? 2. Що можна вважати справжнім історичним фактом? 3. Як, за літописом, відбулося утвердження князя Олега на київському столі?

«І прибули Олег та Ігор до гір київських, і довідався Олег, що тут Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду zostавив, і сам прийшов на берег Дніпра, несучи Ігоря малого... І послав він посла до Аскольда й Діра... Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші вої з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: “Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. – І тут винесли Ігоря. – А се – син Рюриків”. І вбили вони Аскольда й Діра... І сів Олег, княжуючи, в Києві, і мовив Олег: “Хай буде се мати городам руським”».

2. Чому згадка про невдалий похід князя Ігоря Святославовича в 1185 р. лишилася в пам'яті нащадків?

У 12 ст. наші землі потерпали від нападів кочового народу – половців. Учасником боротьби проти них був новгород-сіверський князь Ігор. Літопис розповідає, що 1185 р. він разом із братом Всеволодом, племінником Святославом і сином Володимиром вирушив у половецький степ. Похід був не на часі й погано організований. Ігор мав намір заскочити половців зненацька. Проте вже від початку довелося змінювати план битви, оскільки половці були готовими до сутички. Першого дня битва принесла перемогу русичам. Половці почали відходити в степи. Ігор необачно

▲ Сторінка з літопису зі згадкою про похід та битву військ Ігоря Святославовича з половцями 1185 р.

наказав переслідувати їх. Тож ночувати руські дружини змушені були в половецьких степах. А половці не спочивали: зібрали великі сили і зранку почали атаку. Похід закінчився поразкою – такою ганебною, що подібних не пам'ятала Русь. Усе Ігореве військо загинуло, а він з іншими князями потрапив у полон.

Прикра поразка марнославного князя навряд чи надовго залишилася б у пам'яті нащадків, якби не сила поетичного слова. Річ у тім, що похід князя Ігоря оспівав поет кінця 12 ст. Історія не зберегла імені митця, та це лиш додає таємничості поемі «Слово о полку Ігоревім».

Складіть план тексту та перекажіть його одне одному.

▲ Картина В. Васнецова «Після побоїща Ігоря Святославовича з половцями». 1880 р.

Працюючи над картиною, художник вивчав експонати з історичного музею: давнє спорядження, зброю, одяг. Як ви думаєте, навіщо?

Оберіть один з уривків зі «Слова о полку Ігоревім». Що в цьому уривку вважаєте історичним фактом, а що – художнім вимислом? Відповідь обґрунтуйте.

Ігор сей, славен князь,
 Міццю розуму оперезав,
 Мужністю сердечною нагострив,
 Ратного духу виповнився
 Та й повів полки свої хоробрі
 На землю Половецьку,
 За землю Руську.
 Ой же ступив та Ігор-князь
 У золоте стремено
 Та й поїхав по чистому полю.
 Сонце йому тьмою шлях закрило,
 Буря розбудила птаство,
 Звіра в табуни ізбила свистом.

* * *

А половці дорогами небитими
 Помчалися к Дону великому.
 Риплять вози опівночі,
 Мов ті лебеді ячать сполохані.
 Ігор на Дон війська веде,

А вже лихо його тяжкеє
 Підстерігають птахи на дубах,
 Вовки грозу в ярах навивають,
 Орли-білозерці клекотом
 Звірину скликають на кості,
 Лисиці брешуть на щити багрянні.

* * *

Летять стріли гартовані,
 Гримлять шаблі об шоломи,
 Тріщать списи булатні
 У полі невідомому,
 Серед землі Половецької.
 Бились день та бились і другий,
 А на третій, в південну годину,
 Похилились Ігореві стяги!
 Никне трава жалощами,
 Древо з туги к землі клониться.
 Невесела, браття, настала година,
 А що силу руську пустиня вкрила!

3. Які свідчення збереглися в літописі про Данила Романовича?

Перша частина Галицько-Волинського літопису є життєписом князя – першого короля в нашій історії – **Данила Романовича**. Розповідаючи про вдачу й риси характеру князя-короля, літописець пише: *«Сей же король Данило був князем добрим, хоробрим, мудрим, який спорудив городи многи, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, та братолюбством він світився був із братом своїм Васильком...»*. А ще цікавим є опис князя, коли той приїхав у державних справах у місто Пожг (нині столиця Словаччини Братислава): *«Сам він їхав поруч із королем за звичаєм руським: кінь під ним був напрочуд гарний, сідло позолочене, стріли й шабля золотом оздоблені та іншими прикрасами, аж дивно було, а жупан із тканини грецької широким золотим мереживом обшитий, і чоботи зелені козлові, обшиті золотом... Багато дивилося та багато дивувалося, а король йому сказав: «Не пошко-*

▲ Галицько-волинський князь Данило Романович. Реконструкція З.Васіної.

Монголи – кочовики, які 1239–1241 рр. здійснили похід на наші землі і підкорили їх.

дував би я дати й тисячу срібла за те, що ти прийшов звичаєм руським батьків твоїх».

Королю Данилові випало жити в час, коли Київська Русь зазнала удару **монголів**.

Щоб виграти час і зміцнити оборону своїх земель, 1245 р. Данило сам поїхав у столицю монгольської держави Золотої Орди. Прибувши в Сарай, Данило Романович виконав вимоги монгольських ритуалів і отримав ярлик, тобто дозвіл, на Галицьку й Волинську землі.

Яким постає з оповіді літописця князь Данило Романович? Про які факти буденного життя тієї доби дізналися з уривків? Які факти літописного опису використала художниця для реконструкції образу князя-короля? Чи подобається вам цей образ? Що змінили б у ньому?

Прочитайте уривок з літопису і дайте відповіді на запитання: 1. Чи погоджуєтесь з думкою, що відвідини Золотої Орди виявили мудрість і розважливість Данила? Чому? 2. Розкажіть про зустріч князя з ханом Батием. 3. Чому літописець, розповідаючи про подорож князя Данила, не приховував жалю?

Батий (Бату-хан) – монгольський правитель. Батий керував походами монголів у Східну Європу в 1237–1243 рр.

«Вибрався ж він на празник святого Дмитрія Солунського. І прибув до Києва, і, прийшовши у храм архістратига Михаїла, тобто Видобич, скликав чорноризців і весь монаший чин, щоб вони вчинили молитву за нього. І було сповнено так, і вирушив він із монастиря у човні, і прибув до Переяславля... Звідти ж прибув він до Батия на Волгу... І поклонився він за обичаєм їх, і ввійшов у вежу його. Він, Батий, сказав: “Данило!.. Чи п’єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумиз?” І він сказав: “Досі я не пив. А нині ти велиш – я п’ю”. Він тоді сказав: “Ти вже наш-таки, татарин. Пий наше пиття!”. І він, Данило, випивши, поклонився за обичаєм їх, і, промовивши свої слова подяки, сказав: “Я іду поклонитися великій княгині Баракчиновій!”. Батий сказав: “Іди”. Пішовши, він поклонився їй за обичаєм. І прислав Батий вина дзбан, і сказав: “Не звикли ви пити молока, пий вино!”».

У літописі монгольських завойовників названо **татарами**, хоч татарам і самим довелося потерпати від монгольських луків та мечів.

О, лихіша лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає! А вони данини хотять, і погрози ідуть, і він життя не надіється!

Пробув же князь у них днів двадцять і п’ять, а тоді одпущений був із тими, що були з ним, і поручена була земля його йому...».

¹ Дружина великого хана Монголії, після смерті якого переховувалася в Батия.

Проведіть гру «**Аукціон подій**». Для цього погортайте сторінки підручника, щоб пригадати якомога більше історичних подій, про які довідалися впродовж року. По черзі від кожної групи називайте по одній події (якщо хтось із учнів розгубився і не навів прикладу, коли йому випала черга, група втрачає хід, передаючи право називати події іншій). Виграє та з груп, яка назве найбільше подій, про які йшлося в підручнику.

● Про які факти, на вашу думку, історикам дізнаватися найважче – про походи, битви, подорожі чи винаходи? Чому? ● Чи однаково багатими на захопливі факти є розповіді про відкриття, битви, подорожі, господарське та повсякденне життя? ● Про які факти вам цікавіше дізнаватися?

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1. Про які факти-події доби Київської Русі та Галицько-Волинської держави ви дізналися? Назвіть їх у хронологічній послідовності.

2. Скориставшись картою на с. 36, дайте відповіді: 1) На які території поширювалася влада князя Олега наприкінці його правління? 2) Які князі і коли ходили походами проти Візантії?

3. Які історичні факти стосуються володарювання Данила Романовича?

1) Коронувався як король Русі. 2) Запровадив християнство як державну релігію, збудував Софійський собор. 3) Князь, з ім'ям якого пов'язують розквіт Галицько-Волинської держави в 13 ст. 4) Відвідав столицю Золотої Орди, де зустрівся з ханом Батиєм. 5) Відвідав Візантію, де мав урочисту зустріч із Візантійським імператором. 6) Підкорив Києву території від Балтійського моря до Чорного.

4. Накресліть лінію часу, позначте відповідні дати на ній та розв'яжіть хронологічну задачу.

Скільки років було Данилові Романовичу під час битви з монголами на річці Калці 1223 р., якщо з літопису відомо, що, коли загинув його батько в 1205 р., князеві було 4 роки?

5. Що таке літопис? Про які події шкільного життя розповіли б у літописі своєї школи? Поділіться ідеями про те, яким би мав бути цей літопис.

Прочитайте оповідання і дайте відповіді на запитання до нього.

ПОДОРОЖ КНЯЗЯ ДАНИЛА В ОРДУ

Минув місяць, як князь Данило прибув до Золотої Орди. А здається – збіг не один рік. Нічого іншого й не сподівався від підступних ординців. Та все-таки добре, що згодився відвідати хана Батия, – матиме хоч і гіркий, проте мир.

Данило вдивлявся в далекі заволзькі обрії. Певно, рано думати про відвідини Батия як про надбання минулого, бо й сьогодні він, великий руський князь, названий ханом гостем, насправді – полонений.

Данило пригадав сумну подорож. Непривітно зустрів його Київ. Не загоїв Золотоверхий ран від ординської навали. Обшарпані палаци й понівечені храми позаростали бур'яном та припали порохом. У Михайлівському храмі, що у Видубичах, молився щиро сам, а ще попросив, щоб молилися за нього всі чорноризці. Потому рушив далі.

Батиеві слуги кілька днів виглядали Данила. Тільки-но наблизився князь до столиці Золотої Орди, відразу ж зустріли й запросили до хана.

Данило увійшов до Батия, поклонився за тамтешнім звичаєм. «Випий, князю, нашого пиття», – простягнув хан повну чашу кумису. Данило знав, що випити кумис із ханських рук – велика честь. Та знав і те, що негоже русичам пити кобиляче молоко. Недарма називають його чорним: хто вип'є кумис, той визнає свою підлеглість. Замислився на мить Данило, та знав, що іншого способу вберегти рідну землю від спустошливих нападів степовиків немає, тому сказав твердо: «Досі я не пив. А нині ти велиш – я п'ю». Випивши чашу, поклонився князь.

– О, лиха ти, честе татарська, – задумливо мовив Данило. – І все-таки краще данина, ніж загибель.

Князь подивився на сонце. Час на останню розмову з Батием.

– Мужні в тебе воїни, княже, – почав здалеку Батий. – Згадую весь час того Дмитра, що був київським воєводою під час нашої облоги міста. Він так вразив мене своєю вояцькою майстерністю та звитягою, що я подарував йому життя, звільнивши з полону. Дивак він – не захотів лишитися моїм радником.

Мовчав галицький князь, знав, куди хилить хитрий хан: не через те впала Русь, що невмілих мала воїнів, а тому, що кожен князь змагався з ординцями тільки власними силами. Князівські чвари й розбрат занапали Київську державу. Тож треба дбати, аби та сама доля не спіткала й Галицьке князівство.

Оксана Данилевська

1. Чи відповідає зміст оповідання уривкові з літопису, який опрацьовували на уроці? 2. Які фрагменти літопису точно відтворені в оповіданні, а які – переказані? 3. Які фрагменти джерела не знайшли втілення в оповіданні? 4. Що в оповіданні є художнім вимислом? 5. Як ви думаєте, чи міг щось до-мислити автор літопису? Що саме?

§22

ЩОБ КОЗАЦЬКА СЛАВА ПОВІК НЕ ПРОПАЛА, або ЯК ІСТОРИКИ ДОСЛІДЖУЮТЬ КОЗАЦЬКУ ДОБУ

✓ Як історики довідуються про діяльність історичних постатей?

✓ Які історичні постаті уособлюють козацьку добу?

✓ Кого називають історичними постатями?

✓ Чим уславив своє ім'я Самійло Величко?

Роздивіться малюнки С. Васильківського. На яких з них зображено українських козаків? Які деталі свідчать про це? Які риси вдачі козаків утілює художник? Чи вважаєте ці риси чеснотами? Хто з діячів історії України, на вашу думку, уособлював козацький характер? Як козацький характер пов'язаний із подіями козацької історії? Як ви думаєте, чи знав художник про події козацької епохи? Як, по-вашому, він до них ставився? Про які події козацької історії знаєте ви? А звідки про козацьку добу довідуються історики?

1. Хто уславився як найвидатніший козацький літописець?

За козацьких часів на українських землях, як і за княжої доби, створювали *літописи*. Слави найвидатнішого козацького літописця зажив **Самійло Величко**. У своєму ґрунтовному літописі він оповів про найважливіші події від 1648 р. до 1700 р. з історії Національно-визвольної війни й Української козацької держави, навів чимало документів тих літ, свідчення очевидців, життєписи гетьманів проілюстрував портретами. Праця над літописом була копіткою й довготривалою. Боячись припуститися помилки, Самійло Величко перевіряв кожен із документів, користувався багатьма писемними джерелами, зокрема й чужоземними. Останні частини літопису зі слів автора дописували його учні, бо літописець утратив зір, роками працюючи над книгою.

Тривалий час праця Величка залишалася в рукописі. Видруковано її було в 19 ст. – без закінчення та з прогалинами. Однак й пошкоджений літопис є безцінним джерелом із вивчення української історії.

► Титульний аркуш літопису Самійла Величка.

Назва літопису починається словами: «Сказання про війну козацьку з поляками...». А далі визначено основну тему (Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького), вказано ім'я автора (Самійло Величко), згадано його колишню посаду – «канцелярист Війська Запорізького», місце і час написання твору (село Жуки уїзду Полтавського року 1720 р.).

Прочитайте уривок з літопису Самійла Величка і дайте відповіді на запитання: 1. Про яку історичну подію йдеться в уривку? Коли вона відбулася? 2. Які деталі в розповіді літописця видалися вам найцікавішими? 3. Які історичні факти, наведені літописцем, найбільше могли зацікавити художника С. Васильківського? Чому?

«Запорізьке військо однастайно й одноголосно назвало Хмельницького своїм гетьманом і 19 квітня постановило й обіцялося стояти за нього у війні з поляками, навіть якщо треба буде головами накласти. Після цієї постанови вислано січового писаря з іншим значним товариством, щоб вони взяли і принесли на раду військовій клейноди. Посланці все те виконали, вказані клейноди принесли на раду й вручили їх зараз же Хмельниць-

Клейноди – відзнаки, які символізували козацьку владу. До клейнодів належали корогва (прапор), бунчук, булава та печатка з гербом. Булава була символом гетьманської влади.

кому. А ті клейноди були такі: дуже гарна королівська золотописна короґва, дуже модний бунчук з позолоченою галкою й деревцем, дуже майстерно зроблена й оздоблена коштовним камінням срібна позолочена булава, срібна військова печатка та нові мідяні великі котли з довбишем. До того всього приставлено було три легкі польові гармати з додачею до них пороху й куль, з амуніцією і пушкарями.

Коли вибрали Хмельницького на гетьмана, військо привітало його в честь гетьманства і висловило загальне бажання й готовність йти на війну... Після того гучно випалили з усіх гармат, а було їх біля п'ятдесяти. Затим гримнули зі своїх мушкетів всі піші, що стояли в лаштунках посеред січового майдану й за Січчю, – налічувалося їх більше десяти тисяч. Так палили з гармат і мушкетів тричі, а тоді розійшлися на свої обіди по куренях».

Назвіть три події козацької історії, які, на вашу думку, гідні бути засвідчені в літописі. Чому обрали саме ці події?

2. Кого називають історичними постатями і на підставі чого визначають роль таких людей в історії?

Таких людей, імена і вчинки яких засвідчені джерелами і діяння яких впливали на перебіг історичних подій, називають **історичними посталями** (або **особами**). Погортайте сторінки підручника й назвіть імена історичних постатей, про які йшлося на попередніх уроках.

Ви вже знаєте, що історичною постаттю, чие ім'я стало символом доби козацтва, є *Богдан Хмельницький*. Пригадайте, що знаєте про нього, якими подіями він уславив своє ім'я.

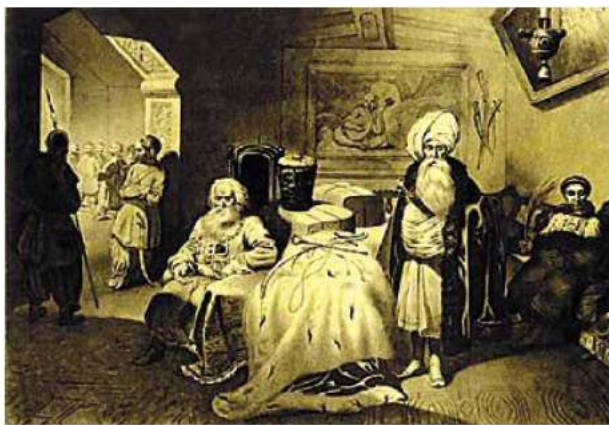
Збереглася **ікона Покрови Богородиці з портретом Богдана Хмельницького**. Гетьмана на ній зображено в отороченій чорним хутром червоній шапці, прикрашеній білими перами, в атласному жупані й накидці з широким чорним хутряним коміром, з булавою в лівій руці. Портрет гетьмана привертає увагу поставою та поглядом, у яких відчувається гідність і впевненість. На іконі Б. Хмельницький молодий, повний сил і здоров'я. Ікона зберігається в Національному художньому музеї України в Києві.

1. Роздивіться ілюстрацію. Кого зображено на ній? Чому, окрім Божої Матері, на іконі зображено постаті звичайних людей? Як ви гадаєте, чим заслужив таку честь гетьман Богдан Хмельницький, якого зображено праворуч на другому плані? Чому ця ікона є цінним історичним джерелом? На підставі чого історики з'ясовують роль постатей у перебігові історичних подій? 2. Доберіть кілька аргументів для обґрунтування відповіді вашої групи на запитання «Чи свідчить про роль особистості в історії той факт, що вона стала героєм мистецького твору?». Аргументи якої групи видалися найпереконливішими?

▲ «Покров Богоматері» з портретом Богдана Хмельницького з Покровської церкви с. Дешки (Богуславський р-н Київської обл.) – найвідоміша ікона «Покрови» з поширених в Україні від 13 ст.

▲ Дари в Чигирині 1649 р.
Офорт Т. Шевченка.
Турецький, московський та польський послы в очікуванні на рішення козацької ради.

3. Що джерела розповідають про гетьмана Івана Мазепу?

Ще однією непересічною історичною постаттю доби козацтва є гетьман **Іван Мазепа**. Свідчення про цього діяча так само залишив Самійло Величко.

Іванові Мазепі випало гетьманувати, коли посилювався наступ на незалежність Української держави з боку російського царя. Крок за кроком Гетьманщина з вільної держави перетворювалася на залежну область держави «його царської величності».

▲ Портрет Івана Мазепи з Дніпропетровського художнього музею.

Щоб відновити державну самостійність козацької України, гетьман Іван Мазепа вирішив скористатися з війни між Росією та Швецією й виступити на боці шведського короля Карла XII. (У жовтні 1708 р. між українським гетьманом і шведським королем було укладено угоду, згідно з якою козацька Україна мала стати незалежною державою). Проте намірам Мазепи здійснитися не судилося. У вирішальній битві під Полтавою 1709 р. шведське військо зазнало поразки. Гетьман змушений був покинути рідну землю. На чужині того-таки року він помер.

Із джерел довідуємося, що Іван Мазепа здобув гарну освіту: спершу навчався в Києво-Могилянській академії, а згодом поглиблював знання, подорожуючи Німеччиною, Італією, Нідерландами. Гетьман володів десятима мовами. Здобувши гетьманську булаву, особливо піклувався про духовне життя. У розвиток української освіти, мистецтва, книгодрукування Іван Мазепа вкладав величезні гроші з державної скарбниці та власні. Коштом гетьмана було, зокрема, споруджено кілька десятків нових храмів, піднято з руїн чимало церков княжої доби. Про високий рівень освіченості Івана Мазепи та його великий політичний досвід свідчать спогади французького дипломата Жака Балюза, який 1704 р. зустрічався з Мазепою.

Доведіть або спростуйте твердження, що піклування гетьмана Івана Мазепи про духовне життя українців було виявом його любові до України.

Прочитайте оповідання за ролями.

Дійові особи інсценізації: 1) Іван Мазепа – гетьман Лівобережної Гетьманщини; 2) Жак Балюз – французький дипломат, гість гетьмана, який залишив спогади про зустріч з Іваном Мазепою; 3) автор.

Підготуйте в групах розповідь про Івана Мазепу від імені французького посла за планом: 1. Що вразило Жака Балюза під час зустрічі з українським гетьманом? 2. Чому про гетьмана Мазепу французький посол залишив свідчення? 3. Чому Мазепа опікувався розвитком української освіти та мистецтва?

ХРАМ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ

Козацька столиця, надійно захищена міцними фортечними мурами, вражала ошатними будинками старшини. З усього було видно, що гетьман Іван Мазепа, коштом якого чимало збудовано в Батурині, шанував красу й добробут. Та коли французький посол під'їхав до гетьманського палацу, розташованого неподалік столиці, то надзвичайно був подивований: перед ним постала оточена чудовим парком споруда, яка не поступалася палацам європейських володарів. Усе – навіть ритуал зустрічі, що відбувалася поважно, без зайвої метушні, – свідчило про витончений смак і добру освіту господаря.

Іван Мазепа вразив гостя бездоганною латиною. «Досконалим знанням цієї мови гетьман може суперничати з найкращими нашими богословами», – подумки відзначив чужоземний посланець.

Трохи згодом, оглядаючи палац, посол переконався, що козацький гетьман вільно володіє кількома мовами: з лікарями-німцями він спілкувався німецькою, з італійськими майстрами – італійською.

– Де ви так добре навчилися мов? – запитав гість.

Гетьман розповів, що навчався в Києво-Могилянській академії та в одному з європейських університетів, відвідав чимало країн.

▲ *Пересопницьке євангеліє*
1556–1561 рр.

Із відповіді посол довідався, що йшлося про книгу Святого Письма, створену понад сто років тому в Пречистенському монастирі, що в Пересопниці.

– Писано цю книгу українською мовою для використання в церкві. І хоч яка вона рідкісна та цінна (була ж бо справжньою окрасою моєї книгозбірні!), проте я дійшов висновку, що має служити вона народові, для якого й була створена, – розповідав гетьман. – Минуло вже кілька років, як подарував я її тільки-но збудованому Вознесенському соборові в Переяславі.

Із задоволенням згадував французький посол про гостину в палаці Івана Мазепи. Перебуваючи в Україні, довідався також про споруджені коштом гетьмана церкви в Батурині, Києві, Чернігові, Лубнах, Прилуках, Глухові. Переконався, що гетьман щиро дбав про українську культуру.

Оксана Данилевська

1. Чим художній текст оповідання

відрізняється від науково-популярного, яким написані пункти параграфа?

2. Які деталі в оповіданні є справжнім історичним фактом, а які – вимислом автора?

Проведіть гру «**Правда – неправда**». Для цього підготуйте по два запитання, які починаються словами «Чи правда, що...» і стосуються козацької доби. Умовою гри є те, що одне із запитань передбачає позитивну відповідь («Правда»), а інше – заперечну («Неправда»). Наприклад: «Чи правда, що свідчення про козацьку військову майстерність залишив французький інженер?» (Так. Цінним джерелом козацької історії є книжка французького інженера Гійома Левассера де Боплана). «Чи правда, що козаки мали підводний флот?» (Ні. Козаки лише вміли тривалий час перебувати під водою, тримаючи в роті порожнисту очеретину так, щоб її кінець здіймався над водою). Обмінюйтеся запитаннями в парах або позмагайтеся між рядами на кращого знавця козацької історії.

Збереглося українське прислів'я: *Від Богдана до Івана не було гетьмана*. ● Чи випадково в ньому згадано саме про цих гетьманів? ● Чому народні твори свідчать про гетьмана Івана Мазепу як про спадкоємця справи Богдана Хмельницького? ● Що спільного та відмінного в історичній долі гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Мазепи?

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1. Накресліть лінію часу, позначте вказані дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Пересопницьке євангеліє, що зберігалося в книгозбірні Мазепи, було передане 1701 р. в Переяславський Вознесенський собор, збудований коштом гетьмана. Скільки років було книзі, коли Мазепа передав її до Переяслава, якщо написано її в 1561 р.?

2. Виберіть речення, у яких ідеться про гетьмана Богдана Хмельницького, а в яких – про Івана Мазепу.

- 1) У 1648 р. очолив Національно-визвольну війну.
- 2) Гетьманував наприкінці 17 – на початку 18 ст.
- 3) Для визволення України з-під влади московського царя уклав спілку зі шведським королем.
- 4) Зажив слави будівничого української культури, на розвиток якої давав кошти з державної скарбниці та свої власні.
- 5) Його діяльність протягом першого року Національно-визвольної війни сприяла утворенню української козацької держави.
- 6) Був першим керівником козацької держави Війська Запорізького – гетьманом, маючи найвищу владу в ній.

3. Популярність українського гетьмана Богдана Хмельницького в народі була настільки великою, що він став героєм народних пісень, дум, переказів. Чим Богдан Хмельницький зажив всенародної шани?

4. Чому свідчення джерел про історичних діячів бувають суперечливими?

Роздивіться картину, прочитайте коментар до неї і дайте відповіді на запитання.

Фольклорна традиція пов'язує з ім'ям **Івана Сірка** написання легендарного листа турецькому султанові. Народні перекази свідчать, що у відповідь на вимогу турецького султана Мегмеда IV визнати залежність від Туреччини й підкоритися йому, «непереможному лицареві», запорожці на чолі з І. Сірком склали того дотепного листа.

Іван Сірко (бл. 1610 – 1680) – найвідоміший кошовий отаман за всю історію Запорізьких Січей. Він провів понад 60 битв проти військ Османської імперії та Кримського ханства і жодного разу не зазнав поразки. Своїми походами І. Сірко зажив слави непереможного полководця. Іван Сірко ще за життя став героєм багатьох легенд, чимало з яких записав відомий історик, дослідник історії козацтва **Дмитро Яворницький**.

Подейкували, що Сірко із зав'язаними очима дорогу в степу знаходив; ідучи в похід, стріляв з лука, а повертаючись – неодмінно підбирав свою-таки стрілу. А ще вірили, що жив легендарний кошовий двісті десять років. Тричі зазірала Сіркові смерть у вічі, – оповідали тоді, – й тричі його рятувала жива вода. А коли надійшла пора прощатися козакам із батьком Сірком, то землю на його могилу насипали шапками, щоразу низько вклоняючись кошовому отаманові.

▲ Картина І. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». 1880–1891 рр.

На картині надзвичайно ретельно зображено деталі козацького вбрання та клейноди.

1. Поміркуйте, чому ім'я кошового отамана в народній пам'яті набуло символічного значення.
2. Роздивіться картину І. Рєпіна. Хто з-поміж її персонажів є Сірком? Чи відповідає зображення на картині тому образу, який створено в народних переказах? Чому ви так думаєте?

§23 СТОРІЧЧЯ ІДЕЙ, або ХТО ЗАКЛАВ ПІДВАЛИНИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

✓ Яку роль відігравали М. Грушевський, В. Антонович у розвитку історичної науки?
✓ Чому в основі будь-якого історичного дослідження мають лежати історичні факти?

✓ Чим відрізняється історичне дослідження від художніх творів про минуле?
✓ Чому історики були і є впливовими громадськими діячами і політиками?

Роздивіться живописний портрет. Художник Іван Труш і зображений на картині професор історії Михайло Грушевський були сучасниками. Як ви думаєте, про що свідчить той факт, що живописець узявся малювати портрет ученого? Яким постає М. Грушевський на портреті? Чи зміг художник передати рід діяльності портретованого і його переконання? За допомогою яких деталей? Чи подобається вам картина І. Труша?

1. Кому завдячує своїм розвитком українська історична наука?

Читаючи підручник, ви натрапляли на імена українських учених-істориків, які досліджували різні періоди нашої історії. Згадайте, коли відбулося становлення історії як науки в Україні.

Найавторитетнішим серед дослідників українського минулого справедливо вважають **Михайла Грушевського**. Йому належить близько 2000 праць з історії України, серед яких і 10-томна «Історія України-Руси».

Михайло Грушевський (1866–1934) був людиною різнобічних талантів. Як науковець він виявив себе в історії, літературознавстві, досліджував усну народну творчість. А ще писав оповідання, п'єси, вірші. Тож учительська сім'я, у якій народився Михайло, прищепила йому жагу до знань та смак до слова. Та основне, чого навчили майбутнього вченого його батьки, – любові до рідної землі. Власне, тому, зростаючи далеко від

Що нового довідалися про М. Грушевського з матеріалів уроку? Яку роль, за свідченням М. Грушевського, у формуванні його світогляду відігравали батьки?

України (спершу в Ставрополі, а потім у Владикавказі (Росія)), він цікавився всім українським. Згодом Михайло Грушевський згадував, що під впливом розповідей батька рано усвідомив себе українцем. Під час навчання в Тифліській гімназії (тепер Тбілісі, Грузія) він захопився минулим України. Бажання глибше осягнути історію рідного народу привело Грушевського до Київського університету. Відтоді свою долю він пов'язав з історією України фахово, ставши вченим-істориком.

1. Про які риси вдачі видатного історика свідчать уміщені в підручнику фотографії? 2. Доберіть по троє слів – іменників, прикметників, дієслів, якими можна схарактеризувати М. Грушевського.

▲ Михайло Грушевський у колі рідних. Поряд з ним дружина, брат і сестра. Сидять племінники, дочка Катерина та матір. 1907 р.

2. Чим уславився Володимир Антонович як історик?

Володимир Антонович (1834–1908) зажив слави найбільшого знавця писемних історичних джерел. Це й не дивно. Адже він особисто зібрав і підготував до друку 9 томів документів з історії України. Українська історія завдячує йому ще й цілим сузір'ям талановитих учених. Викладаючи протягом 30 років у Київському університеті, Антонович залучав найздібніших студентів до вивчення минулого України. Він скеровував дослідження своїх учнів так, щоб жоден

із періодів української історії не залишався поза увагою. Тож було нагромаджено величезний документальний матеріал, достатній для створення цілісної загальної історії України. Завдання це виконав на початку 20 ст. *Михайло Грушевський* – теж учень Антоновича.

В. Антонович брав активну участь у суспільно-політичному житті. Саме він був ініціатором створення в 60-ті роки 19 ст., лідером та ідейним натхненником **Київської громади** – організації української інтелігенції, яка опікувалася поширенням освіти серед українців, пропагувала ідеї самобутності української культури. Громадівці організовували недільні школи й бібліотеки для селян та неосвіченої молоді, писали й видавали підручники та інші книжки навчального змісту, збирали й досліджували усну народну творчість, відшуковували документальні матеріали з української історії тощо.

Василь Доманицький – учень В. Антоновича – згадував: *«...Буваючи в хаті “професора”, ми, самі всі українці з роду, вперше тут довідалися й побачили, що є на світі книжки, написані нашою рідною мовою, що є українські книжки якраз для нас цікаві, і пам’ятаю, випросивши у “професора” через його сина галицький “Дзвінок” або “Лиса Микиту”, ми один в одного їх виривали, щоб собі прочитати. Згодом за дитячими книжками пішли й поважніші, як, наприклад, “читанки”, популярна українська історія з малюнками.*

Коли ж почали ми заводити власну громадську бібліотеку, то добрий професор надарував нам дуже цінні книжки. Незабаром у нас була така переважно історична бібліотека, що й ціни їй не скласти.

...Пригадую собі, скільки раз за моєї пам’яті водив він нас в археологічний та нумізматичний музеї в університеті та докладно, години 2–3, водячи від вітрини до вітрини, читав нам українською мовою блискучі, змістовні, а разом з тим так, що й мала дитина усе зрозуміє, лекції з української археології, якій він був батьком. Бувало, збереться коло десятка людей, і Володимир Антонович ніколи не відмовиться повести й усе розказати».

1. Які факти свідчать, що Володимир

Антонович брав активну участь в українському русі?

2. Чому в середині 19 ст. було сутужно з українськими книжками? Що в розповіді

переконує, що до

Володимира Антоновича

тогочасна молодь ставилася

з надзвичайною шанобою? 3. Як

Володимир Антонович сприяв

поширенню історичних знань

серед українського

населення?

Прочитайте уривок з документа. Порівняйте текст джерела з відповідним абзацом підручника. Зробіть висновок про те, як історики використовують джерела для написання наукових історичних досліджень.

З доповідної царської поліції (1861 р.):

«...У Київському університеті виникло товариство українців під назвою “Українська громада”. Це молоді й пристрасні вільнодумці, які докладають зусиль для втілення ними думки про свободу України і прагнуть зблизитися з простим народом, навчити його грамоти і поступово навести його на думку про колишню славу України і принади свободи з тією саме метою, щоб згодом, коли уми простого народу підкоряться їх впливу, діяти на шкоду влади».

Прочитайте уривки з історичного роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада. Хроніка 1663 року» та «Літопису Самовидця».

Порівняйте тексти. Які факти з літописного уривка підтверджують, що письменник саме цей літопис використовував як історичне джерело для написання твору? На які деталі перебігу події звертає увагу літописець, чому саме на них? Як ці факти обіграє письменник? Чим фрагмент з історичного джерела відрізняється від уривка з роману? З чим пов'язані ці відмінності?

З роману «Чорна рада» П. Куліша:

«Ось ударили голосно в бубни, засурмили в сурми. Виходить із царського намету боярин, князь Гагін, з думними дяками. У руках царська грамота. Його підручники несуть царську корогву козацькому війську, кармазин, оксамит, соболі од царя у подарунок старшині з гетьманом. Усі посли, по московському звичаю, з бородами, у парчевих соболевих турських шубах; на ногах у князя гаптовані золотом, виложені жемчугом сап'янці. Поклонились обом гетьманам і козацтву на всі чотири сторони. Перехрестивсь князь великим хрестом, од лисини аж за пояс, потряс головою, щоб порівнялись сивії патли, підняв грамоту високо – два дяки йому руки піддержували – і почав вичитувати царське ім'я.

Як ось позад брюховців сільська голота, не чуючи нічого, що читають, почала гукати:

– Івана Мартиновича волимо! Брюховецького, Брюховецького волимо!

А Сомкове козацтво задне собі, чуючи, що оглашають гетьманом Брюховецького, почало гукати:

– Сомка, Сомка гетьманом!

І по всьому полю зчинивсь галас несказаний. Тоді й передні бачать, що всім байдуже про царську грамоту, почали оглашати гетьманів – усе ближче, все ближче, аж поки дійшло до самої першої лави.

– Брюховецького!

– Сомка!

І зачепились. Хто шаблею, хто кием, хто ножакою...».

З «Літопису Самовидця»:

«Як ударили в бубни на раду, Брюховецький пішо військо припровадив на ту раду до намету своєї сторони. І Сомко не забарився: і сам, і всі козаки, що були при ньому, вбрались ошатно і добре озброїлись, наче до війни. Вони-бо мали намір, коли рада не на їхню користь зарадить, між собою битву розпочати...»

Боярин вийшов з намету та й почав читати грамоту й указ його царської величності. Не давши читцю закінчити, ані слухаючи листа царської величності, раптом крик здійнявся з обох сторін за гетьманство: одні кричать: «Брюховецького гетьманом!», а інші кричать: «Сомка гетьманом» і на столець, обох садовлять. А далі й між собою заповзялися битися і зламали Сомків бунчук, ледве Сомко видерся з намету царського й дістався до коня та інша старшина. Інших же кількох чоловік забили...».

◀ Бій між супротивниками на Чорній раді в Ніжині 1663 р. Художня реконструкція.

Дослідники минулого – історики, археологи, нумізмати – часто стають головними героями літературних та кінематографічних творів. Митці наділяють їх здатністю бачити крізь мури або чути гомін минулих віків.

Уявіть, яку розповідь давнього глечика міг би почути вчений-археолог (фантазуючи, використовуйте такі опорні слова: де? коли? хто? який? знайшли, зберігається, вік, кольори, розмір, матеріал, призначення).

За матеріалами уроку підготуйте кросворд про видатних українських істориків. Позмагайтеся, хто ліпше орієнтується в життєписах відомих учених.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1. Про яких історичних діячів дізналися? Яку роль у розвитку історії як науки відігравав кожен з них? Розповідь про кого вразила найбільше? Чому?

2. Накресліть лінію часу, позначте вказані дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

Літописець Нестор – чернець Києво-Печерського монастиря – завершив роботу над славнозвісним літописом «Повість минулих літ» у 1113 р. Полічіть, скільки мине років до створення козацького літопису Самійла Величка.

3. У яких реченнях ідеться про М. Грушевського, а в яких – про В. Антоновича?

1) Голова Української Центральної Ради за доби Української революції 1917–1921 рр.

2) Автор першого в українській літературі історичного роману «Чорна рада. Хроніка 1663 року».

3) Організатор та керівник Київської громади, автор численних досліджень з історії України.

4) Уславився 10-томною працею «Історія України-Руси».

5) Професор Київського університету, науковий наставник М. Грушевського.

Оберіть та виконайте одне із завдань, що зацікавило вас найбільше.

1. Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання: Чому історичною постаттю, чие ім'я набуло значення символу українського відродження, став поет Тарас Шевченко?

▲ *Тарас Шевченко. Автопортрет. 1840 р.*

У 19 ст. на географічній карті держави України не було. Українські землі було переділено між двома імперіями – Російською та Австрійською: Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина й Південна Україна перебували під царською владою, а Галичина, Буковина й Закарпаття – під цісарською. І хоч у житті цих держав було чимало відмінностей, проте ставлення їхніх володарів до мешканців підкорених земель було майже однаковим: їх не вважали за окремі народи, відмовляли в праві на власну історію та культуру, обмежували вживання рідної мови. Саме в такий час випало жити українському поету Тарасові Шевченку.

1840 р. вийшла друком збірка його віршів під назвою «Кобзар». Перше видання збірки складалося з восьми творів. Після арешту поета в 1847 р. книжку заборонили, але збірка поширювалася в рукописних списках. Вірші з «Кобзаря» вивчали напам'ять, вони ставали народними піснями. Секрет цієї популярності не тільки в мистецькій довершеності віршів, а й у тому, що вони були зрозумілі й близькі українцям, адже ніколи раніше з такою силою та переконанням не лунав заклик до власного народу скинути чужоземне ярмо та здобути волю.

2. Прочитайте уривок з вірша Тараса Шевченка, надрукованого в «Кобзарі» 1840 р. Коротко сформулюйте його основну думку. Як ви думаєте, що спонукало поета написати такі слова? Якими почуттями вони перейняті?

Зажурилась Україна –
Така її доля!
Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Ніхто її не рятує...
Козачество гине,
Гине слава, батьківщина,
Немає де дітись.

(«Тарасова ніч»)

▲ Єдина ілюстрація в першому виданні «Кобзаря» із зображенням кобзаря з хлопчиком-поводирем на першій сторінці, виконана другим поета – художником Василем Штернбергом.

▲ Катерина. Картина Т. Шевченка, виконана на тему однойменної поеми в 1842 р. Тарас Шевченко – автор понад тисячі творів образотворчого мистецтва.

◀ Селянська родина. Картина Т. Шевченка. Митець відтворив родинну сцену біля селянської хати: молоде подружжя тішиться першими кроками своєї дитини.

✓ Чому популярними є мистецькі твори на історичні теми?
✓ Що слугує джерелом історичного твору для художника?

✓ У чому особливість мистецького опрацювання історичних фактів?
✓ Чи може мистецький твір правити за історичне джерело?

§ 24 І СЛОВОМ, І ПЕНЗЛЕМ, АБО ЧИМ ВІДРІЗНЯЄТЬСЯ НАУКОВЕ Й МИСТЕЦЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ МИНУЛОГО

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 7

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Якою постає Леся Українка з портрета? (Доберіть по 5–7 прикметників, які стосуються зовнішності й характеру портретованої). Як ви думаєте, чому художник обрав для портрета саме таку кольорову гаму? Чи зміг він передати характерні риси епохи, за якої випало жити поетесі? За допомогою яких деталей? Чи подобається вам картина І. Труша?

◀ *Портрет Лесі Українки. Картина І. Труша. 1900 р.*

Цей портрет вважають одним з найкращих прижиттєвих портретів Лесі Українки. Поетеса на ньому вбрана в чорну сукню, яку освіжає біле жабо, а вся увага сконцентрована на обличчі, особливо – на очах. На цьому портреті Леся Українка постає як мудра й сильна духом жінка. Водночас митець підкреслює жіночність і чарівність портретованої. Зберігається в Національному художньому музеї України (Київ).

▲ *Леся Українка з матір'ю – Оленою Пчілкою. Ялта. 1898 р.*

▲ *На відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. Зліва направо: М. Коцюбинський, В. Стефаник, Олена Пчілка, Леся Українка, М. Старицький, Г. Хоткевич, В. Самійленко. 1903 р.*

1. Як прислужилася українській справі Леся Українка?

Леся Українка – творче ім'я видатної української письменниці **Лариси Петрівни Косач (1871–1913)**. До літературної творчості Леся взялася, не досягши й десятирічного віку. Чудово грала на фортепіано й мріяла про артистичну кар'єру. Проте через хворобу мусила відмовитися від багатьох улюблених занять. Натомість наполегливо вчилася. Вільно володіла багатьма мовами.

Поєми та драми Лесі Українки належать до найдосконаліших творів світової літератури. Та мистецтво слова – не єдина царина, до якої докладала праці Леся Українка. З надзвичайним завзяттям бралася вона до справ громадського життя тогочасної України. І завжди – чи то співпрацюючи з українськими газетами й журналами, чи то клопочучись про створення бібліотек для народного читання – виявляла твердість характеру й неситну волю до чину. *«Я вірю в нашу справу, що вона буде жити й рости, бо в ній є велике зерно життя»*, – писала Леся Українка про українське відродження. Тією вірою сповнено чимало її віршів:

До тебе, Україно, наша бездольная мати,
Струна моя перша озветься.
І буде струна урочисто і тихо лунати,
І пісня від серця полетиться.

1. Пригадайте вірші Лесі Українки, які читали і вчили напам'ять. Чи подобаються вони вам? Про що свідчить псевдонім поетеси?

2. Що було для Лесі Українки джерелом наснаги й творчості?

Пригадайте правила опрацювання історичного оповідання, дайте відповіді на запитання. 1. Які деталі в оповіданні є справжнім історичним фактом, а які – вимислом авторки? 2. На основі оповідання наведіть 5–6 історичних фактів, які стосуються Лесі Українки. 3. Як вигадані деталі оповідання допомагають глибше зрозуміти подробиці життя Лесі Українки? 4. На основі оповідання підготуйте відповідь на запитання, винесене в назву пункту, – *Що було для Лесі Українки джерелом наснаги й творчості?*

І ВСЕ-ТАКИ ДО ТЕБЕ ДУМКА ЛИНЕ...

І

– Миколко, що сталося? Ти, здається, не слухаєш мене? – Лариса Петрівна пильно дивилася на свого учня, намагаючись збагнути причину його неухважності.

– Гляньте лишень на небо, – тільки й мовив хлопець.

М'яка єгипетська блакить, зазвичай така лагідна й прозора, просто на очах розпалювалася якимсь шаленим вогнем. Кілька хвилин – і небо над Гелуаном палало криваво-червоною загравою.

– Оце, певно, і є дихання пустелі, – задумливо мовила Лариса Петрівна. – Нам, Миколко, треба про все докладніше розпитати в когось із тутешніх. А он і Саїд з Мухаммедом. Біжи поцікався, що воно таке?

Миколка зіскочив з місця, а за мить повернувся збуджений і захищений.

– Це хамсин! – переможно вигукнув він. – «Хамса» – арабською п'ять. Саїд казав, що піщаний вітер місцеві люди пов'язують із цим числом, бо дме він ніби п'ятдесят діб або ж число днів, що ділиться на п'ять.

– Що ж, поспостерігаємо, – відказала Лариса Петрівна і вже на сходах, ще раз глянувши на небо, задумливо додала:

Рудий хамсин в пустині розгулявся,
Жагою палений, мчить у повітрі,
Черкаючи пісок сухими крильми,
І дише густо полум'ям пекучим...

II

У затишному холі Лариса Петрівна й Миколка спробували повернутися до занять. Та, певне, гарячий хамсин, що вже повновладно господарював надворі, не полишав почуття й думки ні вчительки, ні учня. Тим паче, що Лариса Петрівна – відома українська поетеса, знана під творчим ім'ям Лесі Українки, як справжній митець не могла залишатися байдужою до грізного й водночас дивовижного явища природи. Підступна хвороба змусила її багато подорожувати. Ось і тепер у Єгипті перебувала на лікуванні. «Не розчарував мене Єгипет, а ще більше причарував», – писала поетеса в листі до матері. Враження були настільки сильними й надихаючими, що викликали бажання творити. Того року в Гелуані Леся Українка написала низку віршів «Весна в Єгипті», де відтворила своє замилювання країною сонця. Проте й у далекій чужині письменниця не забула про Батьківщину. Бо ні сонце, ні всі чари природи не могли заступити млистих поранків рідної землі, що кликали її, мов пташину з вирію:

І все-таки до тебе думка лине,
Мій занапащений, нещасний краю,
Як я тебе згадаю,
У грудях серце з туги, з жалю гине.

Адже там, у рідних волинських лісах, губилося найбільше диво – загадка життя.

Ще з дитинства в Лесиній уяві жили Мавка й Перелесник, Русалка й Водяник, Марище й Доля, Лісовик і Той, що греблі рве... Яюсь, слухаючи казку про лісову дівчину Мавку, маленька Лариса Косач

дивувалася: виявляється, все те лісове товариство не знає смерті; наче дерева, воно взимку засинає, а навесні – знов пробуджується до життя.

– Якби люди мали таку здатність, – мріяла дівчинка.

– Людям дається велике випробування, – пояснювала мама. – Хто пронесе іскру любові, як Мавка, через усі перешкоди й зваби, не змінє її ні на які вигоди, той отримає в нагороду те, що не вмирає. Але для цього людина мусить бути сильною.

Згодом дівчина часто згадувала мамині слова. Яким же тяжким виявилось її випробування! Нестерпний біль, що запускає пазурі в саме серце, і чужина.

Навіть гарячий подих пустелі виявився безсилим притлумити тугу за Батьківщиною, рідними та близькими. Тож не дивно, що в далекому Єгипті з'явилася сповнена суму й любові до України поема «Бояриня». Та нещасливою виявилася доля цього твору. Щирі почуття до рідної землі, палкий заклик до земляків позбутися ганебних невірницьких кайданів і стати вільними так налякав ворогів української державності, що поема понад 70 років замовчувалася. І лише коли Україна стала вільною державою, Лесине слово повернулося до рідного народу.

1. Як ви розумієте назву оповідання? 2. Що дізналися про поему Лесі Українки «Бояриня»? 3. Головним персонажем поеми Лесі Українки «Лісова пісня» стала Мавка. Що ви дізналися про цей образ із оповідання? 4. Як можна витлумачити слова Лесі Українки «Гнітить мене твоя краса, чужино!»?

III

– Ларисо Петрівно, що вразило вас найбільше? – все ще приголомшено і якимось таємниче запитав Миколка.

– Кольори, – відповіла Лариса Петрівна. – Мене вабить таке їх поєднання. Як в Україні під час вечірньої зорі.

За вікнами шурхотів піском гарячий вітер, обіднє сонце сипало золотисто-червоними променями, кожен думав про своє. Хто знає, може, саме в ті хвилини в душі Лесі Українки народжувалися слова:

Добраніч, сонечко! Ідеш на захід...

Ти бачиш Україну – привітай!

Оксана Данилевська

3. Як художні образи в мистецькому творі допомагають оживити картини минулого?

Леся Українка захоплювалася стародавньою історією: ще зовсім юною написала для своїх молодших сестричок підручник, що висвітлював той період. Тож, перебуваючи в Єгипті, поетеса відвідувала музеї та намагалася на власні очі побачити славетні пам'ятки. У листі до матері вона писала: «Таки дещо побачила в

Каїрі, а тепер уже сиджу, бо самій мені трудніше ходити. Бачили ми великі піраміди і великого сфінкса – се справді щось єдине на цілм світі! Ніякі картини, фотографії і т. п. не можуть дати справжнього поняття про душу сих камінних істот. Особливо сфінкс – він має велику

тисячолітню душу, він має живі очі, він немов бачить вічність. А який там пейзаж перед очима в сфінкса!.. Не розчарував мене Єгипет, а ще більше причарував, і тепер тільки я зрозуміла його до кінця геніальний хист, як побувала в Каїрському музеї» (3 січня 1910 р., Гелуан).

У віршах, написаних у Єгипті, трапляється чимало історичних образів, які допомагають точніше передати своєрідність країни та її особисті враження й роздуми.

Прочитайте фрагмент вірша Лесі Українки, написаного в Єгипті. Які художні образи в ньому мають історичну основу? Чи можете пояснити, які історичні факти пов'язані із цими образами? (Щоб відповісти на це запитання, скористайтеся інформацією в Довідці). Навіщо, на вашу думку, Леся Українка сповнила вірш, у якому йдеться про явище природи, історичними образами? Чи допомагає це уявити, яким було життя в Єгипті за давніх часів?

ХАМСИН

Сет – у давньоєгипетській міфології бог пустелі.

Озіріс – у давньоєгипетській міфології бог відродження, володар потойбічного світу.

Ізіда – сестра й дружина бога Озіріса; богиня родючості та материнства.

Рудий Хамсин в пустині розгулявся,
 Жагою палений, мчить у повітрі,
 Черкаючи пісок сухими крильми,
 І дише густим полум'ям пекучим.
 ... .. Араб
 Серед пустині падає додолу,
 Як на молитві. «Вже ж! Молись! Молись!
 Я давній бог, я той могутній Сет,
 Що тіло Озірісове нетлінне
 Розшматував і кинув у пустиню.
 Ох, як тоді Ізіда заридала».
 І звеселився спогадом Хамсин,
 І вся пустиня мов знялася вгору
 І в небо ринула. На жовтім небі
 Померкло сонце – око Озіріса –
 І стало так, мов цілий світ осліп...

5.04.1910 р., Гелуан

Проведіть вікторину «Упізнай за героєм історичну епоху».

Для цього виберіть кадри з кількох історичних фільмів, наприклад «Троя», «Робін Гуд», «Тарас Бульба», «Хайтарма». Позмагайтеся, хто швидше правильно визначить історичну епоху, якій присвячено кожен фільм.

Поділіться міркуваннями, чому історичний жанр надзвичайно популярний у мистецтві. ● Які твори на історичну тематику ви читали? ● Які історичні кінофільми дивилися? ● У чому особливості відтворення минулого в мистецьких творах? ● Чи можуть такі твори слугувати історичним джерелом?

Підготуйте повідомлення про один з літературних творів на історичну тему.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

Поставте собі оцінку за роботу на уроці, зарахувавши за виконання завдань від 1 до 3 балів (погодьте свою оцінку за роботу в групах із однокласниками, з якими виконували завдання).

РОЗДІЛ 6 УСЕ МАЄ МИНУЛЕ

✓ Що відомо про життя українських селян у різні історичні епохи?
✓ Як упродовж історії змінювалося життя в українському селі?

✓ Що визначало життя людей у селах за давнини й сьогодні?

§25 САДОК ВИШНЕВИЙ КОЛО ХАТИ, або ЩО ВИЗНАЧАЛО ВПРОДОВЖ ІСТОРІЇ ЗАНЯТТЯ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНСЬКИХ СІЛ

Роздивіться фотографії із зображенням помешкання часів Київської Русі та сучасного. Назвіть по 5 ознак, якими ці будівлі подібні, а якими – відрізняються. Поміркуйте, чи відрізняється хатнє начиння, якого не бачимо на знімках. Як саме? Зробіть висновок про те, що в побуті українців за тисячу років змінилося найістотніше. Як ви думаєте, чому?

◀ Реконструкція стародавньої хати в «Парку Київська Русь» (село Копачів, Обухівський район, Київська область).

▶ Будинок 1962 р. із с. Калюжинці Чернігівської обл. Експозиція «Українське село 60–70-х років 20 ст.» Національного музею народної архітектури та побуту України в Пирогові.

1. Як за давніх часів жили селяни?

За часів Київської Русі більшість населення мешкала в неукріплених поселеннях, які називали так, як і сьогодні, – села-

ми. У давньому селі було півтора-два десятки жител, споруджених з дерева. Житла наші предки заглиблювали в землю на 30–80 см, іноді й більше, тому їх називають напівземлянками. У таких спорудах було затишно, вони швидше нагрівалися й довше тримали взимку тепло, а влітку – зберігали прохолоду. У хаті в кутку була піч з глини або каменю, яку топили «по-чорному», тобто так, що дим виходив крізь двері, чи невелике вікно, чи просто крізь солом'яний дах.

Основним заняттям селян було землеробство та тваринництво. Селяни вирощували ячмінь, овес, згодом – жито та пшеницю. З городини знали ріпу, капусту, редьку, огірки, буряк, моркву, горох, цибулю й часник. У садках росли вишні, сливи, яблуні. З тварин розводили велику й дрібну рогату худобу, свиней, овець. Помічниками в господарствах були воли та коні. Живучи поміж лісів, у краю річок та озер, давні українці не нехтували тисячолітнім мисливським і рибальським досвідом. Знали бджільництво. Полювання та бджільництво давало змогу отримувати не лише додаткові харчі, а й хутро, мед і віск – чи не найцінніші товари, які русичі збували сусіднім народам.

Усі продукти праці за тих часів виробляли задля задоволення потреб самих виробників у харчах, одязі, знаряддях праці, предметах побуту, а не для продажу. Таке господарство називають **натуральним**.

Поступово натуральне господарство витіснило **ринкове**, тобто господарство, що виробляє продукцію на продаж.

Роздивіться зображення-реконструкції давнього міста та села. Які особливості забудови привертають увагу? Що відрізняє село від міста? Як ці відмінності відбито в значенні слів? Який будівельний матеріал використовували за часів Київської Русі в будівництві?

2. Яким було українське село в першій половині 19 ст.?

Що довідалися про життя селян за часів Київської Русі? Які відомості виявилися для вас зовсім новими? Про що доводилося читати раніше? Поясніть на прикладі життя селян за тієї епохи, у чому виявлявся натуральний характер їхнього господарства? Як ви думаєте, коли на зміну натуральному господарству прийшло ринкове?

Життя українських селян мало змінилося з попередніх часів. Як і раніше, села закладали поблизу річок та озер, утворюючи вулиці, обабіч яких стояли хати й простягалися городи. Традиційними були зовнішній вигляд та внутрішнє опорядження хат.

Як і за часів Київської Русі, селяни засівали поля вручну, а збирали врожай за допомогою серпів і кіс. Молотили так само по-прапрадідів-

ському – ціпом. Ґрунт обробляли двоколісним плугом, у який упрягали волів. Технічне оснащення сільського господарства не здатне було забезпечити високі врожаї. Дошкульних ударів селянським господарствам завдавали шкідники та стихійні лиха – посухи, зливи з градом, приморозки тощо. Через неврожаї

Епідемія

(у перекладі з грецької – «поширений в народі») – масове поширення якої-небудь інфекційної хвороби.

селянам часто доводилося голодувати, що спричиняло високу смертність населення. У першій половині 19 ст. селяни були позбавлені фахової медичної допомоги, тож у селах часто спалахували епідемії.

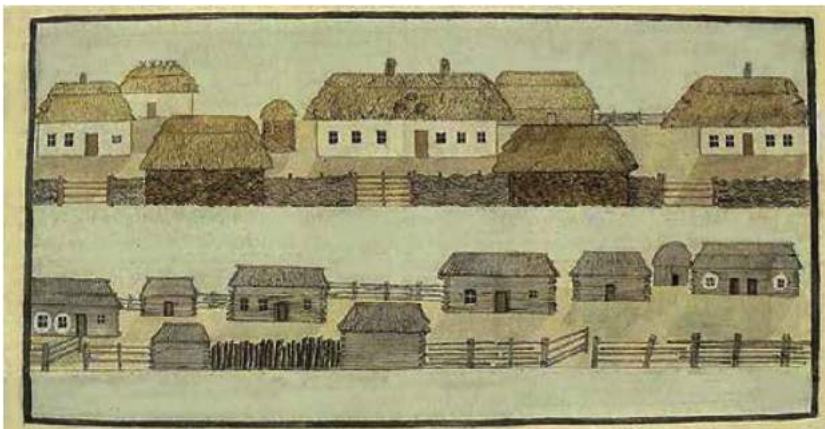
◀ Селянин і селянка часів Гетьманщини. Малюнки з «Історії Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського (1822 р.).

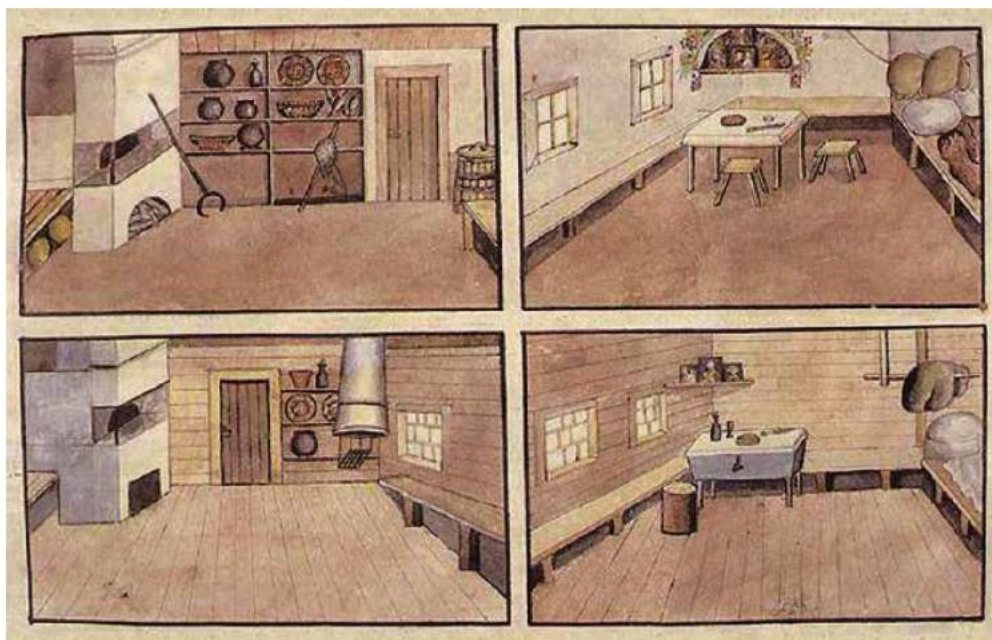
▶ Сільська вулиця. Картина С. Васильківського. 1890-ті роки.

Цінним історичним джерелом, з якого довідуємося про життя селян, є рукописні ілюстровані альбоми Домініка П'єра де ля Фліза, француза за походженням, який від 1820-х років служив лікарем на Київщині. У службових поїздках Київщиною він не лише надавав медичну допомогу, а й занотовував почуте й побачене. Записи доповнював малюнками. Ось як де ля Фліз розповідає про тогочасний сільський побут: *«Селянські житла (на Київщині) скрізь збудовані з дерева, вони здебільшого теплі взимку. Їх зовнішнє й внутрішнє планування всюди майже однакове... Майже всі хати вкриті соломою. Загалом у селах будинки невеликі, у них рідко буває більше однієї кімнати, перед якою є сіни, з другого боку від сіней роблять комору без вікон. У кімнаті завжди є піч. Хати заможніших селян часом просторіші, кімнати не такі тісні, у них більше порядку й чистоти, досить часто вони побілені всередині і ззовні. Внутрішнє впорядкування кожної хати майже скрізь однакове. В усіх помешканнях завжди можна бачити в кутку кімнати напроти дверей грубо намальовані образи святих у більшій чи меншій кількості, прикрашені натуральними висушеними квітами та білими рушниками, вишитими червоними узорами. У їхніх помешканнях зовсім немає меблів, хіба що іноді шафа і декілька простих стільців.*

Їжа селян майже однакова як влітку, так і взимку. Вони харчуються такими стравами: хліб житній, гречаний або ячмінний, зрідка пшеничний, за винятком свят та місцевостей, де пшениця родить. Борщ готують із салом або зі свининою, капустою, буряками, щавлем влітку та з іншими овочами. Зрідка селяни їдять яловичину, частіше свинину, баранину або птицю, але лише на свято або в неділю. Взагалі вони споживають багато

▲ Зразки селянських жител. Малюнок Д. П. де ля Фліза.

▲ *Внутрішнє планування селянської хати. Малюнок Д. П. де ля Фліза.*

Підготуйте вибірковий переказ тексту:

- 1) Як ззовні виглядали селянські хати? 2) Яким було їхнє внутрішнє опорядження?
- 3) Як харчувалися селяни? Доповніть розповідь малюнками.

картоплі, яку вирощують всюди, особливо на піщаних ґрунтах, а також ячмінну, гречану, пшоняну кашу та галушки, які готують з житнього, пшеничного або іншого борошна, яєць, молока й сиру. Горіхи, бобові, кукурудза, часник, цибуля, свіжі або солоні огірки також належать до

їхнього раціону. Для їжі вони користуються простим мальованим глиняним посудом. Ложки, якими вони користуються, виточені з дерева, відполіровані, вкриті лаком і також складені рядочком у шафі. Виделки їм майже невідомі».

Мільйони українців народжувалися та вмирали, не маючи особистої волі. Українські **селяни-кріпаки** були власністю своїх панів – здебільшого чужинців або таких, що давно зреклися українських коренів. Пан мав право продати кріпака, обміняти його на іншого тощо. Кріпацтво на українських землях у складі Росії було запроваджено в 1783 р., а скасовано 1861 р.

Роздивіться картини українських художників, на яких зображено буденні сцени з життя українського села наприкінці 18 – на початку 19 ст., і дайте відповіді на запитання.

◀ *Кріпаків мінляють на собак. Картина І. Їжакевича.*

▶ *Великодня утренья. Картина М. Пимоненка.*

Які обставини життя українських селян засвідчують картини? Розкажіть, яким уявляєте життя українських селян за тих часів.

3. Що характерне для життя в селі сьогодні?

На відміну від 19 ст. сьогодні більшість населення України проживає в містах (на думку дослідників, сільськими мешканцями є не більше ніж 20–30 % українців), що, безумовно, не може не впливати на розвиток сіл. Прикметною рисою українського сьогодення є села, які вимирають, тобто в яких катастрофічно меншає кількість мешканців. Одним з таких населених пунктів є, наприклад, село Вікторівка Чернігівського району. Тут живе трохи більше від сотні людей, здебільшого пенсіонерів. На все село тільки один школярик. Його щодня мати возить до школи в сусіднє село за кілька кілометрів. Молодь з Вікторівки поїхала вже давно і повертатися не збирається, бо тут немає роботи. З благ цивілізації в селі є тільки магазин, та й той працює лише чотири години на день. Ані фельдшера, ані аптеки в

селі немає. За ліками, утім, як і за медичною допомогою, мешканці Вікторівки їдуть або до Чернігова, або до сусідніх, більших сіл. Поштарка навідується сюди тричі на тиждень. Від Чернігова до Вікторівки лише година їзди. Автобус ходить сюди щодня, окрім понеділка. Та попри скрутну реальність порожніх, нічийних обійсть у селі немає, їх викупувають приїжджі. Тож, можливо, ситуація в ньому й зміниться, але для цього мають відбутися реформи, унаслідок яких почне розвиватися сільське господарство.

Водночас в Україні є й інші села, які за умовами життя дедалі більше подібні до міст. Такі села здебільшого розташовані неподалік від великих міст, і їхні мешканці, як правило, їздять саме туди на роботу. Розбудовуються й ті села, на землях яких виникли сучасні сільськогосподарські підприємства, а також ті, які розташовані в привабливих туристичних місцевостях.

- Що, по-вашому, здатне повернути людей до сіл? ● Розкажіть про своє перебування в українському селі. ● Що вразило найбільше? ● Чому городяни дедалі частіше прагнуть придбати садибу в селі?

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1–2. Розкажіть про життя в селі за планом:

- 1) Як і коли виникали села? Що характерне для їхньої забудови?
- 2) Хто проживає у селах? Якими були заняття їхніх мешканців?
- 3) Що визначало життя українських селян наприкінці 18 – у 19 ст.?
- 4) Що характерне для розвитку сіл сьогодні?

3. Складіть словничок із 5–6 нових слів, що стосуються буденного життя в українському селі, усно витлумачте їх.

4. Складіть план розповіді про помешкання, їжу селян (на вибір).

Прочитайте тексти і дайте відповіді на запитання.

1. Відомий вам де ля Фліз описує й одяг українських селян: «Всі вони одягають свитки, вони пошиті із грубого сукна, виготовленого ними самими з вовни власних овець. Свитки досить добре захищають від дощу, вони широкі, звичайно довгі. Узимку вони одягають під цю свиту кожух з овчини, необхідний у цьому кліматі; у ньому можна переходити люті холоди. Оскільки кожухи й свитки не мають ґудзиків, то їх стягують поясом. Селяни майже всі носять чоботи, рідко і лише в період польових робіт вони взувають сандалі, які називаються личаками або постолами.

Жінки й дівчата звичайно носять довгі свитки. Спідниці та фартухи шиють з барвистого, у великі квіти полотна або з блакитної чи червоної матерії, яку селяни виготовляють і фарбують самі. На околицях Києва жінки та дівчата носять

◀ *Дівчина з Поділля.*
Картина
В. Тропініна.

◀ *Українець.*
Картина
М. Рачкова.

сорочки з тонкого полотна з довгими й широкими рукавами, прикрашені майстерно вишитими червоними узорами. Чоботи жінки і дівчата носять майже завжди, особливо у святкові дні. Головний убір жінок дуже різний. Дівчата, як і жінки, носять на шиї багато разків намиста, найбагатші мають червоне коралове намисто».

▲ *Селяни Київщини на малюнках Д. П. де ля Фліза.*

2. «...Та що ж то за дівка була! Висока, прямиесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці як тернові ягідки, бровоньки як на шнурочку... Коси у неї як смоль чорнії та довгі-довгі, аж за коліно; у празник або хоч і в недільку так гарно їх повбира, дрібушки за дрібушку та все сама собі запліта; та як покладе їх на голову, поверх скиндячок вінком, та завітча квітками, кінці у ленти аж геть пороспуска; усі груди так і обнизані добрим намистом з червонцями, так що разків двадцять буде; на шиї на чорній бархатці, широкій, так що пальця, мабуть, у два, золотий дукач і у кільці зверху камінець, червоненький... так так і сяє!» (З повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся»).

- На основі текстів та ілюстрацій складіть перелік речей, що належали до традиційного українського жіночого та чоловічого костюмів.
- Порівняйте опис дівочого вбрання в повісті Г. Квітки-Основ'яненка з описом де ля Фліза. Який текст багатший на деталі? Як це можна пояснити?
- Чому обидва тексти є історичними джерелами?

✓ Які міста є найдавнішими в Україні?
 ✓ Що відомо про міста княжих часів?
 ✓ Як учені досліджують історію міст?

✓ Як змінилося життя в містах упродовж історії?
 ✓ Що визначало життя людей у містах за давнини й сьогодні?

§26 ЗА МІСЬКИМИ БРАМАМИ, або ЯК УПРОДОВЖ ІСТОРІЇ ЗМІНИЛОСЯ ЖИТТЯ В МІСТАХ

Роздивіться фотографії українських міст та прочитайте тексти до них. Які з міст були знайомі ще за доби Київської Русі? Яке місто з тих, що подані на фотографіях, наймолодше? Чи є деталі на фотографіях, що вказують на вік зображених на них міст? Як ви думаєте, чи завжди життя в місті відрізнялося від життя в селі?

▲ Чернігів. Вид на Троїцько-Іллінський монастир (зліва) та дзвіницю Троїцького собору (справа). На його території знаходяться Антонієві печери – печерний монастир, заснований Антонієм Печерським у 1069 р.

▲ Славутич засновано в 1986 р. після аварії на Чорнобильській АЕС, туди було евакуйовано постраждалих працівників станції.

▲ Одеса. На Приморському бульварі встановлено пам'ятник Арману де Рішельє, який протягом 1803–1815 рр. був градоначальником міста.

▲ Переяслав славиться своїми музеями (тому його називають «містом-музеєм»), історико-етнографічним заповідником і численними пам'ятниками.

1. Якими були на наших землях найдавніші міста?

Наші землі в 9–10 ст. чужинці називали «*країною градів*». «*Гради*», або «*городи*», – це фортеці, споруджені з дерева, своєрідні загорода, звідки й походить назва. Укріплені поселення-гради поступово перетворювалися на міста. Великі міста склалися з трьох частин. Одна з них – **дитинець**. Це найстаріша частина міста, розташована найчастіше на узвишші, горі. Зміцнена стінами, валами та ровами, ця частина давнього міста й була фортецею. На дитинці будували князівські та боярські двори. Від часів хрещення Русі саме тут розташовувалися найважливіші церкви й собори. Нижче дитинця простягався поділ. Тут мешкали ремісники та купці, тут було розташовано торговий майдан, численні церкви й монастирі. До міських укріплень прилягали передмістя. Їх заселяли ремісники певної спеціальності: кожум'яки селилися біля води, гончарі – біля виходу глин тощо.

▲ Поділ та дитинець на макеті «Давній Київ» з Національного музею історії України.

Будівлі в давніх містах розташовували рядами, між якими лишали проїзд – вулицю. Напрямок вулиць часто залежав від рельєфу місцевості. Центральна вулиця пролягала здебільшого від головної брами передмістя до дитинця. Вулиці вимощували дерев'яними настилами.

Міста заселяли переважно ремісники. Чимало мешканців жило з торгівлі. У великих містах мешкали князівська родина, бояри, дружинники, духівництво. Під садиби простолюду відводили

◀ Житло киянина, який мешкав на Подолі в 10 ст. Реконструкція.

Крутими східцями піднімаємося на галерею, з якої можна потрапити всередину приміщення. Ліворуч, у кутку, піч з лежанкою, уздовж стін – дерев'яні лави. Нижнє приміщення використовували як комору.

невеликі ділянки землі. Свої хати городяни розташовували в глибині двору. Це були здебільшого однокімнатні, з глиняною долівкою, заглибленою на 20–70 см у землю, будівлі, площею не більше ніж 18–20 м². Споруджували також господарські приміщення: навіси, клуні, хліви.

Садиби й житла представників заможних верств були багатші й просторіші. Князі та бояри мешкали у двоповерхових хоробах з багатьма приміщеннями. У князівських палацах, боярських хоробах завжди було гамірно. Тут чатували дружинники, метушилися слуги, юрмилася челядь. У просторих великих залах, де збиралися дружинники князя, часто відбувалися бенкети.

1. Прочитайте напис на мечі. Про що свідчать подібні пам'ятки? 2. Роздівіть ливарну форму для виготовлення колтів. Поясніть, як виготовляли ці прикраси.

◀ Золоті прикраси – вироби майстрів Русі 12–13 ст. Ливарні форми для виготовлення колтів.

◀ Меч 11 ст. з околиць Києва з написом «Коваль Людота».

2. Яким було українське місто наприкінці 18 – на початку 20 ст.?

За давніх часів плин життя був не таким швидким, як сьогодні, тож хоч до 18 ст. міста, порівнюючи з періодом Київської Русі, змінилися, та все-таки майже всі вони залишалися невеликими поселеннями, мешканці яких жили не тільки з ремесла й торгівлі, а й із сільського господарства. Про те, яким було українське місто кінця 18 – початку 19 ст., свідчить фрагмент картини *Євграфа Крендовського «Полтава. Олександрівська площа» (1840 р.)* Бачимо міський краєвид з характерними, на зразок селянських хат, окремими будинками, з великою двоповерховою спорудою державних установ у центрі.

▲ Площа живе своїм звичним буденним життям. Майже в центрі картини, на першому плані, двоє молодих вельможних людей, які жваво про щось розмовляють. Неподалік, з лівого боку, стоять чиновники. Повагом посуваються площею вози, запряжені волами. Далі мчать запряжені кіннями візки, у яких сидять вельможі.

Уважно роздивившись ілюстрацію, назвіть

5 рис, які свідчать, що:

- 1) на картині зображене місто;
- 2) у 18 ст. українське місто не надто відрізнялося від села.

Істотні зміни в побуті та способі життя населення України відбулися *від другої половини 19 ст.* Найпомітнішими ці зміни були у великих містах, які дедалі більше зазнавали європейського впливу. У містах з'явилися цілі квартали, забудовані багатоповерховими житловими будинками, спорудами громадського або культурного призначення – театрами, бібліотеками, лікарнями тощо. Вулиці почали освітлювати електричними ліхтарями. Саме тоді з'явився громадський транспорт. Зросла кількість міст, де прокладено водогін. У той період почали закладати міські парки й бульвари. У будівництві стали активно застосовувати нові технології та винаходи, зокрема метод зварювання металевих конструкцій, нові матеріали – бетон та залізобетон. Так, *архітектор Владислав Городецький* у Києві спорудив житловий будинок, де навіть оздобу було виготовлено з бетону. Європейські новинки потрапляли до Києва чи Одеси одночасно зі Львовом чи Петербургом. Крамниці пропонували мешканцям міст одяг і парфуми з Парижа, вина – з Італії, швейні машини – з Німеччини, годинники – зі Швейцарії... Європейській моді відповідав і одяг городян. Утім, побут українських міст зберігав і національні елементи. Вишивкою в міських оселях оздоблювали серветки, скатертини, фіранки. Декорували нею й одяг.

Згадані риси визначали здебільшого життя заможних городян. Міські робітники оселялися або в передмісті, або в бідних, дешевих кварталах, прикметою яких були злидні та бруд. Бідні

Порівняйте
опорядження сільської
хати та міського житла
початку 20 ст. Які особливості
привертають увагу?

родини часто винаймали маленькі
комірчини, умеблювання яких скла-
далося з ліжка, скрині, столу та
кількох стільців. Одяг бідних горо-
дян був дешевим, часто саморобним.

▲ *Интер'єр сільської хати.
Початок 20 ст.*

▲ *Кімната Лесі Українки в її
помешканні в Києві.*

3. Що визначає життя сучасного міста? Що таке мегаполіс?

З появою міст за давніх часів історики пов'язують розвиток людської цивілізації. Сьогодні міста – це потужні осередки, які визначають майбутнє людства. Адже саме в містах зосереджено найбільші багатства, інтелектуальні ресурси, центри розвитку науки і технологій. Якщо на початку 20 ст. у світі налічувалося 360 великих міст (із населенням понад 100 тис. мешканців), у яких проживало тільки 5 % населення планети, то наприкінці 80-х років таких міст було вже дві з половиною тисячі, а кількість їхніх мешканців загалом складає четверту частину населення Землі. Зростання старих і появу нових міст, а також збільшення чисельності міського населення називають **урбанізацією**.

Серед великих міст виокремлюють так звані мільйонники – міста з населенням понад 1 млн мешканців. Ці міста називають мегаполісами. На початку 20 ст. таких міст було лише 10, а тепер їх понад 200. В Україні мегаполісами є міста Київ, Харків, Одеса, Дніпро.

У містах в Україні мешкає майже 70 % населення. Щороку журналісти за низкою критеріїв визначають найкомфортніше для життя українське місто. Серед лідерів списку обласні центри Івано-Франківськ, Чернівці, Львів. Щоб визначити переможців,

▲ *Київ з висоти пташиного польоту.*

експерти беруть до уваги інформацію про медичне обслуговування населення, забезпеченість міст дитячими закладами, школами, рівномірність розташування закладів торгівлі й побуту, можливості працевлаштування та рівень заробітної плати, чи безпечна екологія тощо.

Складіть розповідь про те, що варто було б зробити у вашому місті (чи найближчому до вашого населеного пункту), аби жити в ньому стало комфортніше. Яким уявляєте своє місто в майбутньому?

Уявіть, що за сюжетом кінофільму ви опинилися в українському місті 18 – початку 19 ст. ● Як ви думаєте, чи помітили б тогочасні мешканці, що ви – «прибульці з майбутнього»? Чому? ● Наведіть приклади речей, які б допомогли вам не привертати до себе увагу.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1–2. Розкажіть про життя в місті за планом: 1) Як виникали міста? Що характерне для їхньої забудови? 2) Хто мешкав у містах? Якими були заняття їхніх мешканців? 3) Які зміни відбувалися в буденному житті мешканців міст від другої половини 19 ст.?

3. Чому навколо міст у 18 – на початку 19 ст. не було укріплень?

4. Накресліть лінію часу, позначте на ній відповідні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.

У 1955 р. під час археологічних розкопок у Києві на вулиці Володимирській було виявлено житло 13 ст., у якому біля печі зберігався глечик із золотими колтами, браслетами та каблучками. Скільки століть пролежали прикраси в схованці? Скільки років минуло відтоді, як їх було знайдено?

5. Скориставшись картою на с. 38, покажіть: 1) Міста – мегаполіси України. 2) Міста – сучасні обласні центри. 3) Міста у вашій області.

Прочитайте текст, роздивіться ілюстрації і дайте відповіді на запитання.

Заможні міщани – бояри та дружинники – носили дороге вбрання, пошите із заморських тканин, хутра й шкіри, оздоблене коштовностями. За верхній одяг і чоловіків, і жінок правив плащ. Плащі накидали на плечі й застібали на правому плечі застібною-фібулою.

Князівський костюм складався, окрім плаща, з довгої верхньої сорочки з дорогих тканин, штанів та чобіт з гарно вичиненої та фарбованої (здебільшого в червоний чи зелений колір) шкіри. Доповнювала костюм шапка із хутряною опушкою, діадема та барма – комір-наплічник із коштовностей.

Обов'язковим елементом давньоруських костюмів була сорочка. Теплим верхнім одягом, який носили і чоловіки, і жінки, були кожух і свита. Князі, бояри, багаті дружинники та купці ходили в кожухах із білки, горностая, куниці, а міський простолюд та селяни – з ведмедя, овчини та козячих шкур.

У 18 ст. заможні мешканці міст – козацька старшина, купці – носили одяг з дорогих чужоземних тканин – шовку, парчі. Простолюд – міщани та козаки – з полотна й сукна місцевого виробництва. Козаки вдягалися в білі сорочки, сукняні різнокольорові широкі шаровари. За верхній одяг правили жупани, кунтуші, киреї. Підперізувалися шовковим чи шкіряним поясом. Основним натільним одягом для чоловіків і жінок лишалася сорочка. Жінки на сорочки одягали плахти й спідниці. Узимку по всій Україні носили кожухи.

▲ *Парадний князівський одяг.*

▲ *Козацька старшина (гетьман, сотник) часів Гетьманщини. Малюнки з «Історії Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського (1822 р.).*

▲ *Городянки у святковому вбранні. Реконструкція З. Васиної.*

- Знайдіть на художніх реконструкціях елементи вбрання наших предків, про які йдеться в тексті.
- Поміркуйте, якими історичними джерелами користуються історики та художники для реконструкції одягу мешканців Київської Русі та доби козацтва.
- Які елементи тогочасного вбрання використовують і в сучасному одязі?

§27 УСЕ МАЄ МИНУЛЕ, або ЯК ВІНАХОДИ ЗМІНЮЮТЬ БУДЕННЕ ЖИТТЯ

Роздивіться ілюстрації. Розвиток якої галузі вони засвідчують? Наскільки зміни в цій галузі впливають на життя людей? Чому? Наведіть приклади інших винаходів, які змінили побут людей. У чому полягають ці зміни?

◀ *Мажа чумацька. Кінець 18 – початок 19 ст. Київщина.*

▶ *Автомобіль англійської компанії «Роллс Ройс». 1907 р.*

▲ *Літак Ан-225 «Мрія» – транспортний літак надвеликої вантажопідйомності. Є найбільшим вантажопідйомним літаком у світі. Спроектований і побудований у Києві в 1984–1988 рр.*

1. Як винаходи кінця 19 – початку 20 ст. змінили життя людей?

У другій половині 19 – на початку 20 ст. в Україні відбувалися важливі зміни в буденному житті людей, пов'язані насамперед з появою нового, швидкого й комфортного транспорту та новими способами передавання інформації на далеку відстань. Саме тоді збудовано **перші залізниці**: «*Перемишль – Львів*» (1861) на заході й «*Одеса – Балта*» (1865) на півдні. Тих років сягає й історія громадського транспорту: на межі століть, окрім конки (запряженого кіньми вагона), почали використовувати **електричний трамвай**. Перший в Україні такий трамвай рушив у Києві 1892 р. Олександрівською вулицею (нині вулиця Сагайдачного та Володимирський узвіз). За кілька років електротрамвай з'явився у Львові та Катеринославі (нині – Дніпро). У 1905 р. в Києві почав діяти Михайлівський електричний канатний підйом – **фунікулер**.

◀ *Один з перших місяців роботи електротрамвая 1-го маршруту «Царська площа – Олександрівська площа» (Європейська – Контрактова).*

▶ *Київський фунікулер. Початок 20 ст.*

Улітку 1891 р. бруківкою центральної одеської вулиці – Дерибасівської – прогрімів не бачений досі екіпаж – без коня! Це був **перший у нашій країні автомобіль** марки «Панар-Левассор». Власник автомобіля привіз його в Одесу з Франції. Через якихось

▲ Такий вигляд мав автомобіль «Панар-Левассор». 1897 р.

▲ «Запорожець» першого покоління – ЗАЗ-965. 1960-ті роки.

▲ Телефон. 1880 – 1890-ті роки.

два десятиліття з «іграшок» автомобілі перетворилися на надійний засіб пересування. Цікаво, що виробництво власних легкових автомобілів в Україні започатковано 1960 р., коли в Запоріжжі зійшов з конвеєра «Запорожець».

Одеса була містом, де вперше в Україні встановлено **телефонний зв'язок**. Це сталося 1882 р. Наступного року перші телефонні апарати з'явилися в Києві – у ресторані швейцарського підприємця на Хрещатику. Зв'язок з'єднав обідній зал з кухнею, щоб відвідувачі могли робити замовлення телефоном.

Від початку 20 ст. перші кроки робить вітчизняне літакобудування. Особливе значення для розвитку цієї галузі мав Київ. Саме тут злетіли перші в Україні **літаки** місцевого виробництва. Сьогодні Україна є однією з восьми авіабудівних держав світу. У 1910 р. Олександр Кудашев уперше в Україні пролетів кілька десятків метрів на літаку власної конструкції К-1 – першому вітчизняному літаку з бензиновим двигуном.

Найзнаменитішим київським конструктором був **Ігор Сікорський**. Уже через десять днів після Кудашева на літаку «БІС-2» 21-річний Ігор пролетів 250 метрів. У 1913 р. Сікорський створив найбільший на той час у світі літак «Ілля Муромець», переліт на якому за маршрутом «Петербург–Київ–Петербург» став справжньою сенсацією.

1. Сформулюйте до тексту 4–5 запитань, які розпочинаються словами *Хто? Що? Де? Як? Коли?*, та 2 запитання *Чому?*, по черзі дайте відповіді на них.
2. З однокласниками за сусідньою партою поміркуйте, що підштовхнуло до винаходів, про які йшлося. Як ці винаходи вплинули на долю людства? Чому дослідникам минулого важливо знати про історію винаходів? Повідомте свої міркування класу. «Зберіть» усі ідеї, записавши їх на дошці, зробіть висновок про значення винаходів для пізнання історії.

▲ Літак «Ілля Муромець».

◀ Олександр Кудашев на своєму літаку.

▲ Ігор Сікорський за штурвалом літака «Ілля Муромець».

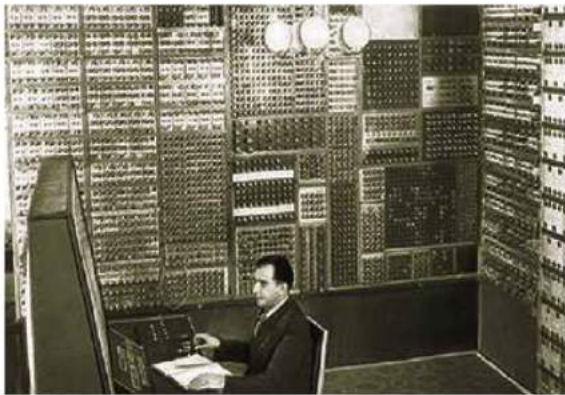
Складіть коротку розповідь (4–5 речень) про розвиток сучасного 1) залізничного транспорту, 2) автомобілебудування, 3) літакобудування, 4) телефонного зв'язку. Які нові слова, тобто неологізми, ви використали? Поміркуйте, чому багато із цих слів є іншомовними.

У 1951 р. в Україні під керівництвом Сергія Лебедева створено першу в Європі електронно-обчислювальну машину – комп'ютер. Фото електронно-обчислювальної машини зроблено 1952 р. крізь перекриття 2-го поверху, яке розібрали для кращого охолодження 6 тисяч радіоламп. На передньому плані – пульт керування (те, що нині називається клавіатурою), а власне комп'ютер розташований у металевих та фанерних шафах на задньому плані.

1951 рік був і роком, який започаткував українське **телебачення**: почав працювати професійний телецентр на Хрещатику в Києві. На фотографії праворуч – перший масовий телевізор КВН-49. Його чорно-білий екран був розміром з долоню. Щоб збільшити зображення, перед екраном установлювали збільшувальну лінзу, між скельцями якої, з'єднаними разом, усередину заливали дистильовану воду.

Чи вразили вас зображення на фотографіях? Чим саме? Чи могли уявити, що «пракомп'ютер» мав такі розміри?

2. Яка історія центральної вулиці Києва – Хрещатика?

В Україні, напевно, не знайдеться людини, яка б не знала про цю вулицю. **Хрещатику** належить слава головної вулиці Києва, його символу. Хрещатик оспівано у віршах та піснях, зображено на численних картинах, показано в багатьох фільмах. Прогулянка Хрещатиком належить до обов'язкової програми перебування туристів у Києві. Проте для такого давнього міста, яким є Київ, вулиця ця досить молода.

Розбудовувати Хрещатик як вулицю почали від 1830–1840-х років. У 1870–1880-ті роки на Хрещатику споруджували переважно триповерхові будинки з крамницями, приміщеннями для контор і банків тощо. Саме тоді Хрещатик став головною вулицею міста.

На вулиці з'явилися різні адміністративні установи, головний поштамт і телеграф. Саме тут були найкращі крамниці, готелі, кінотеатри, клуби й видавництва, найбільші київські банки. Будівлі на Хрещатику оздоблювали металевими деталями, ліпленням, дзеркальними вітринами. Вулицю було гарно освітлено – спершу гасовими та газовими ліхтарями, а від 1900 р. – електричними. 1892 р. вздовж вулиці прокладено дві колії парового трамвая. Ви вже знаєте про перший електричний трамвай, який поєднав Хрещатик з Подолом (від 1936 р. Хрещатиком рушив тролейбус, тож трамвайні колії розібрали).

Під час Другої світової війни було зруйновано майже всі будинки вулиці. Відновлено й реконструйовано Хрещатик упродовж 1948–1957 рр.

Особливе місце на Хрещатику належить **майданові Незалежності** – цю назву площа отримала на честь проголошення незалежності України в 1991 р.

▲ *Вулиця Хрещатик. Київ. Фотографії 1963 та 2013 рр.*

3. Які історичні відомості беруть архітектурні пам'ятки Львова?

Історія Львова, як відомо, сягає другої половини 13 ст. й пов'язана з іменами *князів Данила Романовича* та його сина *Лева*. Місто швидко зростало, тож мешканці мушили вирубувати ліси в південній околиці й змінити русло Полтви. Мережа вулиць формувалася навколо сучасної **площі Ринок**. За тогочасними правилами планування європейських міст центральне місце належало ратуші – будівлі, де засідали представники міського самоврядування, довкола неї – торгова центральна площа-ринок. Саме так розбудовувався і Львів, тож площа Ринок була осередком міського життя. До площі прямували вісім основних міських вулиць. Вони ділили місто на великі квартали, помережані сіткою менших вулиць.

▲ *Так виглядають львівські будинки на площі Ринок з міської Ратуші.*

У 16 ст. у Львові житлові будівлі зводили на невеличких ділянках землі, вони були кількаповерховими, розташовувалися впритул одна до одної. Приміщення на першому поверсі таких споруд використовували для господарських потреб: як крамниці, склади, різні контори. Другий та третій поверхи були житловими. Будинки споруджували з каменю, тому їх називали кам'яницями.

Львівська площа Ринок зберегла риси міського будівництва

16 ст. (хоч і після численних реконструкцій та видозмін) до наших днів. Із чотирьох боків площу оточує 44 кам'яниці – житлові будівлі львівських багатіїв. Ці споруди називають за іменами їхніх власників або ж за характерними архітектурними особливостями.

Як називається центральна вулиця вашого рідного міста або найближчого адміністративного центру? Що ви обов'язково розповіли б про цю вулицю вашим гостям? Обміняйтеся міркуваннями з однокласниками.

Чому важливо знати історію рідного міста/села? Звідки можна довідатися про неї? Які експонати ви запропонували б для музею вулиці, на якій розташована ваша школа? Чи мають свою історію маленькі, віддалені від центру вулиці?

Проведіть вікторину «**Вулицями Києва та Львова**».

Для цього за матеріалами уроку в групах сформулюйте 10 запитань і запишіть їх на окремих картках. Зберіть усі картки в кошик. Пропонуйте командам по черзі витягати картки з кошика й змагатися у влучних миттєвих відповідях. Переможницею стане та команда, на рахунку якої буде більше правильних відповідей.

● Наведіть приклади винаходів і відкриттів, якими користуємося сьогодні в буденному житті. ● Як винаходи змінюють життя в наш час? ● Що, по-вашому, стало першим винаходом людини? ● Як про цей винахід довідалися вчені?

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

- 1) Що дізналися про історію центральної вулиці Києва – Хрещатика?
- 2) У чому особливості історії розбудови площі Ринок у Львові?
- 3) Чому історія вулиць та площ міст України є цінним джерелом для вивчення історії рідного краю?
- 4) Розкажіть історію вулиці, на якій мешкаєте ви.

2. Назвіть 5–10 найважливіших, на вашу думку, відкриттів минулого століття.

3. Коли винаходи й технічні вдосконалення поширювалися швидше – за давніх часів чи сьогодні? Чому?

Оберіть та виконайте одне із завдань, що зацікавило вас найбільше.

1. Що нового довідалися про буденне життя киян кінця 19 ст.?
2. Як міста змінювали спосіб життя людей?
3. Підготуйте путівник «Відпочиваємо цікаво і з користю», згадавши в ньому місця, які б радили відвідати на дозвіллі в рідному чи найближчому місті.

✓ Коли в Україні виникла шкільна освіта?
✓ Які університети мають найдавнішу історію?

✓ Як спорт став частиною повсякденного життя українців?

§28 СВІТЛО НАУКИ ТА ЗНАННЯ, або ЯКОЮ ВПРОДОВЖ ІСТОРІЇ БУЛА ОСВІТА І ЯК НАУКОВІ ЗНАННЯ ВПЛИВАЛИ НА БУДЕННІСТЬ

Роздивіться фотографії. Чи доводилося вам бувати в столиці України поблизу Червоного корпусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка? Як ви гадаєте, чому відвідування цього місця передбачено екскурсійними програмами для гостей Києва? Які деталі засвідчують, що фото зроблено в різні періоди історії України? Чи думали ви вже про те, де б хотіли здобувати вищу освіту? Яка діяльність і які професії вам цікаві?

◀ Будівля Київського університету.
Фото кінця 19 ст.

▶ Фото початку 21 ст.

1. Яким за давнини було шкільне навчання і якому закладу належить слава першої в Україні вищої школи?

Мало хто знає, що сучасний шкільний урок має далеких попередників – уроки в школах, закладених громадами українських міщан при православних церквах. Ці школи називали **братськими**. Перший такий заклад з'явився у Львові 1586 р., згодом їх в Україні було близько тридцяти. У братських школах дітей навчали рідною мовою. Крім початкової грамоти, вони опано-

ували арифметику, іноземні мови. Збереглися документи – статути братських шкіл, із яких довідуємося, як у них було організоване навчання: *«Сідати кожен має на своєму певному місці, визначеному за його успіхи: котрий більше знає, сидіти буде на першому місці, хай би і найубогішим був; котрий менше знати буде, має сидіти на гіршому місці; сказано бо: імущому всюди дано буде. Багатий над убогим в школі нічим не має бути вищий, тільки самою наукою... Дидаскал (учитель) повинен вчити і любити всіх дітей однаково, як синів багатих, так і сиріт убогих, і які ходять по вулиці, милостиню просячи, кожен по своїй силі навчатися може, тільки не пильніше одного, ніж іншого вчити треба».*

Мережа братських шкіл зробила освіту досяжною для багатьох українців, адже двері до них були відчиненими як для дітей із заможних родин, так і для бідних. Ця обставина не залишилася не поміченою мандрівниками. Зокрема, відомий церковний діяч Павло Алеппський (із міста Халепі (Алеппо) в Сирії), який 1654 р. подорожував Україною, записав у щоденнику: *«...По всій козацькій землі ми помітили прекрасну рису, що нас дуже здивувала: всі вони (мешканці), крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні співи; крім того, священники навчають сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях. Кожне місто має, може, близько 40, 50 і більше тисяч душ; але дітей більше, ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти».*

◀ Сторінка Львівського «Букваря» 1574 р.

Першим на наших землях друкованим підручником став «Буквар», що вийшов 1574 р. Його впорядкував і видав у Львові Іван Федоров (в Україні його називали ще й Федоровичем). За змістом це був підручник для початкового навчання грамоти, тож слідом за абеткою вміщено склади, далі – розділ, де подано слов'янські назви літер і зразки дієвідміни. Збереглося два примірники львівського «Букваря».

Православний – той, який стосується православ'я, однієї з основних, поряд із католицизмом і протестантизмом, течій у християнстві.

▲ Студенти на тлі корпусу Київської академії. Фрагмент гравюри Івана Щирського. 1701 р.

Року **1632-го** почала діяти **Київська колегія**, яка протягом тривалого часу була єдиним вищим навчальним закладом не лише в Україні, а й у всій православній Європі. Життя їй дали дві київські школи – школа Київського братства, яка діяла на Подолі від 1615 р., та Лаврська школа, заснована 1631 р. тодішнім настоятелем Києво-Печерської лаври **Петром Могилою**. Власне, Петрові Могилі належала ініціатива злиття двох шкіл в одну та створення на цьому підмурку школи вищого типу. Невдовзі Київську колегію стали називати академією, бо вона надавала вищу освіту та була подібною до європейських університетів. А ще до її назви долучилося прізвище Петра Могили – адже йому вона завдячувала своїм життям.

На лінії часу позначте роки створення Київської братської та Лаврської шкіл та рік, коли ці навчальні заклади об'єдналися в Київську колегію, незабаром названу Києво-Могилянською академією. Цікава доля цього навчального закладу, адже року 1992-го (після 175-літньої перерви) діяльність Києво-Могилянської академії було відновлено. Скільки років сьогодні славетній академії?

1. Що ви дізналися про розвиток освіти? Розкажіть про братські школи. Про які права та обов'язки тогочасних учителів та учнів дізналися з джерела?
2. Складіть план розповіді про Києво-Могилянську академію. 3. Чим уславився Петро Могила?

2. Коли в Україні з'явилися університети?

Один з найстаріших вищих навчальних закладів України – Львівський національний університет імені Івана Франка. Його історія починається **1661 р.** Щоправда, тоді цілком утілити план розбудови університету не змогли. З чотирьох факультетів, традиційних для всіх європейських університетів, у Львові діяли лише два. Усі чотири факультети – філософський, юридичний, богословський та медичний – почали діяти від 1784 р. Ви вже знаєте, що першу кафедру історії України, відкриту у Львівському університеті в 1894 р., очолив Михайло Грушевський.

◀ *Центральний корпус Львівського національного університету імені Івана Франка. Над входом латиною викарбувано гасло: «Освічені громадяни – окраса Батьківщини».*

Від початку 19 ст. у тій частині України, яка перебувала під владою Російської імперії, вищих навчальних закладів не було: Києво-Могилянську академію імперський уряд перетворив на заклад, де навчали майбутніх священиків, згодом – на Київську духовну академію.

Перший університет було засновано в **1805 р. у Харкові** – зусиллями просвітника, ученого, винахідника **Василя Каразіна** та інших громадських діячів. Нині Харківський університет носить ім'я свого засновника.

У **1834 р.** було засновано Київський університет імені св. Володимира (зараз – Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Його першим ректором був видатний учений **Михайло Максимович**.

Навчання в Київському, як і в Харківському, університеті протягом усього 19 ст. провадилося на чотирьох факультетах: історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному, медичному. Університети були не тільки осередками розвитку освіти й науки, а й острівцями вільнодумства й свободолобства. Найкращі викладачі разом зі своїми студентами були активними учасниками суспільного життя України. Наприклад, навколо Харківського університету від часів його заснування гуртувалися найпрогресивніші діячі української культури, учасники громадських рухів. Саме в

▲ *Василь Каразін.*

▲ *Михайло Максимович.*

Харкові почали виходити журнали «Український вісник», «Український журнал». Ось чому Харків називають колискою національного відродження 19 ст.

Ви вже знаєте, що студенти Київського університету на початку 1860-х років заснували Київську громаду – організацію, яка опікувалася всім українським суспільним життям у другій половині 19 ст. Українські студенти Львівського університету на початку 20 ст. обстоювали ідею створення окремого українського університету у Львові, адже тоді майже всі предмети викладалися польською мовою.

Сьогодні в Україні вищу освіту надають сотні навчальних закладів: університетів, академій, інститутів, консерваторій. Основною освітньою ланкою в нашій державі є заклади загальної середньої освіти. За роки незалежності з'явилося чимало гімназій та ліцеїв. Українська молодь має змогу навчатися фахів у професійно-технічних училищах та технікумах і коледжах. Сьогодні освітня галузь в Україні реформується, аби надавати сучасні та якісні знання.

Знайдіть зайве в кожному ланцюжку:

1. 1661, 1784, Харків, Львів, перша кафедра історії України, М. Грушевський.
2. 1805, Харків, «Український журнал», перша кафедра історії України, колиска національного відродження, В. Каразін.
3. 1834, Київ, університет св. Володимира, В. Каразін, М. Максимович, Київська громада.

Проведіть вікторину «Найвідоміші освітні заклади України». Домовтеся, про який відомий освітній заклад України розповідатиме кожна група. Напередодні уроку підготуйте набори карток за кількістю груп, на кожній з яких запишіть по одному слову або словосполученню (назви, прізвища, поняття, дати, події тощо). Групи отримують кошики або капелюхи з картками з інформацією про всі навчальні заклади. Завдання кожної групи: відібрати ті картки, які стосуються їхнього закладу, і скласти за ними повідомлення.

3. Як розвиток медицини і спорту вплинув на буденне життя українців?

Визначальним в історії медицини стало 19 ст., що пов'язано з багатьма відкриттями в галузі хімії та фізики. Зокрема, розвиток хімії зробив можливим використання знеболювальних речовин у хірургії, удосконалення лабораторних досліджень. Винайдення антибіотиків дало змогу знизити смертність від інфекційних хвороб, а вакцин – запобігати спалахам епідемій.

Відкриття в галузі медицини, доступність медичних послуг сприяли поширенню ідей здорового способу життя, невід'ємною частиною якого стало заняття спортом. Цікаві подробиці про різноманітні вправи для фізичного розвитку збереглися ще від козацьких часів. Спритності й витривалості запорожці набували у таких вправах, як їзда верхи, кулачні бої, плавання, біг, веслування, підняття ваги тощо. Від кінця 19 ст. в Україні почали поширюватися європейські види спорту, насамперед футбол, виникали спортивні гуртки та об'єднання. Зокрема, 1894 р. у Львові виникло **фізкультурно-спортивне товариство «Сокол»**, осередки якого незабаром з'явилися в багатьох містах і селах Галичини та Буковини. На початку 1914 р. у 974 філіях «Сокола» відбули вишкіл 60 тис. юнаків та дівчат, вправляючись у різних видах спорту (велосипедному, веслуванні, фехтуванні, стрільбі (з 1912 р.)), заняттях із протипожежної підготовки та відвідуючи заняття з музики і співу.

У 1900 р. створено ще одну фізкультурно-спортивну організацію – «Січ». Першу «Січ» було засновано в с. Завалля (нині село Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.). Невдовзі січові осередки виникли в більшості міст і сіл Галичини.

◀ Члени фізкультурно-спортивного товариства «Січ» у парадних костюмах під час виконання вправ. Поштова листівка. 1901 р.

▶ Січове свято в Галичині. 1914 р.

Перші *Олімпійські ігри* сучасності відбулися в Афінах (Греція) в 1896 р.

Відлік участі України в Олімпійських іграх розпочинають від 1952 р., коли українські спортсмени у складі збірної команди Радянського Союзу вперше взяли участь в іграх XV Олімпіади в Гельсінкі (Фінляндія). Нині проводять літні й зимові олімпій-

▲ Мармуровий стадіон в Афінах. 1896 р.

ські ігри раз на чотири роки, а від 1992 р. на тих самих аренах відбуваються і змагання паралімпійців, тобто спортивні змагання для людей з інвалідністю.

На останніх літніх Олімпійських іграх 2016 р. в Ріо-де-Жанейро (Бразилія) олімпійська збірна України здобула 11 медалей: 2 золоті, 5 срібних та 4 бронзових.

Підготуйте по два запитання, які стосуються матеріалу пункту й починаються словами «Чи правда, що...» (одне із запитань передбачає позитивну відповідь «Правда», а інше – заперечну «Неправда»).

Ви, безперечно, знаєте, що медичні заклади, у яких виготовляють ліки за рецептами і продають їх, називають **аптеками** (у перекладі з грецької мови означає «склад», «комора»). Від 1735 р. у Львові безперервно працює аптека «Під чорним орлом», яка вже півстоліття має статус аптеки-музею. Розташовано заклад на площі Ринок. У музеї збережено вигляд торгового залу, кабінету власника, кімнати, де зберігалися запаси лікарських препаратів, аптечної лабораторії, аптечної кухні, алхімічної лабораторії, бібліотеки, середньовічних аптечних підвалів для збереження лікувальних вин та внутрішнього дворика. Стелю аптеки прикрашають розписи, що символізують воду, землю, вогонь і повітря. У фондах аптеки-музею зберігається різноманітний дерев'яний, скляний, порцеляновий аптечний посуд, керамічні амфори 14 ст., мідні, мармурові, агатові, кам'яні, чавунні, фаянсові ступи 15–20 ст., аптечні ваги 18–20 ст.; таблеткові й пілюльні машинки початку 20 ст., преси для відтискання соку з лікарських рослин тощо.

▲ Аптека-музей «Під чорним орлом».

Проведіть гру «Речення до речення». Складіть розповідь за темою «Освіта в Україні», додаючи одне за одним по реченню. Виграє той, чие речення завершить розповідь.

- Поміркуйте над значенням слова «освіта». Для цього доберіть 5–7 спільнокоренових слів.
- Чи випадковий збіг пов'язує слова «освіта» й «світло»?
- Чи пов'язані, на вашу думку, відкриття, про які йшлося на попередніх уроках, та створення університетів?

Оберіть одну з ігор, яка зацікавила вас найбільше, і підготуйтеся до її проведення в класі.

1. **«Золота рибка».** Ця гра допоможе вам пригадати інформацію про найвідоміші події, про які дізналися на попередніх уроках. Для цього заздалегідь підготуйте «золоті рибини», на кожній з яких надпишіть дату події. Для проведення гри прикріпіть «рибини» до дошки. Учасники гри навмання «втягають» рибини з річки (можна це робити із зав'язаними або заплющеними очима). Якщо гравець-рибалка помиляється з відповіддю, «рибину» відпускають назад у «річку». Перемагає та команда, яка матиме найкращий «улов».
2. **«Логічні ланцюжки».** У групах (командах) погортайте сторінки попереднього розділу, пригадайте факти, нові поняття, імена історичних діячів, пам'ятки, про які довідалися. Доберіть не менше 3 слів чи словосполучень та «об'єднайте» їх у «ланцюжок» за однією спільною ознакою. Запропонуйте іншій групі визначити, на підставі чого так об'єднано слова. Виграє та команда, яка за 3 хв складе найбільше ланцюжків і дасть найбільше правильних відповідей.
3. **«Ваша черга розповідати».** Оберіть тему, наприклад «Які відкриття зроблено в 19 – на початку 20 ст. і як вони вплинули на життя людей» або «Як змінилося життя в містах упродовж історії» («Що визначало життя людей у селах за давнини і сьогодні» тощо). Представники команд по черзі виголошують по одному реченню, доповнюючи розповідь. Кожен учень має право на одну відповідь. Виграє та команда, чие речення завершить розповідь.

ОЦІНІТЬ СЕБЕ

1. Про які події освітнього життя дізналися? Стисло розкажіть про одну з них.
2. Уявіть, що вам трапилися пошкоджені давні рукописи, де вціліли тільки окремі слова. Висловте припущення, про що йшлося в тексті. 1) Володимир Великий, Київ, школи для дітей знатних людей; 2) Софійський собор, графіті, абетка; 3) Петро Могила, об'єднання лаврської та братської шкіл; 4) 1805 р., Харків, Василь Каразін, 5) студенти, 1834 р., Київська громада, 6) боротьба за український університет, Львів.
3. Накресліть лінію часу, позначте потрібні дати та розв'яжіть хронологічну задачу.
Скільки років минуло від відкриття Харківського університету до заснування Київського?
4. Що дізналися про розвиток медицини і спорту? Пригадайте факти або терміни, що стосуються розвитку медицини і спорту, запишіть їх.

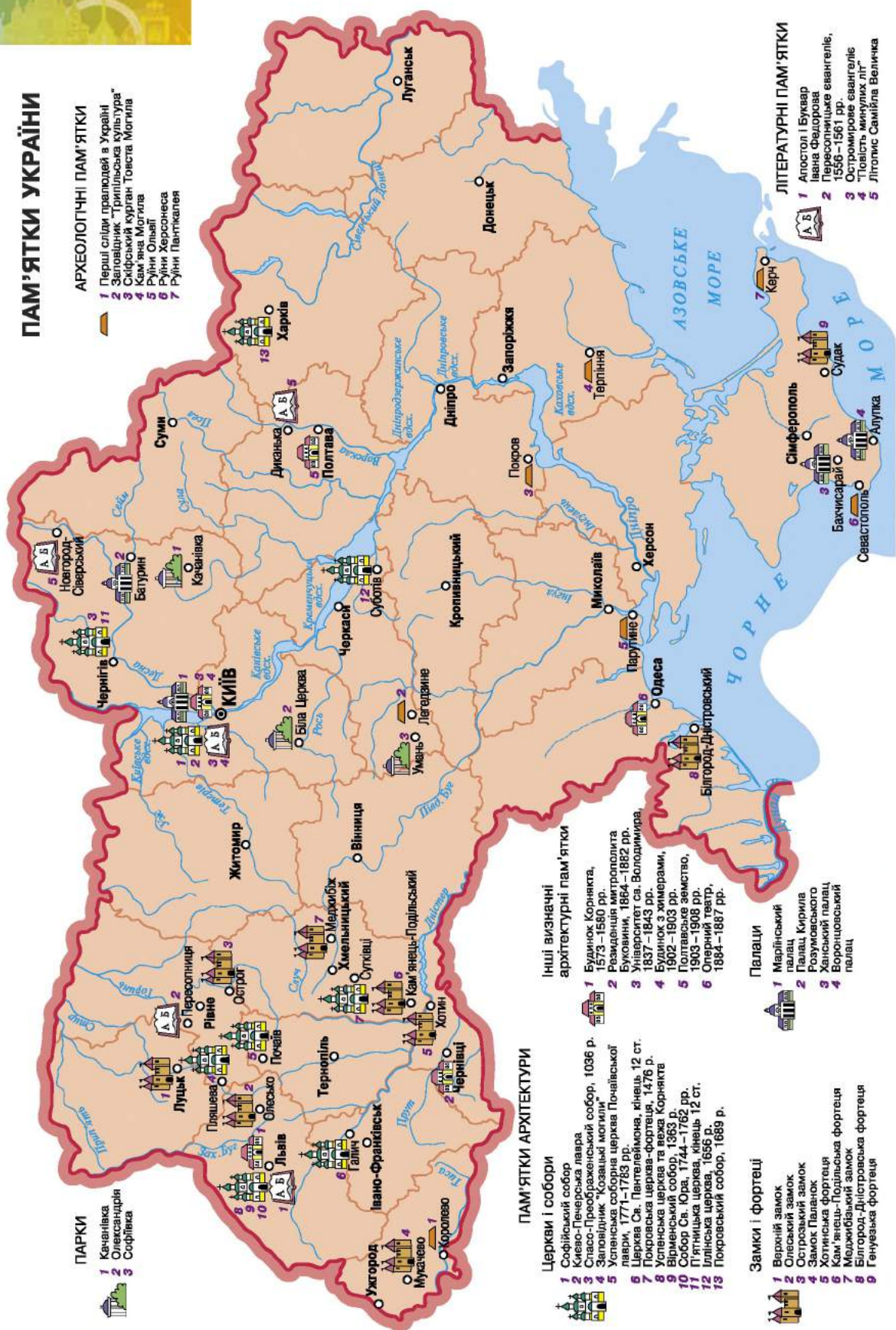
ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ

ПАРКИ

- 1 Кенчанака
- 2 Олександрія
- 3 Софійка

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ

- 1 Перші сліди праюлюдей в Україні
- 2 Заповідник "Трипільська культура"
- 3 Сидарський курган Товста Могила
- 5 Рини Олександрія
- 6 Рини Харківська
- 7 Рини Пам'ятка

ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ

Церкви і собори

- 1 Софійський собор
- 2 Києво-Печерська лавра
- 3 Спасо-Преображенський собор, 1036 р.
- 4 Заповідник "Козацькі могили"
- 5 Успенська соборна церква Почаївської лаври, 1771–1783 рр.
- 6 Церква Св. Пантелеймона, кінець 12 ст.
- 7 Покровська церква-фортеця, 1476 р.
- 8 Іллінська церква та вежа Корнякта
- 9 Бірменський собор, 1365 р.
- 10 Собор Св. Юра, 1744–1762 рр.
- 11 П'ятишанська церква-вежа 12 ст.
- 12 Іллінська церква, 1656 р.
- 13 Покровський собор, 1689 р.

Замки і фортеці

- 1 Верхній замок
- 2 Олександрійський замок
- 3 Острозький замок
- 4 Замок Паланок
- 5 Хотинська фортеця
- 6 Кам'янець-Подільська фортеця
- 7 Меджибізький замок
- 8 Білгород-Дніпровська фортеця
- 9 Генуезька фортеця

Інші визначні архітектурні пам'ятки

- 1 Будинок Корнякта, 1573–1580 рр.
- 2 Резиденція мітрополита Буковини, 1864–1882 рр.
- 3 Університет св. Володимира, 1837–1843 рр.
- 4 Будинок з елібрами, 1902–1903 рр.
- 5 Палац в стилі модернізму, 1903/1908 рр.
- 6 Олександрійський театр, 1884–1887 рр.

Палаці

- 1 Маріїнський палац
- 2 Палац Кирила Розумовського
- 3 Ханський палац
- 4 Воронцовський палац

ЛІТЕРАТУРНІ ПАМ'ЯТКИ

- 1 Апостол і Буквар Івана Федорова
- 2 Перекладницьке євангеліє, 1556–1561 рр.
- 3 Острозьке євангеліє
- 4 "Повість минулих літ"
- 5 Літопис Самійла Величка

§29 ПОДОРОЖ ТРИВАЄ, або ПРИГАДАЙМО НАЙВАЖЛИВІШЕ

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 8

Пригадати матеріал, опрацьований на уроках історії впродовж року, вам допоможе гра-подорож «Історичний потяг». Щоб її провести:

- Оберіть 6 спостерігачів – чергових на станціях, на яких ви зупинятиметеся під час подорожі. Обов'язок чергових – оцінювати виконання завдань командами мандрівників та спостерігати за часом перебування команд на станції.
- Для кожної станції підготуйте табличку з номером і назвою станції, аркуші з завданням за кількістю груп, що подорожують, а також аркуші чистого паперу, на яких групи виконуватимуть завдання.
- Для кожної команди мандрівників приготуйте маршрутний листок для оцінок із назвами станцій та кількістю балів (за зразком). Маршрутний листок передбачає послідовність відвідування станцій командами.

Маршрутний листок № 1 (для інших команд – відповідно № 2, 3, 4...)

№ станції	Назва станції	Максимальна кількість балів	Отримані бали
1	Історія та карта		
2	Володарі часу		
3	Віч-на-віч з великими		
4	Побутові дрібнички		
5	Охоронці пам'яті		
6	Під стягами і корогвами		

- *Об'єднайтеся в 5–7 команд мандрівників. Кожна команда має отримати свій маршрутний листок.*
- *Почніть пересуватися класом, зупиняючись на станціях у визначеній послідовності. Час перебування на кожній станції – не більше 5 хвилин.*
- *Після завершення подорожі здайте маршрутні листки вчителю для обрахунку балів та визначення команди-переможця.*

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОДОРОЖІ

Станція 1. Історія та карта

Роздивіться карту на с. 202. Скориставшись картою як джерелом інформації, визначте місце розташування та час створення відомих пам'яток культури України (обирайте по одній пам'ятці кожної групи). Заповніть таблицю.

	Назва пам'ятки	Місце створення	Час створення
Храми			
Фортеці, замки, палаці			
Інші визначні архітектурні споруди			
Рукописні та друковані книги			
Парки			

За кожне правильно заповнене віконце таблиці зараховуйте по одному балу; правильно заповнений рядок (назва пам'ятки, місце та час її створення) дасть змогу заробити 3 бали.

Станція 2. Володарі часу

Складіть хронологічну задачу з кількома запитаннями. Позначивши дати на лінії часу, розв'яжіть її. Розв'язок запишіть.

Максимальна оцінка – 5 балів.

Станція 3. Віч-на-віч із великими

Це завдання допоможе вам пригадати найвидатніших історичних діячів, з якими познайомилися впродовж року.

Роздивіться портрети. Кого на них зображено? Складіть та запишіть стислу розповідь про одного з діячів.

За кожен упізнаний портрет зараховуйте по 1 балу; кожне речення розповіді про історичну постать так само оцінюйте в 1 бал. Максимальна оцінка – 12 балів.

Станція 4. Побутові дрібнички

Завдання допоможе вам пригадати особливості буденного життя людей у різні історичні періоди.

Роздивіться ілюстрації. З'ясуйте, що на них зображено. Як ці речі чи пам'ятки можна використати для характеристики буденного життя на наших землях?

Заповніть таблицю:

Що зображено на ілюстраціях?	Слова та словосполучення, які можна використати в розповіді про цю річ, пристрій, засіб пересування чи пам'ятку для характеристики буденного життя
1. Пектораль скіфського царя	Скіфи, кочовики, кінні воїни, дві з половиною тисячі років тому, Північне Причорномор'я, золота прикраса, сцени з життя та побуту скіфів, кургани, Товста Могила на Дніпропетровщині, археолог Борис Мозолевський

За кожну правильно названу річ / пам'ятку тощо зараховуйте по 1 балу. Доречні слова та словосполучення оцінюйте так само в 1 бал.

Станція 5. Охоронці пам'яті

Це завдання дасть вам змогу пригадати найвідоміші пам'ятники.

Роздивіться зображені на ілюстраціях пам'ятники. Пригадайте, що знаєте про них, і заповніть таблицю.

Який пам'ятник зображено?	Коли та за яких обставин його створено?	Які події або постаті увічніює? Що вам відомо про них? Яку ідею втілює пам'ятник або що символізує?
1		
2		
3		
4		
5		
6		
7		
8		

За кожен правильно заповнений рядок таблиці зараховуйте по 3 бали. Максимальна оцінка – 24 бали.

Станція 6. Під стягами і корогвами

Це завдання має на меті допомогти вам пригадати найвидатніші події нашої історії.

Роздивіться картини та фотографії. Поміркуйте, яких подій стосуються подані ілюстрації. Про одну з подій складіть стислу розповідь (від 3 до 7 речень). Запишіть.

Ілюстрації присвячені подіям

1. _____ 2. _____
3. _____ 4. _____

Правильно визначені події принесуть вам по 1 балу. За кожне доречне речення в розповіді про подію так само зараховуйте 1 бал.

Навчальне видання

ВЛАСОВ ВІТАЛІЙ СЕРГІЙОВИЧ

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ

**Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

На обкладинці вміщено репродукції картин
З. Буріана, В. Жмака, Є. Крендовського, І. Рєпіна.

У підручнику використано ілюстрації з вільних джерел Інтернету
та авторські світлини Д. Ващука (с. 20*, 34) та І. Старенького (с. 51, 60).

У оформленні гри-узагальнення на с. 56–57 використано художні елементи
з видання «Моя Україна. Атлас. Київ: ДНВП «Картографія», 2009».

Головний редактор *Н. Заблоцька*

Редактор *Н. Пазюра*

Обкладинка, художнє оформлення *Т. Куц*

Технічний редактор *Ц. Федосіхіна*

Комп'ютерна верстка *К. Шалигіної*

Коректори *В. Бондар, А. Кравченко*

Формат 70×100/16.

Ум. друк. арк. 16,9. Обл.-вид. арк. 17,11.

Тираж 181104 пр. Вид. № 1518.

Зам. №

Видавництво «Генеза», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ», вул. Ольмінського, 17, м. Харків, 61024.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4526 від 18.04.2013.